

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

18. Yüzyıl İstanbul’unda Mum ve Mum Üretimi

Doktora Tezi

Elif Kanat

Ocak 2026

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

18. Yüzyıl İstanbul’unda Mum ve Mum Üretimi

Doktora Tezi

Elif Kanat

Danışman

Prof. Dr. Mehmet Mert Sunar

Ocak 2026

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Elif Kanat tarafından hazırlanan "18. Yüzyıl İstanbul'unda Mum ve Mum Üretimi" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mehmet Mert Sunar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Recep Karacakaya
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Hacı Ahmet Arslantürk
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Sait Türkhan
İstanbul Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 07/ Ocak / 2026

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago Manual of style 18th edition (notes and bibliography) yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Mehmet Mert Sunar

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Elif Kanat

ÖZET

Bu çalışma 18. yüzyılda Osmanlı İstanbul’unda mum ve mum üretimini çok yönlü bir şekilde incelemektedir. Bu kapsamda mum üretimi yapan esnafın hammadde tedariki, örgütlenme biçimi, mumhanelerin kent içindeki mekânsal organizasyonu ve bunun kent hayatına etkisi, mumcu esnafı ile diğer esnaf grupları arasında üretim ve satış hususunda yaşanan anlaşmazlıklar ele alınmıştır.

Tez bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde mum ve mum üretiminin tarihi, aydınlatma tarihinde mumun önemi, Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda mum ve mumculuk üzerine yapılmış araştırmalara yer verilmiş olup yerli ve yabancı kaynaklar değerlendirilmiştir. İlk bölüm “Osmanlı İstanbul’unda Mum Üretiminin Organizasyonu” adını taşımaktadır. Bu bölümde öncelikle Doğu Roma döneminde İstanbul’da ve Osmanlı İstanbul’unda mum üretimi yapan esnafın teşkilat ve nizamı üzerinde durulmuştur. İstanbul’daki mumhanelerin konumları, bu yerlerin seçilme nedenleri ve bu tercihin üretim-tedarik sistemine etkileri incelenmiş, bu doğrultuda Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) aracılığıyla mekânsal analizler yapılmıştır.

İkinci bölüm “Mumun Üretimi ve Piyasada Satış Süreci” adını taşımaktadır. Bu bölümde genel olarak mum üretiminin aşamaları, üretimde kullanılan araç gereçler, üretim için gerekli olan hammadde çeşitleri ve bunların tedarik süreci, mum fiyatının belirlenmesi ve mum kıtlığı, mumcu esnafı ile diğer esnaf grupları arasında üretim ve satış sürecinde yaşanan anlaşmazlıklar kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca maliyeti nedeniyle daha çok saray ve devlet ileri gelenlerinin konaklarında kullanılan balmumundan mum üretimi yapan balmumcu esnafının teşkilatlanması arşiv kaynakları ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm ise “Mumun Kullanım Pratikleri ve Sosyal Hayata Yansımaları” başlığını taşımakta olup bu bölümde mumun 18. yüzyıldaki toplumsal, siyasal ve ekonomik işlevlerine odaklanılmıştır. Mumun madenlerde ve kırtasiye malzemesi olarak kullanımından sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda resmi tören ve kutlamaların vazgeçilmez bir ögesi olan mumun diğer fonksiyonlarından bahsedilmiştir. Gündelik hayatta mum tüketimi başlığı altında halkın hanelerde mum tüketimi, saray ve devlet erkânının mum tüketimi, dini mekânlar ve medreselerde mum tüketimi incelenmiştir. Kalabalık mevcudu nedeniyle İstanbul’daki en büyük mum tüketicilerinden olan yeniçeri ocağının mum ihtiyacı, İstanbul’da düzenlenen büyük şöenlerde ordu ve esnafın dâhil olduğu alaylarda mumcuların yeri değerlendirilmiştir.

Son kısımda ise incelediğimiz dönemde Osmanlı toplumunun yapısını daha net gözler önüne sermemizi sağlayan seyahatname ve kronikler başta olmak üzere dönem kaynaklarında yer alan mumcu esnafı ve mum kullanımına dair kayıtlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mum, Mum Üretimi, Mumcu Esnafı, İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu, Mekânsal Analiz, 18. Yüzyıl, Esnaf Teşkilatı, Gündelik Yaşam.

ABSTRACT

This dissertation examines candle and candle production in 18th-century Ottoman Istanbul from a comprehensive and multidimensional perspective. Within this framework, the study explores the procurement of raw materials, modes of production, and organizational structures of candlemakers, as well as the spatial distribution of candle workshops within the city, their impact on urban life, and the conflicts between candle makers and other craftsmen regarding production and sales

The dissertation consists of an introduction and three main chapters. The introduction provides an overview of the history of candles and candle production, their role in the history of lighting, existing scholarship on candle-making in Europe and the Ottoman Empire, and relevant local and foreign sources. The first chapter is entitled “The Organization of Candle Production in Ottoman Istanbul.” This chapter primarily examines the institutional structure and regulations of candle-making artisans in both Byzantine (Eastern Roman) Constantinople and Ottoman Istanbul. It analyzes the locations of candle workshops in Istanbul, the reasons behind the selection of these sites, and the impact of these choices on the production and supply system. In this context, spatial analyses were conducted through the use of Geographic Information Systems (GIS).

The second chapter is entitled “Candle Production and the Process of Market Distribution.” This chapter comprehensively examines the stages of candle production, the tools and equipment used in the manufacturing process, the various types of raw materials required and their procurement, the determination of candle prices, and periods of candle scarcity. It also analyzes the disputes that arose between candlemakers and other artisan groups concerning production and sales. Furthermore, in light of archival sources, the organizational structure of beeswax candlemakers - who produced candles primarily for the palaces and residences of high-ranking state officials due to their cost- has been reconstructed and evaluated.

The third chapter, entitled “Patterns of Candle Use and Their Reflections on Social Life,” focuses on the social, political, and economic functions of candles in the eighteenth century. Following a discussion of the use of candles in mines and as stationery materials, the chapter examines their other functions, particularly as indispensable elements of official ceremonies and celebrations in the Ottoman Empire.

Under the heading of everyday consumption, it analyzes candle use in private households, in the palace and among members of the ruling elite, as well as in religious institutions and madrasas. It further evaluates the candle requirements of the Janissary corps—one of the largest consumers in Istanbul due to its substantial numbers—and the role of candlemakers in processions organized during major public festivities in the city, in which both the military and artisan guilds participated.

The final section presents records concerning candlemakers and candle use found in contemporary sources, particularly travel accounts and chronicles, which provide valuable insights into the social structure of Ottoman society during the period under examination.

Keywords: Candle, Candle Production, Candlemakers' Guild, Istanbul, Ottoman Empire, Spatial Analysis, 18th Century, Artisan Organization, Daily Life.

TEŞEKKÜR

Bu tez kapsamında 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun başketi İstanbul'da mum ve mum üretimini, üretim organizasyonu, esnaf teşkilatlanması ve sosyal hayata yansımaları dâhil olmak üzere her yönüyle elimden geldiğince inceledim. Dilerim bu çalışmam insanlara fayda sağlar.

Tez sürecinde danışmanım olarak bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Mert Sunar'a ayırdığı zaman, gösterdiği nezaket ve verdiği emek için çok teşekkür ederim. Doktora sürecimin başlangıcında danışmanlık görevini üstlenmiş Prof. Dr. Fehmi Yılmaz'a teşekkür ederim.

Yıllar önce Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde lisans eğitimime başladığım günden beri ne vakit ihtiyaç duysam yardımını isteyebileceğimi bildiğim, doktora sürecimde de defalarca aklımdaki sorunları çözmeme ve içimdeki endişeleri gidermemi sağlamış, yalnızca Osmanlıca öğretmekle kalmayıp nasıl iyi bir akademisyen, iyi bir insan olunacağını titizliği ve üslubuyla gösteren Prof. Dr. Yılmaz Kurt'a çok teşekkür ederim. Onun öğrencisi olmakla gurur duydum, her zaman da gurur duyacağım.

Marmara Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimim esnasında tanıştığım ve yüksek lisans tezimi birlikte yürüttüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Murat Uluskan'a çok teşekkür ederim. Doktora tezi sürecimde de benden yardımını esirgemedi. Benim gibi sıklıkla kafasının içinde kaybolan ve endişelere gark olan bir insan için yol göstericiliğinin anlamı çok büyük. Hakkını asla ödeyemem.

Doktora tezi için çalışmaya tam başladığım esnada küresel anlamda yaşanmaya başlayan pandemi sebebiyle çok büyük zorluklar yaşadık. Yaşadık diyorum çünkü bu küresel kaos, yasak ve dayatmalar, üzerimize çöken kasvet, ekranlardan an be an şahit olduğumuz kimi zamansa bir veçhesiyle tecrübe ettiğimiz ölüm çok şey değiştirdi hepimizde. Tezime ilk başladığımda pandeminin yarattığı psikolojik zorlukların yanında dayatılan kısıtlamalar da tez sürecinin daha da zorlaşmasına sebep oldu. Randevu ile kütüphanelerde yer bulmaya çalışmamı, kısa süreli araştırma izni bulabildiğimde bile teselli bulabilmemi unutmak pek mümkün değil. Tezim kapsamında pandemi zamanında bile gidebilmek için uğraştığım, yüksek lisans günlerinde tanıştığım ve her zaman varlığına minnettar olacağım İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'ne, kıymetli çalışanlarına çok teşekkür ederim. Pandemi zamanındaki online eğitimler vasıtasıyla tanıştığım ve İSAM'da ne vakit denk

gelsem aklıma takılan sorulara sabırla cevap verip yardımını esirgemeyen kıymetli Prof. Dr. Kenan Yıldız’a çok teşekkür ederim.

Tezimin araştırma sürecinde ihtiyacım olan ancak Türkiye sınırları dâhilindeki kütüphanelerde bulamadığım, internet üzerinden de erişim imkânının olmadığı bir makaleyi kendisini hiç tanımadığım ve Academia üzerinden ulaştığım halde bulup gönderen (bu teşekkürü muhtemelen hiç görmeyecek olsa bile) Panos Sophoulis’e çok teşekkür ederim.

İlkokul öğretmenim Esengül Aydan’a çok teşekkür ederim. Herhangi bir yerde ne vakit denk düşsek kollarımı açıp size sarılabilmek, bunca yıl geçmiş olsa bile “başaracaksın kızım buna gönülden inanıyorum” deyişiniz... Çok seviyorum sizi. İyi ki varsınız.

İnsanın sahip olduğu dostlar hayatın zorluklarına göğüs gerebilmesi için insanın en büyük dayanakların başında geliyor. Öyle insanlar var ki hayatımda oldukları için minnettarım. Öncelikle yüksek lisans günlerimde tanıdığım, doktora süresince de aynı üniversitede birlikte ilerlediğim kıymetli arkadaşım Dr. Ş. Şule İyigönül Atasagun’a çok teşekkür ederim. Yeri geldi akademik dertlerle boğulurken yeri geldi hayat gailesinde ihtiyacım olduğunda elini uzattı, dostluğunu esirgemedi. Bilirim ki anlatsam dinler, çözmeye çalışır, hiçbir şey yapamasa sorunu çözebilmem için dua eder. Hakkını ödeyemem. İyi ki varsın.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nde çalıştığım günlerde tanıştığım kıymetli dostum Nimet Baykal’a çok teşekkür ederim. Kaç yıl oldu, ne ben Ankara’ya gidebildim ne yüz yüze görüşebildik ama birbirimizle konuşmadan aylar geçirsek de her seferinde kaldığımız yerden devam edebiliyor olduğumuz için çok mutluyum. Ne vakit ihtiyacım olsa bilirim ki telefonun ucunda o güven veren sesiyle, samimiyetiyle. İyi ki varsın.

16 yaşında DTCF’ye adım attığımda başlayan ve aramıza şehirleri bırakın ülkeler girdiği halde çok şükür ki bozulmadan süren dostluğumuz için St. Petersburg Devlet Üniversitesi’nde doktora eğitimini tamamlamaya hazırlanan Eyüp İbrahim Atabay’a çok teşekkür ederim. Yıllardır her türlü derdimi dinlediği yetmedi bir de akademik dertlerimi dinledi. Aynı şekilde DTCF’den beri yollarımızın ayrılmadığı Elçin Bulut Bocutoğlu, Emine Kıran, Mehmet Yazar ve Murat Çakır’a da çok teşekkür ederim.

Tezim kapsamında oluşturmaya çalıştığım ancak teknik programlara tam hâkimiyet kuramadığım için bir türlü istediğim şekle bürünmeyen haritalarımı olması gereken hale getiren Dr. Ahmet Yavuzdoğan’a teşekkür ederim.

Tez konum belli olduğuunda işime yarayacak bir başvuru kitabını bana hediye etme nezaketi gösteren ve her denk gelişimizde ilgisini esirgemeyen Dr. Hasan Ataşoğlu'na teşekkür ederim. Ayrıca kıymetli arkadaşlarım Dr. Betül Küçük, İzzettin Kaya, Sabri Garip ve İbrahim Akdağ'a destekleri için teşekkür ederim.

Doktora eğitimimin bir bölümünde –özellikle pandemi sürecinde- Yükseköğretim Kurumu tarafından yürütölen 100/2000 Projesi kapsamında aldığım burs sayesinde eğitimimi sürdürebildim. Bu nedenle Yükseköğretim Kurumu'na ve ilgililere teşekkür ederim.

Hem yüksek lisans sürecim hem de doktora sürecim İstanbul'un bir ucundan bir ucuna toplu taşımada saatler harcayarak geçti. Fakölteye, arşive yahut kütöphaneye ulaşmak için günde en az 5 saatimi yolda geçirdim. Mümkün olsa yolda harcadığım zamanların ömrüme eklenmesini isterdim. İşin esprisi bir yana bu tez gerçekten benim yıllarca harcadığım emeğin, gösterdiğim sabrın ürünü. Mükemmeliyetçi bakış açım tamamen zıt bir halde sonuca ulaşsa da en nihayetinde elimden gelen bu oldu.

Her türlü desteğı için aileme teşekkür ederim. Ömrü boyunca çocukları için kendini hep geri plana atmış olan annem için keşke daha fazlasını yapabilseydim. Kardeşlerime teşekkür ederim. Bana ömrümdeki en büyük hediye olan canım yeğenlerim Ege, Masal ve Asya'yı verdikleri için bilhassa teşekkür ederim. O küçük çocuklar benim ömrümün neş'esı, gülen yüzüm. Pek az şeyin gönlüme göre olduğı şu dünya denen yerde sizin teyzeniz olmak benim en sevdiğim şey oldu. Henüz küçüksünüz, hani bir gün gelir de bu yazdıklarımı okursanız bilin ki sizi çok seviyorum ve ömrüm yettiğince de seveceğim.

Son olarak dünya üzerinde kendisine biçilmiş kısa zamanı istediğı şekilde kullanması çoğı zaman lüks olan ancak canını dişine takıp, herkese ve her şeye rağmen bu tezi nihayete erdirmeyi başaran kendime teşekkür ediyorum.

17.06.2025

Silivri - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
TEŞEKKÜR.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLO LİSTESİ	XI
HARİTA VE ŞEKİL LİSTESİ.....	XII
KISALTMALAR.....	XIII
GİRİŞ.....	15
Mum ve Mum Üretimi Hakkındaki Mevcut Literatür.....	17
Mum ve Mumun Tarihi	18
Tezde Kullanılan Kaynaklar ve Tez Yazımında İzlenen Yöntem	31
I.BÖLÜM: OSMANLI İSTANBUL’UNDA MUM ÜRETİMİNİN ORGANİZASYONU	36
I.A. Osmanlı Öncesi İstanbul’unda Mum Üretiminin Organizasyonu	36
I.B. Osmanlı İstanbul’unda Mum Üretiminin Düzenlenmesi ve Mumcu Esnafı	39
I.C. Mumcu Esnafının Teşkilat ve Nizamı	45
I.D. Mumhanelerin Mekânsal Organizasyonu ve Dağılımı	53
Salhaneler Etrafında Yoğunlaşma: Hayvansal Yağ İhtiyacı	60
Su Kaynaklarına Yakınlık: Yangın Riski, Üretim Güvenliği ve Kentsel Lojistik	62
Ticaret Akılarına Yakınlık: Dağıtım, Denetim ve Pazar Entegrasyonu.....	64
Mumhanelerin Sahipliği Meselesi	66
II. BÖLÜM: MUMUN ÜRETİMİ VE PİYASADA SATIŞ SÜRECİ	70
II.A. Mum Üretiminin Aşamaları Hakkında Genel Malumat	70
II.B. Osmanlı Esnafının Mum Üretiminde Kullanılan Araç-Gereçler	73
II.C. Mum Üretiminde Kullanılan Hammaddeler ve Tedariki Meselesi	77
Don ve Çerviş Yağı	78
Balmumu	91

Zeytinyağı.....	93
II.D. Mumcu Esnafı ile Diğer Esnaf Kolları Arasında Hammadde Temini Konusunda Yaşanan Rekabet ve Anlaşmazlıklar	94
II.E. Mumun Piyasada Satış Süreci	101
Mum Fiyatının Belirlenmesi.....	101
Mum Kıtlığı	107
II.F. Mumun Piyasaya Satış Sürecinde Mumcu Esnafı ve Diğer Esnaf Grupları Arasında Rekabet ve Anlaşmazlıklar	110
Sabuncu Esnafı	110
Bakkal Esnafı.....	113
II.G. Mumcu Esnafının Üretim ve Satış Sürecinde Kendi İçinde Yaşadığı Anlaşmazlıklar	116
II.H. Üst Tabaka İçin Mum Üretimi ve Balmumcu Esnafı	123
III. BÖLÜM: MUMUN KULLANIM PRATİKLERİ VE SOSYAL HAYATA YANSIMALARI.....	133
III.A. Mumun Kullanım Alanları	133
Madenlerde Mum Kullanımı	133
Kırtasiye Malzemesi Olarak Mum	133
Görkemli Kutlamaların Odağında Mum (Nahıllar).....	135
Sıhhi Bir Güvenlik Aracı Olarak Mum Kullanımı	137
Zamanı Gösterir Bir Araç Olarak Mum Kullanımı	138
Bir Servet Unsuru Olarak Mum ve Mum Eşyaları	139
Bir Tahnit Malzemesi Olarak Mum ve Balmumu	141
III.B. Gündelik Hayatta Mum Tüketimi	142
Halkın Mum Tüketimi (Meskenler ve Kamusal Alanlar)	142
Saray ve Devlet Erkânının Mum Tüketimi.....	144
Dini Mekânlar ve Medreselerde Mum Tüketimi	152
Yeniçeri Ocağının Mum Tüketimi	164

Ordu ve Esnaf Alaylarında Mumcular.....	167
III.C. Dönem Kaynaklarına Mumun Yansıması (Seyahatnâmeler, Kronikler).....	170
SONUÇ.....	177
BİBLİYOGRAFYA.....	181

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Halil İnalıcık'a Göre İstanbul'da Mumcu Dükkânlarının Sayısı (1083/1672)	57
Tablo 2: 18. Yüzyılın İlk Üç Çeyreğinde Balmumu Fiyatlarındaki Değişim	91
Tablo 3: İstanbul'da Mum Narhında Yaşanan Değişimler (1524-1806)	105
Tablo 4: Hayvani Yağ Fiyatları (Kıyye/Akçe).....	106
Tablo 5: Topkapı Sarayı'na 1772 (H. 1186) Ramazan Ayında Bakkal Panayot'tan Alınan Mum Miktarı	146
Tablo 6: 1717-1753 (H. 1130-1167) Yılları Arasında Matbah-ı Âmire'ye Alınan Balmumu Miktarı (kıyye)	148
Tablo 7: 246 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp'teki Muhtelif Vakıflara Ait Aydınlatma Masrafları	160

HARİTA VE ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Mumhaneler ve Balmumcu Üretim Yerlerinin Konumsal Dağılımı	58
Şekil 2: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Salhane ve Mumhanelerin Birlikte Bulunduğu Konumlar.....	62
Şekil 3: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Mumhaneler ile Ticaret Merkezleri, Liman ve İskeleler Arasındaki Konumsal İlişki	65
Şekil 4: Paşabahçe'deki İşpermeçet Fabrikası'nın Konumunu Gösterir Harita Kesiti	70
Şekil 5: Yanan Mumu Söndürmek İçin Avrupa’da Kullanılan Mum Makaslarından Örnekler	74
Şekil 6: Osmanlı Dönemine Ait Mum Makası Örnekleri	74
Şekil 7: 1717-1753 Yılları Arasında Yıllık Alınan Balmumu Miktarı ve Ortalama Birim Fiyatları	149
Şekil 8: 1717-1753 Yılları Arasında Balmumu Alımlarının Yıllık Ortalama Dağılımı	151
Şekil 9: Ayasofya Camii Mihrabı Yanında Yer Alan Şamdan ve Mumlar (Abdullah Frères Arşivinden).....	158

KISALTMALAR

A.DVNS.MHM.d.: Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri

A.DVNS.AHK.İS.d.: Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri İstanbul Ahkam Defterleri

AE.SABH.I: Ali Emîrî Abdülhamid I

AE.SAMD.III: Ali Emiri Ahmed III

AE.SMHD.I: Ali Emiri Mahmud I

AE.SMST.II: Ali Emîrî Mustafa II

AE.SMHD.I: Ali Emiri Mahmud I

AE.SMST.II: Ali Emîrî Mustafa II

AE.SMST.III: Ali Emîrî Mustafa III

AE.SMST.IV: Ali Emîrî Mustafa IV

AE.SOSM.III: Ali Emîrî Osman III

AE.SMMD.IV: Ali Emiri Mehmed IV

BEO: Bâb-1 Âli Evrak Odası Evrakı

Bkz.: Bakınız

BOA: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

C.AS.: Cevdet Askeriye

C.BLD.: Cevdet Belediye

C.DH.: Cevdet Dâhiliye

C.EV.: Cevdet Evkaf

C.HR.: Cevdet Hariciye

C. İKTS.: Cevdet İktisad

C.MTZ.: Cevdet Eyalet-i Mümtaze

C.SM.: Cevdet Saray

C.ZB.: Cevdet Zabtiye

çev: Çeviren

D.M.d.: Bab-1 Defteri Müteferrik Defterleri

D.BŞM.KSB.: Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kasabbaşılığı

D.BŞM.MTE.d.: Bab-1 Defteri Başmuhasebe Matbah Emini Defterleri

EV.HMH.d.: Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri

HAT: Hatt-1 Hümayun

h.: Hüküm

İE.ML.: İbnülemin Maliye

İE.SM.: İbnülemin Saray Mesalihi

İE.TCT.: İbnülemin Tevcihat

İ.DH.: İrade Dâhiliye

İKA: İSAM Kütüphanesi Arşivi

İSAM: İslâm Araştırmaları Merkezi

MAD.d.: Maliyeden Müdevver Defterler

s.: Sayfa

sy: Sayı

TDV İslâm Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

TS.MA.d.: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

TS.MA.e.: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TTK: Türk Tarih Kurumu

t.y.: Tarih Yok

v.: veledi

vd.: ve diğerleri

vol: Volume

Y.PRK.A.:

Yıldız

Perakende

Evrakı

Sadaret

Maruzatı.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik yaşamın, idarî işleyişin ve dinî-kamusal ritüellerin güneş battıktan sonra sürdürülebilirliği büyük ölçüde aydınlatma imkânlarına bağlıydı. Gaz lambası ve benzeri teknolojilerin yaygınlaşmasından önce bu ihtiyacın temel karşılayıcısı olan mum, yalnızca sıradan bir tüketim malı değil; tedariki, üretimi, fiyatlandırılması ve dağıtımı devlet tarafından yakından izlenen stratejik bir üründü. Özellikle başkent İstanbul'da mumun üretimi, hammadde akışının kontrolü, esnaf teşkilatının örgütlenmesi ve bu faaliyetlerin şehrin belirli bölgelerinde yoğunlaşması şehir ekonomisinin işleyişi üzerinde doğrudan etkiliydi. Bu nedenle mum üretimi Osmanlı şehir ekonomisinin arka planı oldukça karmaşık olan bileşenlerinden birini oluşturmaktadır.

Bu tez, söz konusu yapıyı ortaya koymak amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlatma ihtiyacının karşılanmasında kritik bir rol oynayan mum üretimini ve mumun on sekizinci yüzyıl İstanbul'undaki kullanım alanlarını incelemektedir. Çalışmanın kronolojik odağında on yedinci yüzyılın sonlarından on sekizinci yüzyılın sonlarına uzanan bir dönem bulunmaktadır.

İncelemenin merkezinde, mum üretiminin yağ ve balmumu gibi hammaddelere bağımlı yapısı ile bu hammaddelerin salhaneler, suyolları ve ticaret güzergâhları etrafında örgütlenen tedarik ilişkileri yer almaktadır. Bu tedarik ağlarının, mumhanelerin şehir içindeki dağılımını, üretim mekânlarının fiziksel konumlanışını ve mumcu esnafının örgütlenme biçimini nasıl belirlediği çalışmanın temel sorusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla mekânsal yoğunlaşma, yalnızca coğrafi bir tercih değil; ekonomik rasyonalite, kurumsal düzenlemeler ve hammadde tedarikine erişim gibi iç içe geçmiş dinamiklerin bir sonucudur.

Bu çerçevede tez, devletin hammadde akışına yönelik müdahalelerini, narh ve gedik düzenlemelerinin üretim üzerindeki belirleyici etkisini ve esnaf teşkilatının kurumsal yapısını birlikte ele alarak, mum üretiminin İstanbul şehir ekonomisinin sürekliliğinde stratejik bir rol üstlenen bir etmen olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bu çalışmanın çıkış noktalarından birisini, İstanbul'daki mumhanelerin neden kentin belirli bölgelerinde yoğunlaştığı sorusu oluşturmaktadır. Bu mekânsal örüntünün rastlantısal olmadığı, aksine üretim süreçlerinin gerektirdiği hammadde akışı, suya erişim imkânı, hayvansal yağ tedarikinin örgütlenişi ve ticaret güzergâhlarının yönlendirdiği ekonomik ilişkilerle yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Buna rağmen literatürde mumcu esnafının teşkilatlanması, üretim mekânlarının coğrafi dağılımı ile bu dağılımı şekillendiren

kurumsal, ekonomik ve tedarik odaklı süreçler bütüncül bir çerçevede ele alınmış değildir. Bu boşluktan hareketle tez çalışması, aşağıdaki temel sorulara yanıt aramaktadır:

- (1) İstanbul’da mumhanelerin belirli bölgelerde kümelenmesini belirleyen başlıca ekonomik, kurumsal ve mekânsal dinamikler nelerdir?
- (2) Mum üretiminin yağ, içyağı ve balmumu gibi hammaddelere bağımlı yapısı tedarik zincirini ve üretim alanlarının konumlanışını nasıl etkilemiştir?
- (3) Salhaneler, suyolları, pazar yerleri ve ticaret aksları gibi şehir altyapısı unsurları, mumhanelerin mekânsal örgütlenişini hangi biçimlerde yönlendirmiştir?
- (4) Narh ve gedik düzenlemeleri ile esnaf teşkilatının iç hiyerarşisi üretim süreçlerini ve mekânsal dağılımı nasıl şekillendirmiştir?
- (5) Bu çok katmanlı ilişkiler ağı içinde mumcu esnafı, Osmanlı şehir ekonomisinin sürdürülebilirliğinde nasıl bir işlev üstlenmiştir?

Osmanlı iktisat ve esnaf tarihi literatüründe mum üretimi, genellikle lonca teşkilatı, narh düzenlemeleri veya tüketim pratikleri bağlamında ele alınmış; ancak üretim mekânlarının şehir içindeki dağılımını belirleyen çok katmanlı ekonomik ve mekânsal dinamikler bütüncül bir çerçevede incelenmemiştir. Mevcut çalışmalar, mumcu esnafının örgütlenişine dair değerli bilgiler sunmakla birlikte, mumhanelerin neden belirli bölgelerde yoğunlaştığı, bu yoğunlaşmanın tedarik zincirleriyle nasıl ilişkilendiği ve şehir altyapısıyla hangi noktalarda kesiştiği sorularına sistematik bir yanıt üretmiş değildir.

Bu tez çalışması, söz konusu boşluğu gidermeyi hedefleyerek mum üretimini yalnızca bir zanaat faaliyeti olarak değil, İstanbul’un ekonomik, kurumsal ve mekânsal dokusunu şekillendiren bir bileşen olarak ele almaktadır. Tez çalışması salhaneler, suyolları, ticaret güzergâhları ve hammadde depolama alanları ile mumhaneler arasındaki bağlantıları takip ederek, üretim mekânlarının coğrafi dağılımını açıklayan bütüncül bir yaklaşım önermekte; böylece mum üretimini şehir ekonomisinin işleyişi, altyapının örgütlenişi ve devlet müdahalesi ekseninde yeniden konumlandırmaktadır.

Bu yönüyle tez çalışması, mumcu esnafını 17-18. yüzyılda Osmanlı şehir tarihinin görünürde tali bir unsuru olmaktan çıkararak, üretim–tedarik–mekân ilişkileri bağlamında stratejik bir aktör olarak değerlendirmekte ve literatürde ilk kez mumhanelerin mekânsal yoğunlaşma olgusunu çok boyutlu bir analizle ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, temel olarak İstanbul’daki mum üretim faaliyetlerini ortaya çıkarmak için aralarında şeriye sicilleri, ahkâm defterleri, tereke kayıtları ve kroniklerin de bulunduğu

birincil kaynaklar ile yerli ve yabancı akademisyenler tarafından yayımlanmış çeşitli araştırmalara dayanmaktadır. Bu kaynaklar, hammadde tedarik zincirinden üretimin teknik aşamalarına, fiyatlandırma ve denetim mekanizmalarından esnaf teşkilatının iç hiyerarşisine kadar uzanan süreçleri çok yönlü biçimde takip etmeye imkân sağlamaktadır. Metodolojik açıdan çalışma, ekonomik ilişkiler ile mekânsal dağılım arasındaki bağlantıları birlikte ele alan bütüncül bir yaklaşım benimsemekte; özellikle salhaneler, suyolları ve ticaret güzergâhlarının konumları ile mumhanelerin yoğunlaştığı bölgeler arasındaki eşleşmeler, arşiv verilerinin sunduğu bilgiler doğrultusunda analitik olarak yeniden inşa edilmektedir. Bu yöntem, hem esnaf teşkilatının kurumsal yapısının tarihsel gelişimini hem de üretim mekânlarının şehir içindeki konumlanışını açıklamaya yönelik çok katmanlı bir okuma yapmayı mümkün kılmaktadır.

Mum ve Mum Üretimi Hakkındaki Mevcut Literatür

Terim anlamıyla aydınlatma nesnelerin, bunların çevresinin ya da bir bölgenin gece görülebilmesi için gerçekleştirilen ışık uygulaması demektir.¹ Hane bazında ve kamusal alanlarda kullanılan aydınlatma araçları tarihsel süreç içerisinde değişim geçirmiş, ateşin kullanımıyla başlayan bu serüven günümüzde led panel teknolojisine kadar ilerlemiştir. Bir görüşe göre aydınlatma tarihini kronolojik olarak incelemek dünyanın her yerinde buna dair farklı şekilde bir ilerleyiş olduğundan pek mümkün değildir.² Bu nedenle aydınlatma tarihi kapsamında yapılmış çalışmalar aydınlatma araçlarının bugüne dek geçirdiği değişimlere odaklanmaktadır.

İnsanlar binlerce yıl boyunca gündelik yaşamlarını güneşin doğuş ve batışına göre düzenlemiştir. Güneş ışığını olabildiğince etkin kullanma yolundaki çabaları yetersiz kaldıkça, yapay ışık kaynakları bulmak ve üretmek için adımlar atmaya başlayan insanoğluna ateş en büyük yardımcı olmuştur. Ateşi kontrol altına almayı başarmak insanların hem soğuktan korunabilmesini hem de çevrelerini karanlıkta daha net görüp anlamlandırmalarını sağlamıştır. Ateş toplumların yaşam biçimini değiştirmiş, kültürel ve ekonomik gelişmelere sebebiyet vermiştir.³

Ateş bir aydınlatma gereci olma yolunda çeşitli şekillerde kullanılmıştır. İlkel insanların meşaleleri taşınabilir bir aydınlatma gereci olarak kullanmaları onlara mekânsal hareketlilik

¹ Şazi Sirel, *Aydınlatma Sözlüğü* (Yapı Fiziği Uzmanlık Enstitüsü, 2012), 11.

² F. W. Robins, *The Story Of The Lamp (And The Candle)* (Oxford University Press, 1939), 4.

³ Ahmet Uhri, *Ateşin Kültür Tarihi* (Dost Kitabevi, 2003); Johan Goudsblom, *Fire and Civilization* (Allen Lane - The Penguin Press, 1992), 12-23.

sağlamış, hareket alanlarını genişletmiştir. Ateşin bu şekilde kullanımının fark edilip tercih edilmesinde vahşi hayvanlardan korunma ihtiyacı olması kuvvetle muhtemeldir. Kesin olan şey meşalenin ilk yapay aydınlatma gereci olduğudur.⁴ Ağaç varlığının fazla olduğu yerlerde meşale kullanımı yaygınken ağaç varlığının daha kısıtlı olduğu yerlerde alternatif aydınlatma gereçleri kullanılmıştır. Bunlardan biri sazlık kamışlarının soyularak içlerindeki lifli kısımların ortaya çıkarılması ve bu kamışın ucunun yağa batırıldıktan sonra ateşe verilmesiyle oluşturulan ‘sazlık mumu’ diye adlandırılabilir bir nevi basit bir tür mum olan aydınlatma gerecidir ve bunun mumdan daha eski olduğu söylenebilir.⁵

Işığın azlığı veya yokluğu demek olan karanlık ve gece modern öncesi toplumlarda endişe ve korkuları körükleyen, ‘şeytanın alanı’ ya da ‘karanlık taraf’ olarak adlandırılan ve tehlikeli kabul edilen zaman dilimiydi.⁶ Gece şehirlerin kapıları kapandığında, karanlık etrafı sardığında şehirlerde her türlü tehlikenin kol gezdiğini ifade etmek için kullanılmış bu gibi metaforlar⁷ zamanla insanların hem fizyolojik konforunun sağlanması hem de estetik ihtiyaçlarının karşılanması için aydınlatma teknolojisi yolunda çalışmaların yapılması için de motivasyon sağlamıştır.⁸

Batı’da mum, mumculuk ve aydınlatma üzerine yazılmış eserlere bakıldığında tarihsel arka plana odaklanılan eserlerin sayısının hobi ve ticari gelir elde etmeye yönelik mum üretiminden bahseden popüler kültür yayınlarına göre daha az olduğu söylenebilir.

Mum ve Mumun Tarihi

Günümüzde elektrik insan hayatının her alanında vazgeçilmez bir rol oynasa da mum hâlen insanları büyülemeye devam etmektedir. Mumun büyüleyiciliği kaynağını ateşten almasından ileri gelmektedir ve ateşin keşfedilip kontrol altına alınması insanlığın seyrini değiştiren bir olgudur.

Mum çoğu insan için günümüzde sadece bir ev aksesuarından ibarettir. Oysa tarihin her döneminde, dünyanın farklı yerlerinde, kültür ve inançlara göre muma şenlikleri, dinî

⁴ Robins, *The Story Of The Lamp (And The Candle)*, 6-7.

⁵ Bu aydınlatma gereğine İngilizce kaynaklarda ‘rushlight’ denilmektedir ve Türkçe olarak ‘sazlık mumu’ ifadesi bunu karşılamaktadır denilebilir. “Rushlight”, *Encyclopedia Britannica*, erişim 05 Nisan 2024, <https://www.britannica.com/technology/rushlight>.

⁶ Ruth McDermott ve Ben Baxter, “A Short History Of Light Art - From Baroque to Bauhaus”, içinde *Between Dark & Light* (UTS ePress, 2022), 4.

⁷ Tim Edensor, “The Gloomy City: Rethinking the Relationship between Light and Dark”, *Urban Studies*, sy 52/3 (2013): 1.

⁸ Zehra Karagöz Küçük ve Nazmi Ekren, “Light Pollution and Smart Outdoor Lighting”, *Balkan Journal Of Electrical & Computer Engineering* 9, sy 2 (2021): 194.

bağlılığı, romantizmi, ölümlere gösterilen saygıyı, ilahi ışığı, hayatı hatta yıldızları sembolize ettiğine dair nice anlam yüklenmiştir. Mum ecza sanayiinden mobilya imalatına kadar geniş bir alanda kendisinden faydalanılan tarihin ilk devirlerinden itibaren elektrik üretimi konusunda deneylerin yapılmaya başladığı yıllara en nihayetinde elektriğin tam olarak hayata dâhil edilmesine dek geçen yüzyıllar boyunca en temel aydınlatma aracı olarak kullanılmış bir gereçtir. Güneş battıktan sonra sokaklar zifiri bir karanlığa büründüğünde evlerde, saray, kışla, hastane, camii ve kilise gibi yerlerde hayatın devam edebilmesi için mum zaruri bir ihtiyaç maddesiydi.

Mumun güvenilir ve başarılı bir yapay ışık kaynağı olduğunu kanıtlaması kullanımının giderek yaygınlaşmasını sağlamıştır. Antik dünyanın en eski icatlarından olan mumun varlığının milattan önce 3000 yıllarına dek tarihlenebilmesine Mısır ve Girit'te bulunan şamdan kalıntıları neden olmuştur.

İnsanlar tarafından kullanılan ilk mumlara dair tarihsel bir kayıt mevcut olmasa da şimdiye dek bulunan en eski gerçek mum parçası arkeologlar tarafından Fransa'nın Avignon kenti yakınlarında ortaya çıkarılmış ve milattan sonra 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Fitilli mumu geliştirenlerinse Romalılar olduğu kabul edilmektedir. Romalılar bu fitilli mumları evleri, halka açık yerleri ve yolları aydınlatmak, geceleri tapınaklarda Roma tanrılarına tapınmak için toplandıklarında kullanıyordu. Romalıların hem iç hem de dış aydınlatmada meşalelerden faydalandığı bilinmektedir. Antik Çağ'da mum lifli ve selüloz özlü bitkilerin, zift, balmumu veya iç yağı içine batırılmasıyla elde edilirdi. Mum fitili (hyrallis, filum) olarak papirüsün (scirpus) belli cinsleri veya bükülmüş lifleri kullanılırdı. Ayrıca Romalı tarihçi Pliny sazlıklardan nasıl ışık kaynağı yapılacağını eserlerinde anlatıyordu.

Orta Çağ mumun günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline geldiği, bir nevi altın çağını yaşadığı dönemdir diyebiliriz. Mumun hem kullanım miktarı artmış hem de mumu üreten ustalar bir araya gelerek teşkilatlanma yoluna yine bu dönemde gitmiştir. Fransa'da 13. yüzyılda don yağıyla evden üretim yapan mumcular haricinde balmumuyla mum yapan mumcular da teşkilatlanıp iş yeri açmıştır. Yine yaklaşık aynı dönemlerde Londra'da don yağı mumcuları teşkilatlanmış, kral tarafından da tanınmıştır.

İlk dönemlerde hemen hemen bütün toplumlarda hayvan iç yağlarından yapılmış mumlar kullanılmıştır. Bu mumlar hem kötü kokuyor hem de çok kısa sürede yanıp tükeniyordu. Zamanla insanoğlu hayvansal yağları daha doğru şekilde işlemeyi ve istikrarlı kullanmayı sağlayan çeşitli teknikler geliştirmiştir. Önceleri hayvansal yağların arasında

pamuk, yün vs. sokup veya çaputları iç yağına bulayıp bunu yakarak kullanan insanlar zamanla fitil sistemiyle daha kontrollü aydınlatma biçimine ulaşmışlardır.

Arapça’da “şem‘, kindîl/kandîl/kanzîl, fetîl/fetîle”, Farsça’da “mûm, çerâg” kelimeleri ile karşılanan bu aydınlatma araçları için Osmanlılar genellikle Farsça kullanımı tercih etmiş ve mum kelimesini kullanmışlardır.

Aydınlatma genellikle hayvanların iç yağlarından elde edilen revgan-ı pih veya zeytinyağından elde edilen revgan-ı zeytten üretilen mum (şem‘) ve kandiller vasıtasıyla sağlanmıştır. Aydınlatmanın bu denli zor koşullarda sağlandığı zamanlarda insanlar güne sabah ezanından hemen sonra başlayıp işlerini akşam hava kararınca kadar bitirmeye çalışmışlardır. Osmanlı’da zanaatkârlar hasarsız bir şekilde ürün üretebilmek için gündelik hayatta gün ışığına en fazla ihtiyaç duyan kesim olmuştur. İnsanlar hanelerini aydınlatma konusunda çok fazla sıkıntı yaşamamışken aynı anda yüzlerce insanı bir arada toplayan çeşitli yapıların yanı sıra güvenlik ve ticaret açısından hayati öneme sahip olan yapıların aydınlatılması daha büyük bir problem olmuştur.

Günümüzde parafın, balmumu, soya yağı gibi malzemelerden ne şekilde, hangi araç gereçlerle mum üretilbileceği, bu mumlara nasıl şekil ve koku verileceği gibi teknik aşamaları ayrıntılarıyla anlatan eserler içerisinde mum üretiminin tarihsel arka planına dair bilgiler de mevcuttur.⁹

Mum üretiminin ve mumcuların tarihsel arka planından bahseden eserlerin başında İngiltere’de yaklaşık 1300 yılında hayvansal yağlardan mum yapımını öğretmek, esnafı korumak amacıyla kurulan Tallow Chandlers’ Company adlı şirketin¹⁰ geçmişine odaklanan *The Tallow Chandlers Of London* adlı kitap gelmektedir. Bu kitaba göre şirketin don yağından mum ve merhemler başta olmak üzere üretim yapma hakkına sahip olduğu 1456 yılında VI. Henry tarafından bir tür kraliyet beratı olarak nitelendirilebilecek “Grant Of Arms” adlı bir belge verilerek resmîleştirilmiş, şirketin toplum nezdinde saygınlığı artmıştır. Bu şirketin ürettiği don yağları 1461’de Londra’da her evin kapısı önüne don yağı mumuyla

⁹ Eric Ebeling ve Scott Ham, *Basic Candle Making* (Stackpole Books, 2002); Josephine M. Silva, *Beeswax Candle Making - A Simple Guide On How To Make Beeswax Candles* (Create Space Independent Publishing Platform, 2019); Betty Oppenheimer, *The Candlemaker’s Companion - A Complete Guide To Rolling, Pouring, Dipping And Decorating Your Own Candles* (Storey Books, 2001); David Constable, *Beginner’s Guide To Candlemaking* (Search Press, 1997); William Earl Webster ve Claire McMullen, *Contemporary Candlemaking* (Doubleday & Company INC., 1972); William W. Klenke, *Candlemaking* (The Manual Arts Press, 1946); Brian Bowers, *Lengthening The Day: A History Of Lighting Technology* (Oxford University Press, 1998), 14-17.

¹⁰ Tallow Chandlers’ Company = Donyağı Mumcuları Şirketi ya da Donyağı Tüccarları Şirketi olarak ifade edebileceğimiz bu şirket yapılanması dönemi içinde değerlendirildiğinde esnaf loncalarına denktir.

yakılan fener asılmasının zorunlu hale gelmesi üzerine önem kazanmıştır. 1462’de IV. Edward tarafından şirkete Londra’da don yağı mumu yapımı konusunda tam yetki veren bir şirket tüzüğü çıkarılmıştır. Bu tüzükle birlikte şirkete düşük kaliteli don yağı mumlarına el koyma ve imha etme yetkisi verilmiştir. İspemeçet ve parafin mumunun yaygınlaşması ve don yağından üretilen mumların yerini almasıyla birlikte şirketin gelirleri azalsa da şirketin varlığı bugün dahi devam etmektedir.¹¹

1694 yılında yayınlanmış olan Pierre Pomet (1658-1699)’e ait *Historie-generale des drogues* (İlaçların Genel Tarihi) adlı kitapta o dönemde ilaç üretiminde kullanılan ve ticareti yapılan bitkisel ve hayvansal ürünlerin tedarik edilme şekli, nitelikleri, kullanım amaçlarına ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Balmumu ve balmumu türleri (sarı, beyaz, kırmızı balmumu) nitelikleri, işlenme ve kullanım şekilleriyle kitapta kendisine yer bulmuştur.¹²

Philippe Deitz tarafından kaleme alınan *Histoire des Luminaires – Histoire des Hommes* (Aydınlatmanın Tarihi – İnsanlık Tarihi) adlı eserin her bölümü tarihin farklı bir dönemine ayrılmış (tarih öncesi, antik çağ, orta çağ, 16.-17. yüzyıllar, 18. yüzyıl, 19. yüzyıl, Afrika ve Asya’daki aydınlatıcılar, 20. yüzyıl ve 21. yüzyıl başları) ve o dönemde aydınlatma açısından dünyada ne gibi teknik gelişmeler yaşandığı ayrıntılarıyla işlenmiştir.¹³

Teresa Criado Vega *Recetas Castellanas Medievales Sobre El Trabajo De La Cera* (Balmumu İşçiliği Üzerine Orta Çağ Kastilya Tarifleri) adlı makalesinde İspanya’daki Biblioteca Nacional (Ulusal Kütüphane) ve Biblioteca de Palacio (Saray Kütüphanesi) arşivlerinde yer alan el yazması eserlerde Orta Çağ’da balmumu ve donyağı kullanılarak mum üretiminden söz etmektedir.¹⁴

Ricardo Córdoba de la Llave’in *La Candelaría, Un Oficio Medieval: Apicultura Y Trabajo De La Cera En La Córdoba Del Siglo XV*. (Mumculuk, Orta Çağda Bir Zanaat: 15. Yüzyıl Cordoba’sında Arıcılık ve Balmumu İşçiliği) adlı makalesi Orta Çağ İspanya’sında günlük

¹¹ Randall Monier-Williams, *The Tallow Chandlers Of London - Volume One - The Mystery In The Making* (Kaye & Ward LTD, 1970).

¹² Pierre Pomet, *Historie-generale des Droques* (Paris, 1694), 53-56.

¹³ Philippe Deitz, *Histoire Des Luminaires - Histoire Des Hommes* (Editions Du Perron, 2009).

¹⁴ Teresa Criado Vega, “Recetas Castellanas Medievales Sobre El Trabajo De La Cera (Balmumu İşçiliği Üzerine Ortaçağ Kastilya Tarifleri)”, *Meridies* (Córdoba) IX (2011): IX.

yaşamın sürdürülebilmesi için zorunlu ihtiyaç maddelerinden olan mumun ve şamdanların üretimine odaklanmaktadır.¹⁵

Orta Çağ'da kilise ve manastırların en büyük balmumu tüketicileri oluşu bu kurumları mum üretimi ile doğrudan meşgul olmaya itmiştir. 13. yüzyıla dek bu durum pek değişmemiştir. Kilise zangoçlarının balmumundan ürettikleri mumları loncalara dâhil olarak pazarlarda da sattığı bilinmektedir. 1525 tarihli Münster bakkallarının lonca tüzüğü buna örnek gösterilebilir.¹⁶

Mumun en temel aydınlatma gereci olmasının yanı sıra Hristiyanlık için dinî bir ritüel malzemesi oluşu da araştırmalara konu olmuştur. Hristiyanlar için kiliselerde don yağı gibi kokusu olan yağlardan yapılmış mumların kullanımı tercih edilmez.¹⁷ Balmumundan elde edilen mumlar dinî ritüellerde kullanılır. Hristiyanların ibadetlerinde böylesine önemli bir yere yerleşen mumlar zamanla sembolik anlamlar kazanmaya başlamıştır. Hangi renk mumların, hangi günlerde, hangi amaçlarla yakılacağına kadar her şey zamanla bir gelenek haline almıştır. Mesela; para kazanmak, bir kadının ya da erkeğin sevgisini kazanmak, evdeki bir sorunu çözmek, iş bulmak, korkuyu yenmek, refah kazanmak, sağlığı yeniden kazanmak, başarıya ulaşmak gibi çeşitli gerekçelerle mum yakmak gelenek haline gelmiştir.¹⁸ Ayrıca Hristiyan ayinleri gibi Yahudiler de sinagoglarda ayin esnasında Tevrat parşömenlerinin bulunduğu bölümde kullanılan aydınlatmalarda yalnızca balmumundan üretilen mumları kullanırdı, sinagoglarda da tıpkı kiliselerde olduğu gibi donyağı kullanımı yasaktır.¹⁹

Muma zaman içerisinde yüklenen dini ve bir nevi mistik anlamlar mumun insanlar nezdinde hem iyi hem de kötü amaçlar için kullanılan bir nesne haline gelmesine neden olmuştur. Mum ayinlerde, derin düşünme ve içe dönüş uygulamalarında ortamı hazırlamak ve

¹⁵ Ricardo Córdoba de la Llave, “La Candelaría, Un Oficio Medieval: Apicultura Y Trabajo De La Cera En La Córdoba Del Siglo XV. (Mumculuk, Ortaçağda Bir Zanaat: 15. Yüzyıl Cordoba’sında Arıcılık ve Balmumu İşçiliği)”, 1 (1990): 777-90.

¹⁶ Almanya’da mumcu loncalarına ilişkin bilgi için: <https://www.kerzeninnung.de/DIE-INNUNG/Von-der-Zunft-zur-Innung/index.php/> Erişim tarihi: 19.07.2024 ve aynı konuda Rosa Böhler’in kaleme aldığı yazı için: <https://www.deko-kerzen-shop.de/die-kerzenherstellung-und-seine-geschichte> Erişim tarihi: 19.07.2024

¹⁷ Lluís Sales i Favà vd., “Beekeeping In Late Medieval Europe: A Survey Of Its Ecological Settings And Social Impacts”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, sy 22 (2021): 276; Alexandra Sapoznik, “Bees In The Medieval Economy: Religious Observance And The Production, Trade, And Consumption Of Wax In England, c.1300-1555”, *Economic History Review* 72, sy 4 (2019): 1158.

¹⁸ Henri Gamache, *The Master Book Of Candle Burning Or How To Burn Candles For Every Purpose* (Dorene Publishing, 1942), 6-22.

¹⁹ Joseph Gies ve Frances Gies, *Life In A Medieval City* (Harper & Row, 1969), 104.

desteklemek amacıyla kullanılırken kehanet, kara büyü ve cadılık faaliyetlerinde kullanılmıştır.²⁰

Işığın modern öncesi dönemde mimari, sanatsal ve felsefi açıdan kullanımına dair de araştırmalar yapılmıştır. Özellikle dinî mekânlarda gün ışığı (kilise ve katedrallerde vitraylı büyük camların tercih edilmesi) ve yapay ışığın (mum, kandil, yağ lambası gibi) kullanımı insanların uhrevi anlamda derinleşebilmesi için önem arz ettiğinden üzerinde çokça durulmuş bir konudur. El yazması metinler ve yağlı boya tablolarla ışığın kullanımında amaç sanat eserlerinin insanlar üzerinde sarsıcı etkiler yaratmasıdır.²¹

Hatta 1970’lerde Fransız tarihçi Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d’après les clauses des testaments* (18. Yüzyılda Provence’ta Barok Dindarlık ve Hristiyanlıktan Uzaklaşma: Vasiyetnamelerdeki Hükümlere Göre Ölüm Karşısındaki Tutumlar) adlı kapsamlı çalışmasında 18. yüzyılda Provence bölgesinde azizler için yakılan mumların ağırlıkları ve sayısındaki azalmayı Barok dönemdeki törensel dindarlık pratiklerinin azalmasına bağlamış ve on sekizinci yüzyılda Fransa’da Hristiyan inancının zayıfladığı şeklinde çıkarımlarda dahi bulunmuştur.²²

Mumun kimyevi yapısı hususunda ise en temel kaynak Michael Faraday’ın Londra’da 1848, 1854 ve 1860 yıllarında verdiği konferanslara dayanılarak hazırlanmış, ders notlarını içeren eserdir. Bu eserde mumun yapısı ve yanma süreci, mumun yanması esnasında yaşanan kimyasal reaksiyonlar, mum alevinin ürettiği gazlar, havanın mumun yanma süresine etkisi, mumun katıdan sıvıya sıvıdan gaza geçiş hallerini gösteren bilimsel deneylerin aşama ve sonuçları yer almaktadır.²³

²⁰ Judika Illes, *The Element Encyclopedia Of 5000 Spells* (Element, 2004), 83-88; Leo Vinci, *The Book Of Practical Candle Magic* (Weiser Books, 2015).

²¹ Daniela Mondini ve Vlademir Ivanovici, *Manipulating Light in Premodern Times Architectural, Artistic, and Philosophical Aspects* (Università della Svizzera Italiana, 2014); Arja Karivieri, “Olaus Magnus The Goth On Fire, Light And Lighting Devices Of The Northern People”, içinde *Glass, Wax And Metal Lighting Technologies In Late Antique, Byzantine And Medieval Times*, ed. Ioannis Moutsianos ve Karen S. Garnett (Archaeopress Publishing, 2019), 32-38.

²² Bu kaynağı eserinde zikreden: Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 36. Söz konusu kitaba bizzat erişme imkânı bulamadığım için kitaba dair *Revue de l’histoire des religions* adlı derginin 1975 yılında yayınlanan 188/2 sayısında Jean Robert Armogathe tarafından yapılmış değerlendirmeye yazısından faydalanılmıştır. Jean Robert Armogathe, “Michel Vovelle, Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d’après les clauses des testaments”, *Revue de l’histoire des religions* 188, sy 2 (1975): 193-96.

²³ Michael Faraday, *A Chemical History Of A Candle*, ed. William Crookes (Chatto & Windus, 1908); Bill Hammack ve Don De Coste, “Michael Faraday’s The Chemical History Of A Candle With Guides To Lectures, Teaching Guides & Student Activities”, Articulate Noise Books, 2016.

F.W. Robins'in *The Story Of The Lamp (And The Candle)* (Lamba ve Mumun Hikâyesi) adlı 1939 yılında basılan eseri yayınlanmasının üzerinden 86 yıl geçse dahi aydınlatma gereçlerinin tarihi üzerine yazılmış temel kaynaklardan biri olmayı sürdürmektedir. Bu eserde antikçağlardan başlayarak Sanayi Devrimi'ne dek insanların kullandığı ve maddi kültürün vazgeçilmez öğelerinden olan aydınlatma gereçleri ve bunların özellikleri, özellikle mumun Hristiyan dünyasında kültürel olarak ifade ettiği anlam, aydınlatma gereçlerinin hammadde, üretim ve çalışma prensipleri hususunda geçirdiği teknik değişimler sonucu oluşan bilimsel bilginin aktarımına dair geniş kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler mevcuttur.²⁴

M.J. Abadie'nin *The Everything Candlemaking Book* (Her Şey Üzerine: Mum Yapım Kitabı) adlı eseri günümüzde bireylerin kendi kendine mum imal etme becerilerini kazanması için hazırlanmış bir el kitabı olsa da mum imalatında tarih boyunca yaşanan değişimleri, yüklenen kutsal anlamların mum imalatına yansımalarını, mum yapımı için gerekli malzemeleri ve yapım aşamalarını, kalıplama, şekil verme gibi konuları da içeren geniş bir kapsama sahip bir çalışmadır.²⁵

Jaime Wisniak'ın *Candle: A Light Into The Past* (Mum: Geçmişe Aydınlatmaya Yönelik Işık) adlı makalesi tarih öncesi dönemlerden itibaren mumun tarihsel gelişimini, kimya alanında deneyler doğrultusunda yapılan keşiflerin mum üretiminde neden olduğu değişimleri, mum üretimindeki hammadde hazırlığı, fitilleme ve kalıplama gibi aşamalardan bahsetmektedir.²⁶

Betty Oppenheimer'in *The Candlemaker's Companion: A Complete Guide To Rolling, Pouring, Dipping And Decorating Your Own Candles* (Mumcunun Kılavuzu) adlı eseri yine mum yapımına dair bir el kitabı olsa da mumun tarihinden başlayarak mum yapımında kullanılan hammaddeler, fitil, koku ve renk verici maddeler, mum üretmek için gerekli alet edevat, mum şekillendirme gibi muma dair her konuya değinmektedir.²⁷

²⁴ Robins, *The Story Of The Lamp (And The Candle)*.

²⁵ M. J. Abadie, *The Everything Candlemaking Book: Create Homemade Candles in House-Warming Colors, Interesting Shapes, and Appealing Scents* (Adams Media Corporation, 2002).

²⁶ Jaime Wisniak, "Candle: A Light Into The Past", *Indian Journal Of Chemical Technology*, sy 7 (Temmuz 2001): 319-26.

²⁷ Betty Oppenheimer, *The Candlemaker's Companion: A Complete Guide To Rolling, Pouring, Dipping And Decorating Your Own Candles* (Storey Books, 2001).

Mum üretiminde kullanılan hayvan iç yağları ve balmumu gibi hammaddeler üzerine yazılmış çok sayıda kitap mevcuttur.²⁸ Aydınlatmada kullanılan araç gereçler ve bunların gelişimi üzerine de çalışmalar yapılmıştır.²⁹

Ateşin ısı ve ışık kaynağı olarak kullanılacak şekilde denetim altına alınması, istenildiğinde ısı ve ışık üretilebilmesi insanların yaşam standartlarının yükselmesini sağlamıştır.³⁰ Ateşin aydınlatmada kullanılmasını sağlayacak basit ilk araçların keşfi, mumun üretimi ve zamanla günümüzde de pek değişmemiş standart şekline kavuşması, mum ışığının uzun ömürlü olmasının sağlanması ve mumun sabit değil mekân değiştirebilir bir araç haline gelişinde maddi kültür unsurlarının önemi büyüktür. Avrupa bağlamında Roma dönemi aydınlatma araç gereçlerinin günlük yaşam üzerindeki etkilerinden başlayarak, Orta Çağ'da feodal toplumda ve kiliselerde aydınlatma, Rönesans ve Barok dönemde aydınlatmanın sanat ve mimari üzerindeki etkisi ve 17. yüzyıldan itibaren aydınlatma teknolojisindeki değişimlere odaklanan *Histoire Du Luminaire Depuis L'époque Romaine Jusqu'au XIXe Siècle* (Roma Döneminden 19. Yüzyıla Kadar Aydınlatma Tarihi) adlı eser de bu açıdan önemlidir.³¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel esnaf teşkilatlanması, birçok esnaf loncası ve bu loncalara mensup esnafların üretim biçimleri tarihçiler tarafından çeşitli açılardan incelenmiş olsa da mum üretimini ve mumcu esnafını konu alan çalışmaların sayısı son derece kısıtlıdır. Muhtelif defterlerde ve fonlarda yer alan dönem kaynakları olan arşiv belgelerinden edinebildiğimiz bilgiler dışında doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nda ne mum üretimine ne de mumcu esnafı üzerine yapılmış detaylı monografik çalışmalar maalesef yoktur.

Mumculuk hakkındaki en eski tarihli çalışmalardan biri Türk Folklor Araştırmaları Dergisi'nde 1957'de yayınlanan Muzaffer Erdoğan'ın kaleme aldığı "İstanbul'da Mumculuk"

²⁸ Louis Edgar Andés, *Animal Fats and Oils*, çev. Charles Salter (Londra, 1898); Norman Battershill vd., *Beeswax Crafts: Candlemaking, Modelling, Beauty Creams, Soaps And Polishes, Encaustic art, Wax Crayons* (Search Press, 1996); Stephen Buchmann ve Banning Repplier, *Letters From The Hive - An Intimate History Of Bees, Honey And Humankind* (Bantam Books, 2006); Sandie Lea, *The Encyclopedia Of Candle Making Techniques* (Running Press, 1999); Albin H. Warth, *The Chemistry And Technology Of Waxes*, 2. (Reinhold Publishing Corporation, 1956); Stefan Bogdanov, "Beeswax: History, Uses And Trade", içinde *Online Beeswax Book - Chapter 2* (Bee Product Science Publishing, 2017); David J. Eveleigh, *Candle Lighting (A Shire Album)* (Princes Risborough: Shire, 2003).

²⁹ Massimo Guarnieri, "An Historical Survey on Light Technologies", *IEEE Access* 6 (2018): 25881-97; Helen Brigham Hebard, *Early Lighting in New England 1620-1861* (Charles E. Tuttle Company, 1964). Geç Antik Dönem, Bizans ve Orta Çağ'da ışık ve aydınlatma araçları hakkında ayrıntılı bilgi için; Thomas Bitterli, "A Light Is On In The Hut - Light and Lighting Equipment In Medieval Everyday Life", içinde *Glass, Wax And Metal Lighting Technologies In Late Antique, Byzantine And Medieval Times*, ed. Ioannis Motsianos ve Karen S. Garnett (Archaeopress Publishing, 2019), 13-19.

³⁰ Goudsblom, *Fire and Civilization*, 38.

³¹ Henry-René D'Allemagne, *Histoire Du Luminaire Depuis L'époque Romaine Jusqu'au XIXe Siècle (Roma Döneminden 19. Yüzyıla Kadar Aydınlatma Tarihi)* (Alphonse Picard, 1891).

başlıklı halkbilimi ekseninde mumun atasözü ve deyimlere, dile sirayetine değindiği yazısıdır. Erdoğan makalenin yazıldığı yıllarda gözlemlerine dayanarak İstanbul’da özellikle Eminönü ve çevresinde, Beyoğlu’nda konumlanmış 10 tane mumcu dükkânı dışında evlerinde mum üreten iki Rum mumcu olduğundan, sayıları oldukça azalmış mumcu esnafının kendi haklarını koruyup kollayacak bir meslek örgütlenmesine sahip olmadığından da söz etmektedir. Makalede İstanbul’da petrol bazlı parafinden üretilen mumların daha ucuz olması nedeniyle balmumu ve stearin ile yapılan mumlara tercih edilmesi, mum üretiminde izlenmesi gereken teknik aşamalar (hammadde ve fitilin hazırlanması, kalıplama, daldırma yöntemi, soğutma ve kesme) ile Osmanlı döneminde mum ve mumcu esnafından da bahsedilmektedir.³²

Emine Gürsoy Naskali’nin editörlüğünde yayınlanan “Mum Kitabı” adlı eser Osmanlı’da mum ve mum üretimi, mum üretiminin fabrikalaşma süreci, Divan şiiri ve Modern Türk şiirinde mum, mumun kültürel önemi gibi konulara dair çok sayıda akademisyen ve araştırmacının makalelerini içeren bir eserdir.³³ Bu eser tarih, edebiyat, psikoloji ve halkbilim alanında muma yüklenen kültürel, toplumsal ve tarihi anlamları ortaya koymaya çalışan disiplinlerarası bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Genel olarak esnafla ilgili çalışmalarda sadece birkaç cümle ile kendine yer bulan mumcu esnafı hakkında kapsamlı bilgiye ulaşılabilecek ilk çalışmalardan biri Zafer Karademir’e ait “İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)” adlı kitaptır. Osmanlı ekonomisinde hayvancılığın ve hayvancılığa bağlı iş kollarının önemi üzerine odaklanan bu çalışmada hammaddesi hayvanlardan elde edilen yağlara (iç yağı, don yağı, çerviş yağı gibi) dayandığından mumcu esnafı ve mumhaneler kendine bir bölüm olarak yer bulmuştur.³⁴

Sadık Müfit Bilge’nin 2019’da VII. Osmanlı İstanbulu Sempozyumu kapsamında sunduğu “Payitahtı Aydınlatanlar: Fetihten 19. Yüzyıla Osmanlı İstanbul’unda Mumcu Esnafı” isimli bildiri mumcu esnafı üzerine arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış çalışmalardan biridir.³⁵ Bilge bu çalışmasında mumcu esnafının teşkilatlanması, mum üretimi ve mumhaneler, mumcu esnafının yükümlülükleri de dâhil olmak üzere mumculara dair

³² Muzaffer Erdoğan, “İstanbul’da Mumculuk”, *Türk Folklor Araştırmaları* 4, sy Yıl-8 no: 95 (1957): 1513-15.

³³ Emine Gürsoy Naskali, *Mum Kitabı* (Kitabevi, 2015).

³⁴ Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 305-50.

³⁵ Sadık Müfit Bilge, “Payitahtı Aydınlatanlar: Fetihten 19. Yüzyıla Osmanlı İstanbul’unda Mumcu Esnafı”, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 311-44.

derinlemesine incelenmeye değer tüm konuları kısaca açıklamıştır. İstanbul'un fethinden 19. yüzyıla kadar uzun bir zaman diliminde mumcu esnafına dair geniş bir perspektif sunan bu makalede bir sempozyum bildirisi olmasına karşın hatırı sayılır miktarda arşiv belgesi kullanılması kayda değerdir.

Neslihan Ünal “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı” isimli makalesinde Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde faaliyet gösteren mumcu esnafını daha çok mumhaneler ekseninde değerlendirmekle birlikte mumcuların kimliği, narh fiyatları ve mumcu esnafına dair yapılan şikâyetlerden çalışmada genel olarak söz etmiştir. Makalenin eleştirilecek yanı az miktarda arşiv belgesi kullanılarak çalışmanın mevcut literatür üzerine kurgulanmış olmasıdır.³⁶

Eunjeong Yi “17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri” kitabında İstanbul Kadılığı defterlerinden yola çıkarak hazırladığı loncalar listesinde mumcu esnafına ilişkin bilgilere yer vermektedir. Bu listede mumcu esnafı mensubu kişilerin sayısı, liderleri, defterlerde yer alan hükümlerin içeriğinin ne olduğundan bahsedilmektedir.³⁷ Yi’ye göre loncalar arası veya loncalar ile devlet arasındaki ilişkiler sürekli olarak hem zanaatkârlar hem de devlet görevlileri tarafından esnetilmeye çalışılmıştır. Bu ilişki zamanın gerektirdiklerine bağlı olarak şekillenen dinamik bir ilişkidir.³⁸

Mumcu esnafı dâhil esnafların kendi aralarında ve birbirlerine karşı işledikleri suçlara ve verilen cezalara dair Mehmet Demirtaş’ın “Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza” adlı eserinde³⁹ ve “İstanbul’un 100 Esnafı” adlı kitapta bilgiler mevcuttur.⁴⁰

Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayer tarafından yayınlanan “Osmanlı’da Zenaatten Sanata” isimli eserin 1. cildinde mumculukla uğraşanların Galata’da kümелendiğinden, Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethettikten sonra Anadolu’nun çeşitli yerlerinden birçok meslek

³⁶ Neslihan Ünal, “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı”, *USBAD: Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2, sy 3 (2020): 231-50.

³⁷ Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 324.

³⁸ Suraiya Faroqhi, “Osmanlı Loncalarını Anlamak”, içinde *Ortadoğu’da Zanaatlar ve Zanaatkârlar - Müslüman Akdeniz’de Bireyin Biçimlenmesi*, çev. Hatice Aslı Tamaç (Alfa Tarih, 2017), 34.

³⁹ Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza – İstanbul Örneği* (H. 1100-1200/M. 1688-1786), Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 258, 329. Örneğin 2 numaralı Tophane şerhiye sicilinde mumcu esnafının mumları eksik gramajla sattığına dair bir hüküm kayıtlıdır. Eda Daştan, “Tophane 2 Numaralı Şerhiye Sicili Defteri H. 966-967/1558-1560 (İnceleme-Metin)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2014), 56, 220. Aynı şekilde Rodoscuk’da benzer bir vaka yaşadığı mevcut hüküm kaydından anlaşılmaktadır. Derya Aras, “16. Yy. 1541 Nolu Rodoscuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tahlili” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2019), 405.

⁴⁰ Uğur Aktaş, “Mumcular”, içinde *İstanbul’un 100 Esnafı*, İstanbul’un Yüzleri 15 (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010).

erbabını İstanbul'a çağırdığından, özellikle Eğinlilerin mum üretimiyle ilgilendiğinden bahsedilmektedir.⁴¹

Ahmet Refik "Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)" ve Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in "Bir Zamanlar İstanbul" adlı eserinde İstanbul'daki mumcu esnafı, mum kullanılan merasimler ve âdetler, narh listesi örneklerinde mum fiyatları gibi birçok bilgi bulunmaktadır.⁴²

Kenan Yıldız'ın "1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi" adlı eserinde Hasköy bölgesindeki birçok bölgenin teftiş edilerek arasında yağhane, mumhane gibi işletmelerin de bulunduğu yerlerin yangın tehlikesi nedeniyle düzenlenmesi hatta bazılarının yıkılması gerektiğinden söz edilmektedir.⁴³ İstanbul'un tarihi gerçeklerinden biri olan yangınlara mumhanelerin de sebebiyet verdiği görülmüştür. Örneğin 1639 (19 Cemaziyevvel 1049) tarihinde Balat Kapısı dışındaki mumhanelerden başlayan yangın çok geniş alana yayılmıştır.⁴⁴ Mumhanelerde başlayan yangınlar İstanbul'da inşa edilen evlerin çoğunluğunun ahşap olması nedeniyle geniş alanlara yayılmıştır.⁴⁵

Mumcu esnafına ilişkin meselelerin birçoğu doğrudan kasap esnafıyla ve mezbahalarla bağlantılıdır. Hammadde temini ve dağıtımı konusunda mumcuların kendi arasında ve kasap esnafıyla yaşadıkları sorunlar arşiv belgelerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda payitahtın iaşesinin sağlanması her daim öncelikli bir meseledir ve iaşesi sağlanacak ürünler arasında et en önemli kalemlerden biridir. Yağın temini hem aydınlatma hem de mutfak için şart olup halkın zorda kalmaması, piyasada gerekli miktarda yağın bulunmasına yönelik tedbirler alınmıştır.⁴⁶

⁴¹ Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayan, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata I. Cilt – Esnaf ve Zenaatkârlar* (Körfezbank, 1999), 293.

⁴² Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı (Devlet Matbaası, 1931), 28-29,180; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey ve Ali Şükrü Çoruk, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (Kitabevi, 2001), 264.

⁴³ Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili" (Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2012), 13.

⁴⁴ Reşad Ekrem Koçu, "Balat Yangınları", içinde *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960), 4:1975.

⁴⁵ Kenan Yıldız, "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları", içinde *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015), 1:490 – 492.

⁴⁶ Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodocuk Limanı", *Odtü Gelişme Dergisi. İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1980, 139-54; Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap Ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII Ve XVIII. Asırlarda)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı, 1985); Antony Warren Greenwood, "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, 1988); Ahmet Kal'a, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap

Mum ve mumun gündelik hayatta daha işlevsel kullanımı için gerekli olan şamdan, mum iskemlesi, mum makası, mum sofrası gibi eşyaların⁴⁷ maddi değerleri nedeniyle sıklıkla şahıs terekelerinde kendilerine yer bulduğu görülmektedir.⁴⁸ Fatih Bozkurt'un "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785 – 1875 İstanbul Örneği)" isimli doktora tezinde reaya ve askeri terekelere dayanarak oluşturduğu "İstanbul Evlerinin Aydınlatma ve Isıtılmasında Kullanılan Eşyalar" adlı tabloları bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır.⁴⁹

Mum üretiminde kullanılan önemli hammaddelerden biri olan balmumu yani şem-i asel, Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı coğrafyasından ithalatını gerçekleştirdiği önemli bir emtiadır. Özgür Oral'ın "Osmanlı - Venedik Ticari İlişkileri (1763 – 1794)" başlıklı doktora tezinde Osmanlı ile Venedik arasındaki balmumu ticaretine dair ayrıntılı bilgiler, grafikler bulunmaktadır. Venedik ithal ettiği balmumunu işleyip önce iç piyasa ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmakta, arta kalan kısmını ise ihraç etmektedir.⁵⁰ Balmumunun elde edilme şekli, nitelikleri, kullanım alanları hem tarım araştırmacıları hem de tarihçiler için incelenmeye değer bir konudur.⁵¹ Ayrıca çeşitli ebatlardaki mumlar ve şamdanlar Venedik *Bailo*'sunun

Esnafların Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sy 37-38 (1992): 111-17; Remzi Uçtu, "Celebkeşan Teşkilatı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2002); Selma Akyazıcı Özkoçak, "Two Urban Districts In Early Modern Istanbul Edirnekapı and Yedikule", *Urban History - Cambridge University Press* 1, sy 30 (2003): 26-43; Mehmet Sait Türkhan, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İşlerinin Temini: Hassa Kasabbaşı Kurumu" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2006); İrfan Kökdaş, "Celeps, Butchers, and The Sheep: The Worlds Of Meat In Istanbul In The Sixteenth-Seventeenth Centuries (Celep, Kasap ve Koyunlar: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Et Dünyaları)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2007); Abdülkadir Atar, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Fetva Kitaplarında Ve İstanbul Kadı Sicillerinde Mezbahalar", *Tarih Okulu Dergisi* Yıl 11, sy XXXVII-2 (2008): 470-501; Ebru Zeren ve Gözde Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* Yıl: 3, sy 2 (2011); Engin Çağman, "18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık – Gıda Sektörü –" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2011); Selma Kuşu, "XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp'te Sosyal ve Ekonomik Hayat" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018); Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, sy 1 (2019): 1; Mehmet Sait Türkhan, "Celep", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 1 (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016).

⁴⁷ Aydınlatma araçlarına dair örnek görseller için: Milli Saraylar Aydınlatma Araçları Koleksiyonu, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1998.

⁴⁸ Fatih Bozkurt, "İstanbul Evlerinin İçi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 2015, Cilt: 8, s. 388.

⁴⁹ Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785 – 1875 İstanbul Örneği)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ağustos 2011, s. 319 – 320.

⁵⁰ Özgür Oral, "Osmanlı - Venedik Ticari İlişkileri (1763 – 1794)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2017, s. 294.

⁵¹ Arzu Kılınc, "Eflak – Boğdan ve Karadeniz'de Bal ve Balmumu", *ACTA TURCICA*, sy 1/1 (2011): Yıl 3 Sayı: 1/1; Erkan Topal vd., "Bal Mumunun Yapısı, Kullanım Alanları Ve Bazı Temel Sorunları", *Uludağ Arıcılık*

(İstanbul'daki Venedik elçisi) Osmanlı sultanına hediye ettiği ürünler arasındadır. Venedik Arşivi'nde yer alan 1599'da *Bailo Vincenzo Gradenigo*'nun ayrıntılı hediye listesine göre 290 adet çeşitli ağırlık ve ebatlarda mum Osmanlı sultanına hediye edilmiştir.⁵²

Ramazan Pantık doktora tezinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ait vakıflara bağlı Yedikule Salhanelerini ve ilgili imalathaneleri ihya sürecinden, mumcuların sahip oldukları hisselerden, mumhanelerin işleyişi ve mumun tüketiciye ulaştırılmasından söz etmektedir. Ayrıca 1700-1800 yılları arasında balmumu, şem-i revgan gibi ürünlerin fiyat değişimine ilişkin bir tablo da bu çalışma dâhilinde yer almaktadır.⁵³

Aydınlatma; elektriğin kullanılabilir hâle dönüştürüldüğü, hava gazı kullanımının yaygınlaştığı⁵⁴ ve aydınlatma araçlarının dahi değişmeye başladığı⁵⁵ 19. yüzyıl başlarına gelene dek büyük orana mum ve kandile bağımlıydı. Sosyal hayat gün ışığının imkân verdiği ölçülerde sürmekteydi. Gece tekinsiz, kaçınılması gereken, kötülüklerle özdeşleşmiş bir mefhum olarak görülmekteydi. 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda sokak aydınlatması uygulamalarının yaygınlaşmaya başlamasıyla beraber sosyalleşme ve medeniyet algıları değişmeye başlamıştır. Yaşanan bu hem teknolojik hem de kültürel değişim ilgi çeken araştırma konularından olmuştur ki Avner Wishnitzer'in *Gece Çökerken* isimli kitabı ve *Into The Dark: Power, Light and Nocturnal Life in 18th Century Istanbul* (Karanlığa Doğru: 18. Yüzyıl İstanbul'unda Güç, Işık Ve Gece Yaşamı) isimli makalesi başta olmak üzere Osmanlı gece hayatını tüm yönleriyle incelediği çok sayıda çalışması vardır.⁵⁶

Dergisi 20, sy 2 (2020): 209-20; İdris Bostan, *17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Küre Yayınları, 2018), 195, 199, 222.

⁵² Luca Molà, "Material Diplomacy - Venetian Luxury Gifts for the Ottoman Empire in the Late Renaissance", içinde *Global Gifts - The Material Culture of Diplomacy in Early Modern Eurasia*, ed. Zoltán Biedermann vd. (Cambridge University Press, 2017), 60-62.

⁵³ Ramazan Pantık, "*Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2021, s. 109, 273, 406 vb.

⁵⁴ Vahit Taha Kurutlu, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Aydınlatma Aracı Olarak Havagazı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Tarih Bilim Dalı, 2013).

⁵⁵ Nefer Turgut, "XIX. Yüzyılda Karadeniz Bölgesi Ölçeğinde Tenvirat Araçlarının Sosyal ve Mali İşlevleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018); Büşra Batu, "İstanbul'da Elektrik Öncesi Ve Sonrası Mekan Aydınlatmaları Üzerine Bir İnceleme" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Programı, 2020).

⁵⁶ Avner Wishnitzer, *As Night Falls - Eighteenth Century Ottoman Cities After Dark* (Cambridge University Press, 2021); Avner Wishnitzer, "Into The Dark: Power, Light and Nocturnal Life in 18th Century Istanbul", *International Journal Of Middle East Studies* 46, sy 3 (2014): 513-31; Avner Wishnitzer, "Eyes In The Dark: Nightlife and Visual Regimes in late Ottoman Istanbul", *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, sy 37/2 (2017): 245-61; Avner Wishnitzer, "Shedding New Light: Outdoor Illumination in Late Ottoman Istanbul", *Urban Lighting, Light Pollution and Society - London Routledge*, 2014, 66-88; Avner Wishnitzer,

Nurçin İleri, 1800lerin sonunda aydınlatma teknolojisindeki yeniliklerle birlikte İstanbul'da yaşanmaya başlayan kültürel dönüşümü, gecenin fethinin zaman, mekân ve toplumun farklı kesimleri üzerindeki etkisini *A Nocturnal History Of Fin De Siècle Istanbul* (Yüzyıl Biterken İstanbul'da Gecenin Tarihi) başlıklı tezinde ve *Allure of the Light, Fear of the Dark: Nighttime Illumination, Spectacle, and Order in Fin-de-Siècle Istanbul* (Işığın Cazibesi, Karanlığın Korkusu: Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Gece Aydınlatması, Gösteri Ve Düzen) adlı makalesinde incelemiştir.⁵⁷

Tezde Kullanılan Kaynaklar ve Tez Yazımında İzlenen Yöntem

Bu çalışma, İstanbul'daki mum üretimi ve mumcu esnafının örgütlenişini çok boyutlu biçimde analiz edebilmek amacıyla farklı türde birincil kaynakların karşılaştırmalı kullanımına dayanmaktadır.

Arşiv belgeleri, araştırmanın temel dayanağını oluşturmuştur. Bu kapsamda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri, İstanbul Ahkâm Defterleri, Mühimme Defterleri ve Maliyeden Müdevver Defterler başta olmak üzere Muallim Cevdet, İbnü'l-Emin ve Ali Emirî tasnifleri, Bâb-ı Defterî – Başmuhasebe Kasabbaşı Kalemi Defterleri ile Hatt-ı Hümayûn koleksiyonları taranmıştır. Bu belgeler hammadde tedarik zinciri, devletin fiyat ve üretim müdahaleleri, esnaf arasındaki ihtilaflar, mumhanelerin konumlarına ilişkin kayıtlar ve esnaf örgütlenmesinin kurumsal çerçevesi hakkında önemli veriler sunmuştur.

Ayrıca İstanbul'daki yerel uygulamaları daha yakından takip edebilmek amacıyla İSAM Kütüphanesi Arşivi'nde bulunan henüz yayımlanmamış İstanbul Kadı Sicilleri ile İSAM tarafından yayımlanan İstanbul Kadı Sicilleri serisi incelenmiştir. Sicillerde mumcu esnafına dair doğrudan kayıtların sınırlı olduğu görülmekle birlikte, fiyat anlaşmazlıkları, esnaf şikâyetleri ve esnaf düzenine ilişkin hükümler çalışmanın kurumsal analizine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yazılmış kaynaklarda kısıtlı miktarda da olsa mumcu esnafına dair kayıtlar mevcuttur. Bunlar sadece mumculardan bahseden kaynaklar değil farklı türdeki kaynakların içinde parça parça yer alan bilgilerdir. Bu kaynakların başında

“Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem”, *Past & Present* 248, sy 1 (2020): 165-207; Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. Can Gümüş İspir (FOL, 2023).

⁵⁷ Nurçin İleri, “Allure of the Light, Fear of the Dark: Nighttime Illumination, Spectacle, and Order in Fin-de-Siècle Istanbul”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East - Duke University Press* 37, sy no: 2 (2017); Nurçin İleri, “A Nocturnal History Of Fin De Siècle Istanbul” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2015).

farklı dönemlerde yürürlükte kalmış kanunnameler gelmektedir. Normatif kaynaklar, üretim ve fiyatlandırma düzenlemelerinin hukuki çerçevesini anlamak için kullanılmıştır. Kanunnamelerde esnaf loncalarının uymak zorunda oldukları kurallar sıralanırken mumcu esnafından da bahsedilmiştir.⁵⁸ Bu kanunnamelerin bazıları doğrudan mumcu esnafının üretim, satış ve nizamına yönelik iken bazıları da narh tespiti için yayınlanmıştır.⁵⁹

Yılmaz Kurt'un *Belgeler* dergisinde yayınlanmış "I. Ahmed (1603-17) Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnâmesi" adlı makalesinde ele alınan kanunnâme Rumeli'deki mumhanelere verilecek hammadde, dökülecek mumların fiyatı ve satış politikası gibi önemli bilgiler içermektedir.⁶⁰

Anlatı kaynakları, özellikle Surnâmeler, vakayinameler, seyahatnâmeler ve dönemin kronikleri, mumcu esnafının şehir içindeki görünürlüğü, esnaf alaylarındaki konumunu ve sarayla ilişkilerini anlamak için tamamlayıcı bir materyal sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si; 1582 ve 1720 şenliklerini anlatan İntizami, Ferâhî, Levnî ve Hâfız Mehmed Efendi gibi yazarların surnâmeleri; mumhaneler, esnaf alayları ve törenlerdeki yerleri hakkında değerli bilgiler sunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu sınırlarıyla yetinmeyip daha da ötesini görüp akla gelebilecek her konuda bilgiler vermiş olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde mumcu esnafının sayısı, mumhanelerinin konumları, görevleri ve lonca amirlerine ilişkin kayıtlar mevcuttur.⁶¹

⁵⁸ Abdullah Uysal, *Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref)* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982); Recep Özdemir, "Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: 'Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa'", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 4 (Güz 2017): 1-16; Türkan Polatçı Demirkol, "Bir Piyasa Düzenleme Mekanizması Olarak Bursa İhtisab Kanunnamesi", *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 7, sy 2 (2017): 149-57; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990), 1:456; Robert Anhegger ve Halil İnalcık, *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler)* (Türk Tarih Kurumu, 1956), 36; "Kanûn-nâme-i Ehl-i Hiref", 1680 1091, İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, İzmir Milli Kütüphanesi.

⁵⁹ Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*; Çakmak, "İstanbul Mahkemesi'ne Ait 201 Numaralı Narh Defteri"; Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III – Süret-i Kanunnâme-i İhtisab-ı Edirne", *Tarih Vesikaları* 2, sy 9 (İlkteşrin 1942): 168-77; Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya Ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit Ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I - Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrûsa", *Tarih Vesikaları* 1, sy 5 (1942): 326-40; Özdemir, "Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: 'Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa'".

⁶⁰ Yılmaz Kurt, "I. Ahmed (1603-17) Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnâmesi", *Belgeler*, Cilt: XXXI, Sayı 35, Ocak 2010, s. 1-48. Bu makalede "harbî küffara satışı yasak olan maddeler" listesi yer almakta ve bunlar arasında bal mumu ve don yağı da yer almaktadır.

⁶¹ Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi I/1 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).* (Yapı Kredi Yayınları, 2011), 1-1. Kitap:274-75.

Osmanlı döneminde padişah çocuklarının doğum ve sünnet törenleriyle padişah kızlarının düğün törenlerini anlatan manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık bir biçimde yazılmış, sıklıkla minyatürlerle bezenmiş olan eserlere surnâme adı verilmektedir.⁶² Surnâmeler bize söz konusu törenlere katılan devlet erkânı başta olmak üzere uyulması gereken teşrifat kuralları, düzenlenen şenlik ve eğlenceler, Osmanlı toplumundaki çeşitli unsurlar hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır. Hanedan mensupları için düzenlenen etkinliklerin önemli bir parçası olan geçit törenlerindeki esnaf alayları da surnâmelerde kendine yer bulmuştur. 1582 yılında III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmet'in sünnet düğününe dair mensur İntizami Sûrnâmesi adlı eserde mumcu esnafından “şem‘dan-kârân” şeklinde bahsedilmektedir.⁶³ 1582'deki aynı şenliği anlatan Ferâhî'nin kaleme aldığı Sûrnâme'de de şem‘acıyân/mumcular, şem‘acıyân-ı diğer/diğher mumcular ve şem‘acıyân-ı mîrî/saray mumcuları denilen esnaf gruplarının geçit törenindeki halleri; bu esnaf gruplarının padişaha sundukları hediyelerin miktarları ayrıntılarıyla verilmiştir.⁶⁴ 1720 tarihinde III. Ahmed'in dört oğlu için düzenlenen ve 15 gün süren sünnet şenliklerini anlatan Surnâme-i Vehbi'de yer alan bir minyatürde şenliğin altıncı gününde gerçekleşen esnaf alayında salhaneciler (kassabân-ı bakar, debbağân-ı İstanbul) sonrasında mumcu esnafı (mumcıyân) geçit töreninde yer almıştır.⁶⁵

1720 yılındaki şehzadelerin sünnet düğününü anlatan Hâfız Mehmed Efendi'nin “Sûr-ı Hümayûn” adlı eserinden katılımcı esnaf grupları arasında mumcu esnafının olduğunu ve hangi hediyeleri sunduğunu, geçit töreninin ne şekilde ve hangi sırayla gerçekleştiğini öğrenebiliyoruz.⁶⁶ Esin Atıl tarafından yayına hazırlanan “Levni ve Surname” adlı eserde esnaf alaylarını gösteren minyatürlerde mumcu esnafına ilişkin tasvirleri görebiliriz.⁶⁷ Padişaha hediye sunmanın bir gelenek olduğu esnaf geçit törenlerinde mumcu loncasına

⁶² Hatice Aynur, “Surnâme”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37:565.

⁶³ *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 3 – İntizâmî Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn)*, Hazırlayan: Prof. Dr. Mehmet Arslan, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009, s. 233, 256.

⁶⁴ Mehmet Özdemir, *Ferâhî Sûrnâme Bir Özge Âlem Osmanlı Pâyitahtında 1582 Şenliği* (Grafiker Yayınları, 2016), 54,59,63,107; Mehmet Aslan, “Osmanlı Saray Düğünlerinde Esnaf Alayları”, *Milli Folklor Dergisi*, 1991, 30.

⁶⁵ Sinem Erdoğan İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century* (Brill, 2021), 158; Zeren ve Sazak, “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık”, 76.

⁶⁶ Hâfız Mehmed Efendi, 1720 Şehzadelerin Sünnet Düğünü Sûr-ı Hümayûn, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, İBB Kültür AŞ, İstanbul 2006, s. 25, 91, 126.

⁶⁷ Esin Atıl, *Levni ve Surname Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank, İstanbul 1999, s. 148, 178.

mensup imalatçılar mum fitili kesmek için makas ve gümüş şamdan hediye ederken, balmumu imalatı ve ticareti yapanlar padişaha yalnızca mum hediye etmekteydi.⁶⁸

Arşiv belgeleri, normatif metinler ve anlatı kaynaklarının karşılaştırmalı kullanımı, literatürde parçalı biçimde ele alınan mum üretiminin bütüncül bir analitik çerçevede incelenmesini sağlamıştır.

Osmanlı İstanbul’unda mum üretiminin, mumcu esnafının yapısının, faaliyet gösterdiği yerlerin ve sosyo-ekonomik etkilerinin bilhassa 18. yüzyıla odaklanılarak incelendiği bu çalışma, İstanbul’daki mum üretimi ve mumcu esnafının örgütlenişini anlamak için hem *metin temelli analizi* hem de *mekânsal-ekonomik ilişki okumasını* bir araya getiren bir yaklaşıma dayanmaktadır.

Araştırma sürecinin ilk aşamasında, muhtelif arşiv belgeleri, kanunnâmeler, narh defterleri, kadı sicilleri ve anlatı kaynakları içerik ve bağlam açısından *karşılaştırmalı bir okuma tekniği* ile değerlendirilmiştir. Bu sayede aynı olaya veya uygulamaya ilişkin farklı belge türlerinin sunduğu veriler birbiriyle ilişkilendirilmiş; normatif düzenlemeler, uygulamadaki yansımalarıyla birlikte ele alınmıştır.

Tez hazırlanırken öncelikli olarak birinci el kaynaklara müracaat edilmiştir. Mum üretimi ve mumcu esnafına dair çalışırken karşılaşılan en temel sorun Osmanlı İmparatorluğu’na dair herhangi bir konuda çalışma yapan diğer kişilerin de yakinen bildiği üzere bilgilerin çok geniş bir belge havuzunda, dağınık tasniflerde bulunmasıdır. Kimi zaman incelediğim defterlerde mum üretimi ve mumculara ait tek bir kelime bulunmadığım olmuştur. Bir diğer sorun ise belgeler sadece bulunduğu bölgedeki gerçeklikleri yansıtmaması, genele yönelik net ve kesin çıkarımlarda bulunmanın pek mümkün olmamasıdır. Ayrıca mumcu esnafı içinde faaliyet gösteren çırak, kalfa ve ustaların sayılarını, kimlerin mumhane sahibi olduğunu bazı belgeler ve bazı tarihler hariç tespit edebilmek mümkün olmamıştır. Bu belgelere erişilebilecek arşiv belgelerinin mevcut olmaması, bunların günümüze erişememiş olması yahut bu belgeler mevcutsa da henüz tasnif edilemediği için erişememiş olmam ihtimaller dâhilindedir.

Çalışmanın ikinci aşamasında, İstanbul’daki mumhanelerin belirli bölgelerde kümelenmesinin ardındaki nedenleri tespit etmek için Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) aracılığıyla *mekânsal analiz odaklı bir yöntem* izlenmiştir. Arşiv belgelerinde geçen yer

⁶⁸ Erdoğan İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century*, 197.

adları, salhane konumları, suyolları, ticaret güzergâhları ve esnaf faaliyet alanları İstanbul'un tarihî topografyasıyla karşılaştırılarak *mekânsal eşleştirme yöntemi* uygulanmıştır. Bu yaklaşım sayesinde, üretim mekânlarının yalnızca coğrafi bir yer seçimi değil; tedarik zinciri, ulaşılabilirlik, işgücü yoğunluğu ve devlet denetimi gibi faktörlerle ilişkili olarak şekillendiğini ortaya koymak mümkün olmuştur.

Üçüncü aşamada, kadı sicilleri ve tereke kayıtları gibi kaynaklardan elde edilen veriler *konu odaklı tematik sınıflandırmalar* altında işlenmiştir. Bu belgelerden elde edilen bilgiler; “üretim ve teknik süreçler”, “fiyatlandırma ve narh uygulamaları”, “esnaf-içi hiyerarşi ve ihtilaflar”, “hammadde tedariki”, “mekânsal örgütlenme” ve “devlet müdahaleleri” gibi temalarda bir araya getirilmiş ve her tema literatürle birlikte yorumlanmıştır.

Son aşamada ise tüm bu veriler ekonomik ve kurumsal düzen ile mekânsal yoğunlaşma arasındaki ilişkileri açıklayan bütüncül bir çerçevede bir araya getirilmiştir.

Tez çalışması, giriş bölümünün ardından üç ana bölüm halinde yapılandırılmıştır. Giriş bölümünde mum üretimi ve aydınlatma kültürüne ilişkin mevcut literatür ile Osmanlı İmparatorluğu'nda mum üretimi ve mumcu esnafına ilişkin yapılmış çalışmalar değerlendirilmiştir. Birinci bölümde Osmanlı İstanbul'unda mum üretimi sürecinin mekânsal devamlılığını gözler önüne serebilmek amacıyla Osmanlı öncesinde Bizans döneminde İstanbul'da mum üretiminden bahsedilmiştir. Bunun ardından Osmanlı döneminde İstanbul'da mum üretimi, mumcu esnafının teşkilatlanması, mumhanelerin mekânsal organizasyonu arşiv belgeleri ve mevcut literatürden elde edilen bilgiler Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin de kullanımıyla incelenmiştir. İkinci bölümde mumcu esnafı tarafından mumun hangi araç gereçlerle, hangi hammaddelerle üretildiğine, mumcu esnafının kendi içerisinde ve diğer esnaf gruplarıyla mum üretimi ve satışı sürecinde yaşadığı anlaşmazlıklara odaklanılmıştır. Üçüncü bölümde ise mumun farklı sosyal, ekonomik ve kurumsal alanlardaki kullanım biçimleri ele alınarak üretim-tüketim ilişkilerinin şehir ekonomisi üzerindeki yansımaları tartışılmaktadır. Sonuç bölümünde ise bulgular bütüncül bir çerçevede değerlendirilmekte ve çalışmanın mum üretimi ve mumcu esnafının İstanbul'daki ekonomik ve mekânsal konumuna ilişkin yeni bir okuma sunduğu belirtilmektedir.

I.BÖLÜM: OSMANLI İSTANBUL’UNDA MUM ÜRETİMİNİN ORGANİZASYONU

I.A. Osmanlı Öncesi İstanbul’unda Mum Üretiminin Organizasyonu

X. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nun idarî ve iktisadî tarihine dair bilgi veren en önemli kaynak “Τὸ ἐπαρτικὸν βιβλίον” (Eparkhos Kitabı)’dır.⁶⁹ Bizans İmparatoru VI. Leo (886–912) tarafından hazırlandığı düşünülen bir ticareti düzenleme kılavuzu niteliğinde olan bu kitap şehrin *eparch*’ının yani valisinin ticari hayatı denetlemesini kolaylaştırmak içindir.⁷⁰ Eparkhos⁷¹ Kitabı esasen X. yüzyılda mevcut lonca tüzüklerinin değil belli mesleklere ilişkin devlet kararnamelerinin derlemesidir.⁷² *Eparkhos Kitabı*, Bizans İmparatorluğu’nda devletin üretim, fiyatlandırma ve satış konusunda yaptığı düzenlemeler ile zanaatkârların devlet kontrolü altında oluşturduğu loncalardan bahsetmektedir. Osmanlı narh ve lonca sisteminin çarpıcı paralellikler gösterdiği bu kararnameler hem tüketicinin çıkarlarını hem de tüccar ve zanaatkârların lonca çıkarlarını korumak amacıyla düzenlenmiştir.⁷³

Eparkhos Kitabı’nda noterler, bankerler ve sarraflar, giyecek ve parfüm satıcıları, mum ve sabun üreticileri, balmumu tüccarları, ham ipek terzileri, ipek boyacıları, keten tüccarları, sarraçlar, bakkallar, fırıncılar, han sahipleri, et, balık ve şarap tedarikçilerinin de aralarında bulunduğu loncalara ayrılmış, bunlara dair kuralların yer aldığı 22 bölüm mevcuttur.⁷⁴ Eparkhos Kitabı’nda kendisine yer bulmuş zanaatkârların bir kısmı doğrudan el becerisine dayalı üretim yaparken (marangozluk, çilingirlik, boyacılık gibi) bir kısmı da yüksek değere sahip sabun, mum, işlenmiş gümüş gibi ürünleri üretmekteydi.⁷⁵

⁶⁹ Cüneyt Güneş, “Hristiyan İdeolojisi ve Otarşi Bağlamında Bizans Ekonomisi”, *History Studies International Journal Of History* Vol 7, sy 2 (2015): 58.

⁷⁰ John Hutchins Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium* (The Scarecrow Press, 2001), 58.

⁷¹ 1897’de yayınlanmış bir sözlüğe göre Eparkhos kelimesinin karşılığı mutasarrıftır. I. P. Panagiotidou, “ἐπαρχος (Eparkhos): م ت صرف Mutasarrıf”, içinde *Λεξικόν Ἑλληνο-Τουρκικόν Kâmus-ı Rûmî (Yunanca-Türkçe - Osmanlı Türkçesi- Sözlük)*, c. 1 (İstanbul, 1897).

⁷² Speros Vryonis Jr., “Byzantine Δημοκρατία/Demokratia And The Guilds In The Eleventh Century”, *Dumbarton Oaks Papers*, sy XVII (1963): 297.

⁷³ Esin Ozansoy, “Eparkhos’lar Kitabına Göre X. Yüzyılda İstanbul’da Esnaf ve Ekonomi”, 1 (2003): 56.

⁷⁴ Edwin Hanson Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire: Byzantine Guilds, Professional and Commercial, Ordinances of Leo VI, ca. 895, from the Book of the Eparch* (Cambridge University Press, 1938), 3-43; Diego Davide, “İmalat Alanı ve Loncalar”, içinde *Ortaçağ: Barbarlar – Hristiyanlar – Müslümanlar*, 2., ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı (Alfa Tarih, 2014), 280; Koray Durak, “Ticaret Hayatı - Konstantinopolis’te Ekonomik Hayat”, içinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra* (Fatih Belediyesi Yayınları, 2017), 112.

⁷⁵ Jonathan Harris, *Konstantinopolis: Bizans’ın Başkenti*, çev. Tevabil Alkaç (Alfa Tarih, 2020), 192. *Eparkhos Kitabı*’na göre herhangi bir loncaya katılmak ve dükkân açma ruhsatı almak isteyen müstakbel bir aday önce eparch’ın huzurunda kendisinin bu zanaatı icra etmeye layık birisi olduğunu ve yürürlükteki düzenlemelere tam olarak uyacağını beyan etmelidir. Bu beyanın ardından kendisine varlıklı bir veya birkaç kişi kefil olması gerekirdi. Bazı loncaların bir defaya mahsus giriş ücreti talep ettiğine dair kayıtlar da mevcuttur ancak bunun kesinliği meçhuldür. *Eparkhos Kitabı*’na göre köleler loncalara katılmaksızın işçi olarak kiralanıp çalıştırılabildiği gibi varlıklı efendilerinin kefaletiyle de loncalara katılabilmektedir. Bu sayede varlıklı kişiler

Eparkhos Kitabı esasen mum yapımında nasıl bir yol izlendiğinden ya da mumun fiziki niteliklerinden (ağırlık, şekil, boyut gibi) açıkça bahsetmez ancak hammaddeler hakkında bilgi verir.⁷⁶ Buna göre mumcular (yani *cerularioi*) mum yapımında kullanılan balmumu ve zeytinyağının bir bölümünü tüccarlardan, bir bölümünü de kiliselerden temin ederler, hayvan yağı kullanmaktan ya da tağşiş yapmaktan çekinirlerdi. Muhtemelen bu çekincenin temelinde Hristiyanların Hazreti İsa'yı ve onun kurtuluşunu "ışık" olarak benimsemesi ve mumu da sonsuz ışığın bir sembolü olarak görmesi yatmaktadır. Bu anlayış 4. yüzyıldan itibaren cenaze törenlerinde, akşam dualarında, geçit törenlerinde, yortularda ve paskalya nöbetlerinde mum kullanımının yaygınlaşmasına sebep olmuştur.⁷⁷ Mum ve şamdanlar kullanılarak yapılan bireysel törenler kişilerin onurlandırılmasını amaçlar. Bunun yanı sıra kilise ve katedrallerin aydınlatılması için mum ve kandil kullanımı hem ayinlerin gerçekleştirilmesini sağlamaya yönelik doğal bir gereklilik hem de Tanrı'nın evinin ihtişamını gözler önüne sermeyi amaçlayan bir faaliyettir. Hristiyanlıkta ister mum ister kandil kaynaklı olsun alev cennetin ebedi berraklığının veya iman ışığının sembolü olarak nitelendirilir.⁷⁸ Yanan mumun insanın Tanrıdan aldığı aydınlığı, mum ve kandillerin ise şerefi sembolize eden eşyalar olduğuna dair kayıtlar mevcuttur.⁷⁹

Özellikle 7. yüzyılda antik seramik yağ lambalarının yerini mumun almasıyla Bizans başkentinde önem kazanan mumcu dükkânları, Mese yolu⁸⁰ ile Ayasofya civarında yoğunlaşmıştı.⁸¹ 941 yılında Constantinus Forumu'nda (Çemberlitaş) çıkan, mumcu ve kürkçü dükkânlarının küle döndüğü bir yangından sonra mum atölyelerinin arasında belli bir uzaklık olması kuralı getirildi, ancak Ayasofya'daki mumcu dükkânları bu kuraldan muaf tutuldu.

kölelerini vekil olarak kullanarak dikkat çekmeden ticari faaliyetlere dâhil olabilmıştır. Loncalar tarafından organize edilen faaliyetlere bu şekilde dâhil olmak ekonomik hatta siyasi güç devşirebilmek sömürücü bir eylem olarak görülüp kaynaklarda eleştirilmektedir. Ancak loncalara katılımın ve istihdamın haliyle üretimin artmasını hedeflediği göz önüne alındığında makul bir ekonomik politika olduğu değerlendirilebilir. George C. Maniatis, "The Guild-Organized Candle Manufacturing Industry in Constantinople - Tenth-Twelfth Centuries", *Byzantino-Slavica*, sy LXVII (2009): 207-8.

⁷⁶ Maniatis, "The Guild-Organized Candle Manufacturing Industry in Constantinople - Tenth-Twelfth Centuries", 204.

⁷⁷ Alexander P. Kazhdan, "Candles", içinde *The Oxford Dictionary Of Byzantium* (Oxford University Press, 1991), 1:372.

⁷⁸ George Galavaris, "Some Aspects Of Symbolic Use Of Lights In The Eastern Church Candles, Lamps And Ostrich Eggs", *Byzantine And Modern Greek Studies* 4, sy 1 (1978): 69-71.

⁷⁹ Galavaris, "Some Aspects Of Symbolic Use Of Lights In The Eastern Church Candles, Lamps And Ostrich Eggs", 72-74.

⁸⁰ Mese kelime anlamıyla "orta yol" demektir. Mese Yolu, Konstantinopolis'in merkez caddesidir. Ayasofya Meydanı karşısındaki Milyon taşından başlamaktadır. Kentsel öneme sahip toplanma alanlarını (şehir forumu ve agoraları) içinden veya yanından geçerek birbirine bağlamaktadır. Günümüzdeki ana caddeler gibi Mese yolu da bir caddeden daha fazlası olup revaklı alışveriş alanları ile ekonomik ve sosyal hayatın merkeziydi. - Alexander P. Kazhdan, "Mese", içinde *The Oxford Dictionary Of Byzantium* (Oxford University Press, 1991), 2:1346-47.

⁸¹ Durak, "Ticaret Hayatı - Konstantinopolis'te Ekonomik Hayat", 107.

Mumcular becerilerini özellikle önemli yortularda ve kiliselerdeki şamdanlara yerleştirilen mumlarda gösterirlerdi.⁸²

Eparchos Kitabı'nda balmumu imal eden zanaatkârların uymaları gereken kurallar da belirtilmiştir. Balmumcu esnafı mesleklerini kamuya açık alanlarda yahut kendilerine tahsis edilmemiş yerlerde icra edemezdi. Atölyelerinde mum üretiminde köle çalıştırmaları, mallarını diledikleri yerlerde satmaları, ham yahut mamul olarak balmumu ithal etmeleri yasaktır. Atölyesi ya da dükkânı olmadığı için mallarını sokaklarda ve pazar yerlerinde satanlar vali huzuruna çıkarılacak, cezalandırılacaktı. İnce (konik) balmumu satıcılarının da kendi ticaretleri dışında başka işle uğraşmaları yasaktı. Bu yasağa uyulmamasının kırbaçlanma, mallarına el konulması gibi yaptırımları vardı. Esnaflar ithal edilen balmumu ile kilise tarafından satılan balmumu ve yağı serbestçe satın alma hakkına sahipti. Ticaretleri için ihtiyaç duydukları yağı alma hakları olsa da kıtlık zamanında yağ biriktirmeleri kesinlikle yasaktı. Bu tip kabahatlerin kırbaçlanma, kafa kazıma⁸³, müsadere gibi cezai yaptırımları vardı. Balmumunun hayvansal yağ ile karıştırılması da yasaktır ve cezai yaptırımları benzerdi. Önceden anlaşarak, ücretinin belli bir kısmı alınarak yapılmış balmumu satışında daha sonradan fırsatçılık edip fiyat artırımının “on iki nomisma” para cezası vardı. Kiliseden ham balmumu alıp yasak olduğu halde bunu perakende satan kişiler valiye/piskoposa bildirildiğinde mallarına el konulacaktı. Üretilen mumların damgalanması zorunludur, buna uyulmamasının cezai yaptırımları da benzerdi.⁸⁴

Bizans döneminde mevcut bu mumcu esnafının en azından bir kısmının fetih sonrası İstanbul'da esnaf teşkilatlanması içerisinde varlığını devam ettirmiş olması mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı süresince mumcu esnafı içerisinde çok sayıda gayrimüslim kişinin varlığı, mumcu dükkânı ve mumhanelerin Bizans dönemindeki ile benzer noktalarda konumlanmış olması da dikkat çekicidir.

⁸² Aktaş, “Mumcular” (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), 142; Didem Erşan, “Latin Seyyahlara Göre Fetih Öncesi Bizans İstanbul'u (1400-1453)” (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, 2024), 176.

⁸³ O dönemlerde suçluları toplum içinde teşhir ederek aşağılama ve alaya maruz bırakma amacıyla verilen kafa kazıma cezası yaygın bir uygulamadır. Khoniates'in *Historia* (Tarih) isimli eserinde suçluların kafasının kazınması uygulaması “bir yumurtadan daha saçsız” hale getirilirlerdi şeklinde ifade edilmiştir. - Anthony Kaldellis, *A Cabinet of Byzantine Curiosities: Strange Tales and Surprising Facts from History's Most Orthodox Empire* (Oxford University Press, 2017), 146.

⁸⁴ Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire: Byzantine Guilds, Professional and Commercial Ordinances of Leo VI, ca. 895, from the Book of the Eparch*, 32-33.

I.B. Osmanlı İstanbul’unda Mum Üretiminin Düzenlenmesi ve Mumcu Esnafı

Osmanlı İmparatorluğu’nda mum üretimi ve satışı yapan kişilere mumcu veya mumcu, şemma‘, şem‘ager, esnâf-ı mumcıyân, tâ‘ife-i şemmâ‘în gibi isimler verilmiştir. Gündelik hayatta en çok ihtiyaç duyulan gereçlerden olan mumları üretip satan mumcu esnafı muhtemelen 16. yüzyılın ortalarından itibaren lonca şeklinde teşkilatlanmıştır.⁸⁵ Mumcu esnafının da diğer esnaf grupları gibi kendi iç işlerini idare eden ve mumcularla devlet arasındaki münasebetleri yürüten kethüda⁸⁶, yiğitbaşı⁸⁷ gibi yöneticileri vardı.

Mumcu esnafının ne şekilde faaliyet gösterdiğine dair bilgilere rastladığımız ilk kayıtlar Osmanlı padişahları tarafından tanzim olunan çeşitli kanunnamelerdir. Hem başkentte hem de imparatorluğun farklı eyaletlerinde tanzim olunmuş bu kanunnamelerin başında narh belirlemek amacıyla hazırlanmış olanlar gelmektedir. Ancak mum konusunda belirleyebildiğimiz ilk düzenleme mumhaneler ile ilgili olup, II. Mehmed devrinde 1461 yılında hazırlandığı düşünülen *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî* kapsamında İstanbul’da faaliyet gösteren mumcuların üretim nizamlarını düzenleyen İstanbul Mumhânesi Kanunudur.⁸⁸ 1502 (H. 907) tarihli Edirne İhtisâb Kanunnâmesi ise mumcu esnafından bahsedilen en eski narh düzenlemesidir. Bu kanunnameye göre mumcu ve sabuncuların ürettiği mumun fiyatını belirlemede hammadde temin fiyatı belirleyici faktördü ve temin fiyatındaki dalgalanmaların mum ve sabun fiyatına yansıtılmasına izin verilmekteydi. Kanunnâme mumun satış fiyatı (narhı), mumcu esnafının uyması gereken üretim ve satış esasları ile bunlara uymadıkları takdirde ilgili yaptırımları uygulayacak muhtesibin görevleri hakkında da malumat içermektedir.⁸⁹

II. Bayezid devrine ait 1502 (H. 907) tarihli Bursa İhtisâb Kanunnâmesi’nde de mumun satın fiyatının ehl-i hibre öncülüğünde eski narh kayıtlarına bakılarak ve hammadde tedarikinde farklı mevsimlerde geçerli olan fiyatlar göz önüne alınarak yapılacağı

⁸⁵ Sadık Müfit Bilge, “Payitahtı Aydınlatanlar: Fetih’ten 19. Yüzyıla Osmanlı İstanbul’unda Mumcu Esnafı”, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 315.

⁸⁶ BOA. İE.TCT. 7/788 (8 Receb 1110 – 10 Ocak 1699); BOA. İDH. 166/8739 (21 Receb 1164 – 15 Haziran 1751); BOA.A.{DVNS.AHK.IS.d. 0008/00014 – h. 101 (evail-i Cemaziyelevvel 1192 – Haziran ayı başları 1778).

⁸⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 11 – 32b/5 (13 Rebiülevvel 1073 – 26 Ekim 1662); İKA, İstanbul Sicilleri no: 12 – 39b/5 (4 Zilkade 1073 – 10 Haziran 1663).

⁸⁸ Anhegger ve İnalçık, *Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmani (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler)*, 36.

⁸⁹ Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III – Sûret-i Kanunnâme-i İhtisâb-ı Edirne”, 176; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990), 2:394.

belirtilmekteydi. Bahar aylarında hayvan iç yağının batmanı 40 akçe olduğunda mumun vukiyyesi⁹⁰ için 4 akçe fiyat verilirken, bu fiyat yaz ortasında yağın batmanı 36 akçe iken 3,5 akçe, kışın ise yağın batmanı 44 akçe iken ise 4,5 akçeydi. Ayrıca üretim yapmak amacıyla aynı hammaddeye yani hayvan iç yağlarına ihtiyaç duyan mumcu esnafı ve sabuncu esnafı arasındaki organik bağın karşımıza çıktığı en erken tarihli kanunnâme budur. Sabun fiyatının mum fiyatına doğrudan bağlı olduğu ve sabun fiyatının bir vukiyye mumun fiyatından üç rub‘ (çeyrek) eksik olarak belirlendiği bu kanunnameden anlaşılmaktadır.⁹¹

Edirne ve Bursa İhtisap Kanunnâmelerinden mum fiyatlarının nasıl belirlendiğinin yanı sıra mumun kalitesini belirleyen etkenin hayvan iç yağının kalitesi olduğu ve mumcuların mum üretiminde başvurduğu en yaygın hilenin kalitesiz ve kokuşmuş yağ eklemek (mahlût yağ) olduğu da öğrenilmektedir.⁹²

I. Selim (1512–1520) döneminde ise eyalet kanunnamelerinin yanı sıra geçmiş dönemlere ait kuralları da ihtiva eden genel kanunnâmeler oluşturulmuştur. I. Selim Kanunnâmesi işlenen suçlara karşı uygulanacak müeyyide ve cezalar; reyanın ödemek zorunda olduğu vergilerin ödeniş biçimi ve narhlar; ürünlere biçilen narhlar ve alışverişi düzenleyen kurallar; şehirlerdeki zanaat ve ticari faaliyetleri düzenleyen kurallar ve bunların ihlali halinde verilecek cezaları içeren başlıca dört kısımdan oluşmaktadır.⁹³ Bu kanunâmede sabuncu ve mumculardan yine birlikte bahsedilmiş, iki esnaf grubu da kullandıkları hammaddelerin kaliteli olması, kötü kokan yağlardan sabun ve mum üretmemeleri, bu ürünlerin sağlam ve tağşiş edilmemiş olması konusunda ikaz edilmiştir.⁹⁴

Bu dönemin eyalet kanunnâmelerinde de mum ve mum üretimi ile ilgili maddelere rastlanılmaktadır. Örneğin, 1518 (H. 924) tarihli Karaman Vilayeti Kanunnâmesi Konya’daki mumhaneye ilişkin bazı maddeler içermektedir. Buna göre eyalette gelirleri iltizam usulüyle

⁹⁰ Okka: 1283 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü birimi, kıyye ya da vukiyye. 400 dirheme denktir. Bkz. İlhan Ayverdi, “Okka”, içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 945.

⁹¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, 2:211-12.

⁹² Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III – Sûret-i Kanunnâme-i İhtisâb-ı Edirne”; *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa 1502 - Sultan II. Bayezid Tarafından Yürürlüğe Konulan Dünyanın Bugünkü Manada İlk Standardı* (Türk Standartları Enstitüsü, 1963).

⁹³ Selami Pulaha ve Yaşar Yücel, “I. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) Ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları”, *Belgeler XII*, sy 16 (1987): 14; Hüseyin Özdeğer, “I. Sultan Selim Kanunnamesi ve Tahlili”, içinde *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, c. 1 (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1987).

⁹⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1991), 3:115.

toplanan Konya mumhânesi⁹⁵ hâricinde balmumundan mum dökmek ve satmak kesinlikle yasaklanmıştır. Ayrıca iltizamı alan âmilleri⁹⁶ ve mübaşirlerin bir vukiiye ham mumu dört beş akçeye aldıkları takdirde işledikten sonra on akçeden fazlaya satmamaları⁹⁷ ve bu mumdan da bir buçuk akçe kantar resmi ve bâc alınması emredilmiştir. Bu kurallara uyulmadığı takdirde cezai sorumluluk mumhane âmiline aittir.⁹⁸ Balmumundan mum işlemeye dair böyle bir yasağın ardında balmumunun pahalı bir ürün olması, üretimde hile yapılmasının engellenmek istenmesi yatmaktadır.

1519 (H. 926) tarihinde tedvin edilmiş Trabzon Sancağı Kanunnâmesi'nde yer alan Trabzon'daki mumhâneye dair hükümlerde de hammaddesi balmumu olan mumların hangi esaslara göre üretileceği ve hangi fiyattan satılacağı belirtilmiştir.⁹⁹

Kanunî Sultan Süleyman (1520–1566) devriyle birlikte eyalet kanunnâmeleri dışında umumi kanunnâmeler de tanzim edilmiş, zamanla çeşitli değişikliklere uğrasa da yüzyıllar boyunca yürürlükte kalmıştır. 1523 (H. 929) yılında tedvin edildiği anlaşılan umumi bir kanunnâmede mumcu esnafından yine sabuncu esnafıyla birlikte bahsedilmiş, mumların çürümüş ve kokmuş yağdan üretilmemesi, fitillerinin muma uygun ölçülerde yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁰

Kanunî Sultan Süleyman devrinde nişancı olarak görev yapan Koca Nişancı Celâlzâde tarafından tanzim ve tedvin olunan başka bir kanunnâmede mum üretimi ve mumculara dair hükümler mevcuttur. Şehir ve kasabalar için temel ihtiyaç maddesi olan hayvan iç yağlarından üretilen yağ mumlarının mumhânelerde belirlenen miktarda işlendiği takdirde herhangi bir şekilde vergilendirilmeyeceği, ancak yağ mumu yerine mumhânelerde balmumu işlenmesi halinde vergi alınacağı kanunnâmede belirtilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca kanunnâmede balmumu ve don

⁹⁵ Mehmet Genç, "Mukâtaa", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31:130.

⁹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* (Türk Tarih Kurumu, 1989), 142.

⁹⁷ Âmillerin satın aldıkları mumu yaklaşık iki misli fiyata satmaları durumuna 1518 ve 1566 tarihli Harput Kanunnâmelerinde de rastlanmaktadır. Harput'ta mumhâne (şemhâne) mukataasını iltizama alan âmilleri ham mumu kaç akçeye alırsa, bundan imâl ettiği mumu aldığı fiyatın iki misli fiyata satabilme hakkına sahiptir. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, 145.

⁹⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)*, 3:314.

⁹⁹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri - II. Kısım - Kanunî Devri Eyâlet Kanunnâmeleri (II)* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1993), 6:296, 300.

¹⁰⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım Merkezî Ve Umumi Kanunnâmeler* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992), 4:294, 328.

¹⁰¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Selim Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım - II. Selim Devri Merkezî Ve Umumi Kanunnâmeler (9.3.974/22.12.1566-10.10.982/1574)*, 7/II (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994), 321.

yağının Osmanlı'nın savaştığı gayrimüslim devletlere satılması yasak olan maddelerden olduğuna yer verilmiştir.¹⁰² Rumeli'de mumhânesi olan şehirlerde mumcular haricinde elinde mum bulunan kişilerin bu mumları mumhâneye ücreti mukabilinde teslim etmesi, mumhânenin ise bu mumları eritip tekrardan olması gerektiği şekilde dökerek satması, mumhâne haricinde başka yerlerde mum dökmenin yasak olduğu defaten kanunnâmede vurgulanmıştır. Bu kanunnâme II. Selim döneminde de yürürlükte kalmıştır.¹⁰³

III. Murad (1574–1595) devrinde tanzim olunan “Kanun-ı Osmânî” başlıklı kanunnâmede ehl-i hirfet tarafından üretim yapılırken kullanılan hammaddelerden olan yağ ve mum için vukiyye başına bir akçe vergi alınacağı, bu hammaddelere muhtesib tarafından narh verilmesi gerektiği emredilmiştir.¹⁰⁴ Yine III. Murad devrinde Bosna Eyaleti'ne bağlı Pojega sancağı ve Ösek İskeleyiyle alakalı kanunnâmelerde bölgedeki mumhânelerin hammadde temini ve işleyişine dair bilgiler verilmiştir.¹⁰⁵ Budin Eyâleti'ne bağlı Peçuy livasına ait kanunnâme ise balmumu nedeniyle yaşanan bir sorunu ve bunu çözmeye yönelik alınan tedbirleri belirtmesi nedeniyle benzerlerinden farklılık göstermektedir. Rumeli'de Osmanlı ordusunun düşmanla doğrudan temas ettiği serhad bölgelerinden olan Budin'de balmumu başta olmak üzere pek çok ihtiyaç maddesinin her daim hazır bulundurulması muhtemel bir sefer durumunda gerekli görülmüştür. Ancak bu sınır bölgesinde bazı kişilerin mirî için saklamak yerine elindeki balmumunu karyelerde gizlice reayaya satması hatta bununla kalmayıp düşman bölgesine kaçırması nedeniyle devletin uğradığı zararı tazmin etmek için her harac hanesinden yılda üç henez¹⁰⁶ balmumu verilmesine hükmedilmiştir.¹⁰⁷

İstanbul'un iaşesi için gerekli olan et ve buğday gibi temel gıdaların temini ve fiyatlarının belirlenmesi, İstanbul'da faaliyet gösteren esnafın üretim ve satış esaslarına dair ayrıntılı bilgiler içeren 1599 (H. 1008) tarihli İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi'de mum söz konusu olduğunda yalnızca “ve mumhâne gözlene” ifadesi kullanılmıştır, mumun satış fiyatına yahut mumcu esnafının uyması gereken üretim ve satış esaslarına ilişkin bir bilgi

¹⁰² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Selim Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım - II. Selim Devri Merkezî Ve Umûmî Kanunnâmeler* (9.3.974/22.12.1566-10.10.982/1574), 7/II, 322.

¹⁰³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Selim Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım - II. Selim Devri Merkezî Ve Umûmî Kanunnâmeler* (9.3.974/22.12.1566-10.10.982/1574), 7/II, 336.

¹⁰⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Murad Devri Kanunnâmeleri*, 8/I (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994), 107, 109.

¹⁰⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Murad Devri Kanunnâmeleri*, 8/I, 270.

¹⁰⁶ Yeni Tarama Sözlüğü'ne göre “henez” kelimesi “büyük toprak küp” anlamına gelmekte olup kanunnâmenin ait olduğu Budin Eyâleti bölgesinde balmumunu ölçmek ve ölçeklendirmek için kullanılan bir ölçü birimi yahut araç olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak ölçü birimi olarak kullanılıyorsa bile bu küplerin hacminin ne kadar olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu, 1983), 106.

¹⁰⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Murad Devri Kanunnâmeleri*, 8/I, 295.

yoktur. Bu o yıllarda İstanbul'da faaliyet gösteren mumhanelerin mevcut işleyişinin uygun olduğunu ve bu durumun bu şekilde devamlılığının sağlanması için gözlemlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸

Aynı şekilde 1630'lu yıllara ait olduğu sanılan bir belgede de türlü esnaf ve zanaatkârların halka gerektiği gibi hizmet edebilmeleri için alınan tedbirler tek tek sıralanmıştır. Söz konusu belgede mumcularla ilgili “*Ve sabuncular gayet iyi edeler. Ve mumcular gözlene: mumları çirkli ve kokar yağdan olmaya fitili yoğun (katı) olmaya ve sabun dahî iyi ola pişmiş ola, yarık olmaya*” ifadeleri kullanılmıştır.¹⁰⁹ Bu iki örnek ifade mumun üretiminde dikkat edilecek hususlar, narh yani satış fiyatının belirlenmesi ve buna uyulması gibi konularda devletin belirlediği kurallar olduğunun, bunlara uyulmadığı takdirde kadı ve muhtesip denetimleriyle türlü yaptırımlar olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

IV. Mehmed (1648-1687) devrinde Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından kaleme alınan *Telhîsü'l-beyân fî Kavanîn-i Âl-i Osman* adlı teşkilat kanunnamesine göre 24'ü Yedikule'de, 4'ü Mevlevihane semtinde, bunların hâricinde ise 30 tane mumcu kârhânesi olduğu kaydedilmiştir. Yedikule ve Yenikapı'daki bu kârhânelerin kira bedeli yirmişer bin akçe, diğerlerinin ise kira bedeli onar bin akçedir. Bu kârhânelerin naiblerine iki, kethüdaya ise on iki akçe verilmektedir. Ayrıca 9'u Eyüp'te, 2'si Kasımpaşa'da, 5'i Galata'da, 1'i Beşiktaş'ta, 4'ü Üsküdar'da, 1'i Hasköy'de ve 3'ü Hisar'da toplam 25 mumhâne daha vardır. İstanbul'da günlük 80.000 akçelik yağ mumu gitmekte, bakkallar 125.000 akçelik yağ mumu satmaktadır. 200 vukiyye yağdan 150 vukiyye saf mum yağı elde edilmekte, üretim esnasında 4 vukiyye ilik, iki çeki odun harcanmakta ve üretim süresi 8 gün sürmektedir. Bu süreç sonunda 3300 akçelik mum çıkmakta, 11 mum 140 dirhem ağırlığında (her biri ~41 gramlık mum toplamda yaklaşık 450 gram) olup her vukiyyede fitil bedeli 3 akçedir. Her mumcu kârhânesinin ürettiği mumları sattığı on bakkal vardır, mumların onda biri bakkalıdır. Yeniçerilerin ihtiyacı olan mumlar için 15 günde bir yeniçeri odalarına 16.000 akçe tahsisat (160 dirhemi 10 akçeye), her üç ayda bir meydan çorbacısına ve aşçılar çavuşuna birer sırik mumu verilir. Kış aylarında

¹⁰⁸ TS.MA.d. 10269 – 9a (13.6.1008/31 Aralık 1599), Ömer Lütfi Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit Ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I - Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrûsa”, *Tarih Vesikaları* 1, sy 5 (1942): 338, 5.

¹⁰⁹ Gonca Başer, “Osmanlılarda Üretim – Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi ‘Narh Uygulaması’” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009), 36.'dan naklen Eşref Eşrefoğlu, “Osmanlılarda İhtisap ve İhtisap Ağalığı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 7, İstanbul, 1976, sayfa: 43.

(Rûz-ı Kasım) sofrâ mumu 200 dirhemi 10 akçeye olmak üzere 200.000 akçelik mum yeniçerilere verilmektedir.¹¹⁰

Osmanlı İstanbul’unda farklı dönemlerde mumcu esnafının sayısını tespit edebilmek pek mümkün olmasa da belli dönemlerde belli yerlerde kaç adet mumhane olduğunu, bu mumhaneleri Müslüman veya gayrimüslim kimselerin bireysel veya ortaklaşa olarak mı işlettiğini belgeler üzerinden tespit edebilmek mümkündür. Örneğin, İstanbul Mahkemesi’ne ait 12 numaralı sicilinde bulunan ve 1664 tarihinde verilmiş ancak kısmen noksan bırakılmış bir hüccette geçen mumcu isimlerinin hepsi zimmî adıdır.¹¹¹ Bu İstanbul mumcu esnafı içinde çok sayıda gayrimüslimin bulunduğunu gösteren pek çok belgeden biridir.

Kanunnâme-i Osmani’nin III. Ahmed (1703-1730) devrinde düzenlenmiş son halinde Rumeli’de mumhânesi olan şehirlerdeki mum üretim ve satışına ilişkin bilgiler mevcuttur. Buna göre şehir ve kasabalarda halkın zaruri ihtiyaçlarından olan yağ mumlarının yalnızca defterde kayıtlı mumhanelerde dökülmesine izin verilmektedir.¹¹² 1716 (H. 1128) tarihli Mora sancağı kanunnamesinde reyanın balmumunu güncel narh (narh-ı cârî) üzerinden şemhane emînlerinden başkasına satmaması, şemhane emînlerinin de güncel narhtan daha az fiyat vermeyi teklif etmemesi emredilmiştir.¹¹³

İstanbul Mahkemesi’ne ait 24 numaralı kadı siciline göre ise 1726 (H. 1139) tarihinde Yedikule, Eğrikapı, Ortaköy, Galata, Kasımpaşa, Eyüp ve Üsküdar’ı kapsayan bir alanda farklı kişiler tarafından işletilen toplam 83,5 hisseye bölünmüş 66 mumhane faaliyet göstermektedir. Bu mumhanelerin bir kısmı Müslüman bir kısmı ise gayrimüslim reaya tarafından işletilmektedir. Bazen Müslüman bir kimseye ait mumhaneyi gayrimüslim bir kimsenin işlettiği de görülmektedir. Yani Müslüman idareci ile gayrimüslim esnaf arasında ticari ortaklıklar kurulabilmektedir. Bazı mumhanelerin hem sahibi hem de işletmecisi aynı kişidir.¹¹⁴ Bu tarihten 50 yılı aşkın bir süre sonra, 1780 (H. 1194) tarihli bir sicil kaydına göre

¹¹⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kanunnâmeleri (1623-1687)* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2015), 10:612-13.

¹¹¹ İstanbul Kadı Sicilleri 12 Numaralı Sicil – Noksan bırakılmış bu hüccetin tarihi olmamakla birlikte bir önceki hüccetin tarihine dayanılarak 1074/1664 yılına ait olduğu kabul edilebilir. Bu hüccette “...taife-i mumcuyândan Andon v. Dimitri, Apostol v. Papa Dimo...” gibi zimmî isimleri vardır. Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, çev. Coşkun Erol vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 453.

¹¹² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Ahmed, I. Mahmud ve II. Mahmud Devri Kanunnâmeleri (1703-1839)* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016), 11:320.

¹¹³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Ahmed, I. Mahmud ve II. Mahmud Devri Kanunnâmeleri (1703-1839)*, 11:504.

¹¹⁴ Bu listeye göre Yedikule hâricindeki mumhane dükkânlarının sayısı 64 hisseden oluşan toplam 47,5 dükkândır. Ancak verilen rakamlar tek tek toplanıp sağlaması yapıldığında rakam 48,5 olarak çıkmaktadır. Bahsi

ise İstanbul ve çevresindeki (asitâne-i aliyye ve tevâbi‘inde) mumhaneler toplam 117,5 hissedenden oluşmaktadır.¹¹⁵ 1782 (H. 1196) tarihli bir başka sicil kaydında bahsedilen 40 adet mumcu kârhânesinin 3’ü Üsküdar’da, 2’si Kasımpaşa’da, 27’si Zindankapı’da, 8’i de Sultan Bayezid Camii yakınındaki Parmakkapı’daydı.¹¹⁶ 1783 (H. 1197) tarihli bir başka sicil kaydında ise İstanbul ve çevresinde bulunan mumhanelerin yine toplam 117,5 hissedenden oluştuğunu kaydedilmiştir.¹¹⁷

I.C. Mumcu Esnafının Teşkilat ve Nizamı

Nizam, Osmanlı İmparatorluğu döneminde hem siyasi hem de sosyo-ekonomik yönetimin dayandığı esasları ifade ederken kullanılmış kavramlardan biridir. Bireylerin kendi aralarında yahut devletle olan ilişkilerini düzenleyen yasalar anlamına gelen nizam kavramı klasik dönemde esnaf gruplarının uymak zorunda oldukları kurallar için de kullanılmıştır.

İstanbul Kadı Sicilleri başta olmak üzere muhtelif arşiv fonlarının taranmasından mumcu esnafının zanaatlarını icra edebilmeleri için oluşturdukları nizamlara dair bilgiler bu tezde ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Mumcu esnafına ait nizamlar içerik olarak incelendiğinde en büyük payı üretim için gerekli iç yağ, don yağ, çerviş yağ ve balmumu gibi hammaddelerin tedarik ve dağıtım (tevzi) meselesinin oluşturduğu görülmektedir.¹¹⁸ Bu aslında yüzyıllar boyu İstanbul’daki farklı esnaf gruplarının her daim uygun miktar ve fiyatta hammaddeye ulaşmak için verdikleri mücadele dikkate alındığında genel trende uyan bir durumdur.

Mumcu esnafının nizamına ait eski bilgilere II. Mehmed devrine ait *Kanunnâme-i Sultânî Ber Muceb-i Örf-i Osmani*’de rastlanmaktadır. 1461 yılında hazırlandığı düşünülen bu

geçen Eğrikapı, Kasımpaşa gibi yerlerdeki dükkânların sayısı 19,5 hissedenden oluşan 18,5 dükkân olarak verilmiş hepsinin yekûnu ise 66 dükkân 83,5 hisse olarak belgede kaydedilmiştir. Ancak tüm rakamlar toplandığında 84,5 hissedenden oluşan 62 adet dükkân olduğu anlaşılmaktadır. Belgedeki toplama işlemindeki küçük bir hata yapılmış gibi görünmektedir. İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 70b/1 (20 Rebiülevvel 1139 – 15 Kasım 1726) Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 320-22.

¹¹⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 10a/1 (17 Zilkade 1194 – 14 Kasım 1780).

¹¹⁶ İKA, İstanbul Sicilleri no: 48/56a-1 (13 Receb 1196 – 24 Haziran 1782) – Bu belgede verilen rakamlardan sonra “cem’an otuz beş aded dekâkin kâfi ve vâfi olmağla ziyade dükkân ve kârhâne ihdâs olunmayub” ifadeleri geçmektedir. Ancak verilen rakamlar toplandığında 40 adet mumcu dükkân ve kârhânesi olduğu görülmektedir. Bu da belgeyi kaleme alan kâtibin bir toplama hatası yapmış olabileceğini düşündürmektedir.

¹¹⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 50 – 38a/2 (10 Rebiülevvel 1197 – 13 Şubat 1783).

¹¹⁸ Mumcu esnafına ait nizamların kapsamını oluşturan hammadde tedarik ve tevzii meselesi bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

kanunname maddelerine göre¹¹⁹ mumcuların nerede üretim yapacakları, hangi tür mumlar dökcekleri, nerede ve ne fiyata satış yapabilecekleri, kanun kapsamında tanımlanmış esaslara uymadıkları takdirde hangi yaptırımlarla karşılaşacakları net bir şekilde belirtilmiştir. Yani herhangi bir esnaf grubunun nizamında bulunması gereken tüm meseleler mumcu esnafı özelinde ifade edilmiştir. İstanbul dâhilinde mum üretip satma ve üretim için gerekli hammaddeyi satın alma hakkı yalnızca Ayasofya Vakfı'na bağlı olarak Ayasofya çevresindeki mumhâne de faaliyet gösteren mumcu esnafına tanınmıştır. Bizans döneminde de bir kısım mumhanenin Ayasofya civarında yoğunlaşmış olduğu düşünüldüğünde dikkate değer bir devamlılık gözlemlenmektedir. Kanunnamede belirlenen nizam sayesinde mumcu esnafı hammadde alma, mum üretme ve satma tekeline sahip olurken, devlet de İstanbul'daki mumcu esnafını tekel hakları çerçevesinde teşkilatlandırmıştır. Devletin nizam sayesinde elde ettiği denetim gücü ile mum üretimi için gerekli hammaddenin mumhâneye sevk edilerek İstanbul'da yeterli üretim yapılmasına ve bu üretimin hem kalite hem de satış fiyatı açısından kontrol edilebilir olmasını sağlamaya çalışmıştır.¹²⁰

1650'li yıllarda kaleme alındığı düşünülen *Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref* adlı bir kanunnâmede mumcu esnafı da “*Matlab-ı mumcılar: Ve mumcılar mumların çürük ve kokar yağdan itmeyüb eyü yağdan olub fitili yoğun olmaya*”¹²¹ ifadeleriyle kendisine yer bulmuştur. Ayrıca kanunnâmede “*Rumeli'nde mumhane olan şehirlerde mum konusunda da kanunnâme aynı şekildedir ki ne kadar tavacı, balcılar ve diğer mumcular eğer mumları varsa mumhaneye hepsini verip, yüz dirhemine iki akçe ödenir. Dökülüp mum olduktan sonra yüz dirhemi dört akçeye satılır. Mumhaneden başka yerde mum alınıp satılması şehirden başka yere mum çıkarılması yasaktır. Dışarıdan mum getirip, mumhanede ihtiyaç olan kadarı yukarıda belirtilen fiyat üzere alınır. Şehrin mum işleyen ve mum alan kişilerinin başka yerden mum almaları doğru değildir. Mumu dışarıya satabilmesi için tetkik edilip ortaya çıkarsa yasaklanması bildirilmiştir. Fakat mumu halk kendi evlerinde sattıklarında, getirip mumhanede satmaları için zorlanmaları uygun değildir. Her kim bu kanuna aykırı hareket*

¹¹⁹ Anhegger ve İncik, *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler)*, 36; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri*, 1:456.

¹²⁰ Halil İncik, *İstanbul Tarihi Araştırmaları - Fetih'ten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası - Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 127; Ahmet Kal'a, *Debbâğıktan Dericiliğe - İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 204; Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri - İstanbul Esnaf Birlikleri Ve Nizamları I*, İstanbul Külliyyatı VII (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998), 110.

¹²¹ “Kanûn-nâme-i Ehl-i Hiref”, 69.

ederse kadılar buna engel olurlar”¹²² ifadeleri de mevcuttur. Bu kanun maddelerine göre mum üretimi yapmak yalnızca mumcu esnafı tarafından mumhanelerde yapılabilir. Mumcu esnafından talep edilen mumları bozulmuş ve kokan yağlardan değil kaliteli yağlardan doğru kalınlık ve boyuttaki fitillerle üretmeleridir. Mum üretimi ve satışı konusunda nizâmlara uymalarıdır, uymadıkları takdirde yaptırımları uygulamak kadıların sorumluluğundadır.

Örneklerine kadı sicillerinde rastladığımız don yağı nizamları mumcu esnafının nizamına dair en kilit öğelerden olan yağ dağıtımına ilişkin bilgiler içermektedir. 1772 (H. 1185) tarihli don yağı nizamına göre tüccar taifesi İstanbul’a don ve çerviş yağını yedeklere (tulumlara) doldurarak sevk etmekle mükelleftir. Tüccarlar bu yağın iki yedeğini (tulumunu) don yağı bir yedeğini ise çerviş yağı olarak getirip İstanbul’daki yağ kapanlarına indirmektedir. Tüccarlar bu iki yedek don yağın rayiç narhı ekleyerek mumcu esnafına vermekte, bir yedek çerviş yağın ise kendilerine ayırıp isteyen bakkal esnafına satmakta, kalan yağlar ise kapanda muhafaza edilmektedir. Nizamnamede bu uygulamanın “kadimden” beri süregeldiği belirtilerek meşruiyet iddiasının güçlendirilmesinin ardından tüccarlara don yağın geçen yılki fiyata (yani 50 akçeye) satmaları tenbih edilmişti. Nizamname, tüccarlar ile devlet arasındaki pazarlık sürecine de gönderme yaparak, tüccarların yağın vukiyyesinin hâlihazırda 78 akçeye mâl olduğunu iddia ederek bu fiyata itiraz ettiklerini belirtmektedir. Tüccarlar yaptıkları ticaretten zarar etmemek için devlet nezdinde girişimlerde bulunurken tüm gerekçelerini, kalem kalem maliyetlerini açıklamayı ihmal etmemiştir. Tipik bir pazarlık sürecinin sonucu olan nizamname devletin tüccarları da gözeterek don yağının önce belirtilen fiyata 20 akçe zam ile 70 akçeye satılmasına karar verildiğinin ilanı ile sona ermekteydi.¹²³

Mumcu esnafında da tıpkı diğer esnaf gruplarında olduğu gibi kabul edilmiş nizama, ahilik geleneğinden gelen ahlâki öğretilere aykırı hareket etmenin çeşitli yaptırımları vardır. Örneğin; 1749 (H. 1162) yılında Hazret-i Eyüb el-Ensâri Vakfı’na bağlı mumcu ustalarından bazı kişiler Ömer Beşe adlı bir kişinin kesilen koyun, kuzu ve sığırlardan elde edilen iç yağının vakıf mumcularına verilmesi kuralına riayet etmeyerek 35 vukiyye iç yağın gizlice Yedikule mumcularına verip, Biho adlı mumcuyu da işlettiği mumhaneden iftira ile

¹²² Uysal, *Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref)*, 39. - Giriş kısmında esere kaynaklık eden kanunnamenin Çorum İskilip Halk Kütüphanesi 1293/1 demirbaş numarasında kayıtlı tek yazma nüsha olduğu belirtilmektedir. Eserde günümüz Türkçesiyle kanunname içeriği verildiğinden asıl kaynağa ulaşmak amacıyla yaptığım araştırmalarım neticesinde İskilip Halk Kütüphanesi’nde böyle bir yazma nüshanın bulunmadığını tespit ettim. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı kataloğunda Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref adlı bir eserin İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmında 2020/6 demirbaş numarasında kayıtlı olduğunu tespit ettim. Abdullah Uysal’ın eserinde mumcular hakkında 93 numaralı sayfada yer alan kayıtlar yazma nüshada da bulunmaktadır. Ancak bu kısımdaki bilgiler bulabildiğim yazma nüshada mevcut değildir.

¹²³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 35 – 16b/1 (gurre-i Zilkade 1185 – 6 Mart 1772).

çıkardığına dair şikâyetle bulunmuştur. Bu şikâyet üzerine yaptığı usulsüzlükle vakfa bağlı mumculara zarar veren Ömer Beşe mumculuktan ihraç edilmiş, iftira ile yerinden ettiği mumcu Biho'ya mumhanesi geri verilmiştir.¹²⁴ Kapıkullarının yerelleşmesi yani bulundukları şehirde sosyo-ekonomik bağlar kurması üzerine kullanımı 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmış olan “beşe”¹²⁵ unvanına sahip Ömer Beşe'nin gayrimüslim bir esnafın hakkını gasp etmeye yönelik hareketi engellenmiştir. Bu dönem özellikle yeniçerilerin askeri yenilgiler arttıkça uğradıkları maddi kayıpları telafi etmek için esnaf ve tüccarlarla olan bağlarını kuvvetlendirip giderek esnafılığı askerliğe tercih ettikleri, bunu yaparken de asker köklerinden aldıkları güçle sıradan esnafa ve halka karşı türlü şekillerde zulmetmekten de geri durmadıkları dönemdir.¹²⁶

Diğer bir örnekte, 1766 (H. 1180) yılında İstanbul'da mumcular esnafı kethüdası ve yiğitbaşısı Piço v. Hırsto adlı mumcudan esnaf arasında laf taşıdığı, karışıklık çıkardığı, hilekârlık yaptığı ve diğer esnafların gedikleri için kendisininmiş gibi temessük düzenlediği gerekçesiyle şikâyetçi olmuştur. Defalarca uyarılmasına, üç kez küreğe koyulmasına ve birkaç kez zindana atılmasına rağmen aynı şekilde davranmaya devam eden Piço v. Hırsto'nun mumculuktan ihraç edilmesine karar verilmiştir.¹²⁷ Yine 1783 (H. 1198) yılında İstinye nahiyesine bağlı Yeniköy'de mumcu iken firar eden Kostantin v. Hristo Karadeniz'de batan gemilerden etrafa sürüklenen don yağını piyasa fiyatından ucuza gizlice satın alıp hakkı olmadığı halde gizlice mum üretmektedir. Kostantin'in bu kaçak olarak hammadde temin edip mum üretmesi mumcu esnafına zarar verdiğinden Kostantin'in esnafıktan ihraç edilmesine, kullandığı mumcu âletlerinin gedik hakkına sahip Yorgi'nin ölümü üzerine Todori v. Tanaş'ın mumcu esnafı olarak loncaya dâhil edilmesine karar verilmiştir.¹²⁸ Benzer şekilde 1785 (H. 1199) yılında mumcu esnafından Süleyman Usta'dan diğer mumculara karşı hadsizce davrandığı, küfür ettiği, gayr-ı ahlâki davrandığı, mum üretimiyle iştigal etmek yerine esnaf arasında var olan birliği zedelediği gerekçesiyle meslektaşları şikâyetçi olmuştur. Mumcu esnafı Süleyman Usta'nın kendisine çeki düzen vermesi için nasihat ve öğütlerde bulunsa da bu işe yaramamıştır. Bunun üzerine Süleyman Usta'nın mum üretmesinin yasaklanmasına,

¹²⁴ Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil – 100b/3 (gurre-i Zilkade 1162 – 13 Ekim 1749) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 72 - Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H. 1154-1161/M. 1741-1748)*, çev. Abdulkadir Altın ve Salih Kahriman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 548-49.

¹²⁵ Turan Açık, “Beşe Unvanı Hakkında”, *Tarih Dergisi*, sy 62 (2016): 55.

¹²⁶ Mehmet Doğan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Yeniçeriler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31, sy 1 (2014): 142-43.

¹²⁷ İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil 95/3 (7 Safer 1180 – 15 Temmuz 1766) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 76 - İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765 1767)*, çev. Salih Kahriman ve Mümin Yıldıztaş (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. & İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2019), 221-22.

¹²⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 51 – 28a/1 (21 Muharrem 1198 – 16 Aralık 1783).

esnaf arasından ihraç edilmesine ve Avlonya'ya sürgün edilmesini talep etmişlerdir.¹²⁹ Süleyman Usta'ya verilen sürgün cezasına ilişkin hükme İstanbul Sicillerinde de rastlanmaktadır.¹³⁰ Hakkında verilen hükümden sonra Avlonya'ya sürgün edilen Süleyman Usta'nın kendisine çeki düzen verip nefsin terbiye (ıslâh-ı nef) ettiğine dair mumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı ve ileri gelenlerinin kefil olması üzerine Süleyman Usta'nın esnaflıktan ihraç edilme kararı iptal edilmiştir.¹³¹

Mumcu esnafının bir kolu olan balmumcu esnafının da üretim nizamına dair esaslar belgelerden tespit edilebilmektedir. İstanbul Mahkemesi 24 numaralı defterde yer alan 21 Aralık 1731 (21 Cemâziyelâhir 1144) tarihli bir hüküm balmumu dökücü esnafın nizama uygun olarak başka yağlarla karıştırmaksızın halis balmumu dökmekle mükellef olduğunu hatırlatır niteliktedir. Halis balmumu diyerek farklı yağları karıştırarak mum üreten balmumu dökücü esnafın kimler olduğunun tespiti hususunda sicile kayıtlı mühürlere müracaat olunacağını ve suçu tespit edilen kişilerin cezalandırılacağı tekrar vurgulanmıştır.¹³² Aynı tarihte İstanbul kadısı tayin edilen Hocaşâde es-Seyyid Ömer Efendi nizama aykırı hareketleri olan balmumcu esnafını denetlemiş, kalb (düşük kalitede) mum ürettiği tespit edilen mumcuların mühürlerinin sicilden kontrol edilmesini ve gerekli yaptırımın uygulanmasını şerh düşmüştür.¹³³

Osmanlı'da idarecilerin türlü gerekçelerle “kadim nizama” dair hatırlatmalar yapmasının ardında bir kısım esnafın bireysel ya da lonca olarak ellerine geçen ilk fırsatta kuralları, meslek esaslarını çiğnemesi, ürünlerin kalite ve niteliğini bozması, halkı zarara uğratması yatmaktadır. 1731'de yetkililer tarafından balmumundan mum üretirken kadim nizama uyup, hile yapmamaları konusunda uyarılan balmumcu esnafından 67 yıl sonra yani 1798 yılında yine aynı gerekçeyle halk şikâyetçi olmuştur. İstanbul Kadı Sicilleri serisindeki 69 numaralı defterde yer alan 1798 (17 Receb 1212) tarihli bir hükümde balmumcu esnafından bazı kişiler tarafından balmumundan dökülen balmumu külçelerine çam sakızı, keçi don yağı ilave edilip “halis balmumu” adı altında satışa sunularak halkın zarara uğratıldığı şikâyetleri yoğunlaşmış hatta daha çok cami ve mescitlerde kullanılan bu mumlarda böyle bir hilenin yapılması şikâyetlerin daha fazla dikkate alınmasını sağlamıştı.

¹²⁹ BOA.C.BLD. 143/7132 – (12 Zilhicce 1199 - 16 Ekim 1785).

¹³⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 28b/2 (18 Şevval 1199 – 24 Ağustos 1785).

¹³¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 72a&b/2 – (selh-i Saferü'l-hayr 1200 – 1 Ocak 1786).

¹³² İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 87b/2 (21 Cemaziyelahir 1144 – 21 Aralık 1731) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 395-96.

¹³³ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 87b/1 (31 Ocak 1733 - 15 Şaban 1145) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 395.

Bu sebepten Üsküdar ve Beşiktaş başta olmak üzere muhtelif yerlerdeki balmumu kârhânelerinde çalışan ustaların kendi isim ve çalıştığı mumhanenin adını içeren bir mühür yaptırıp bunu İstanbul Mahkemesi es'ar siciline kaydettirip bu mührü ürettikleri mumlar üzerine basmaları zorunlu tutulmuştur. Alınan bu karar ile balmumu üretiminde hangi ustanın hile yaptığını tespit etmek daha kolay olacaktır.¹³⁴

Mumcu esnafının nizamı kapsamında esnafın kendi içindeki ve diğer esnaf gruplarıyla olan meseleleri çözmenin yanı sıra devletle olan ilişkileri de yürütmek için kethüda, yiğitbaşı, yazıcı gibi idari görevlilerin seçimi de önemli yer tutmaktadır. Bu görevliler mumcu esnafı tarafından esnaflarca genel kabul görmüş, sözünü dinletebilen, mesleğin inceliklerine hâkim, tâlip olduğu görevin şartlarını yerine getirebilecek yaştaki Müslim yahut gayrimüslim kişiler arasından seçilirdi. Esnafın kendi içinde seçtiği kişi devlet tarafından onaylanırdı. Mesela 1618 (H. 1027) yılında İstanbul'da mumcular kethüdası olarak bu zanaatin emektarlarından Rıdvan tayin edilmiştir.¹³⁵ Kethüdalık görevini iki kişinin birlikte yerine getirdiği de (nısf-kethüdalık) olmuştur. 1736 (H. 1149) yılında 35 senedir nısf kethüdalık görevini yürüten Mustafa'nın vefatı üzerine Teberdâr-ı Atîk Mehmed bizzat göreve talip olmuştur.¹³⁶ 1770 (H. 1184) yılında nısf-kethüdalık görevini Derviş İbrahim ve Hüseyin bin Ahmed birlikte yürütmektedir. Ancak Hüseyin bin Ahmed'in vefat etmesi üzerine Müslüman ve gayrimüslim mumcu ustaları ortaklaşa karar alarak Hasan Usta bin Halil'in kethüdalık görevini üstlenmeye lâayık birisi olduğunu beyan etmiştir. Hasan Usta ise eline berât-ı şerîf verilerek nısf-kethüda olarak tayin edilmiştir.¹³⁷

Yiğitbaşı seçilen kişi eğer görevini yerine getirme hususunda türlü gerekçelerle başarısızlık gösterirse eğer esnaf tarafından görevinden azledilmesi ve yerine bir başkasının tayin edilmesi talep edilebilirdi. 1664 (H. 1074) yılında İstanbul'da mumcu esnafının kethüda, ihtiyar ve ustaları bir araya gelerek yiğitbaşılık görevini çok uzun zamandır yürüten, bu süre zarfında kendilerini söz ve fiilleriyle incitmemiş olsa da artık görevi yerine getirmeye kudreti kalmayan Dîmo v. Şapro'nun yerine başka bir yiğitbaşı tayin edilmesi hususunda anlaştıklarını beyan etmişlerdir.¹³⁸ Ama bundan birkaç ay sonra yine mumcu esnafının kethüda, ihtiyar ve ustaları Dîmo v. Şapro'nun kudreti yetmese de mumcuların meselelerini

¹³⁴ İsam Kütüphanesi Arşivi (İKA), İstanbul Sicilleri no: 69 66a/h.1- (17 Receb 1212/5 Ocak 1798).

¹³⁵ İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 1a/b (5 Cemaziyelahir 1027 - 30 Mayıs 1618) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, çev. Yılmaz Karaca vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 70.

¹³⁶ BOA. AE.SMHD.I. 262/21284 (23 Safer 1149 – 3 Temmuz 1736).

¹³⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 34 – 7a/1 (28 Safer 1184 – 23 Haziran 1770).

¹³⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 13 – 12a/1 (2 Receb 1074 – 30 Ocak 1664).

çözmeye çabaladığını, eski yiğitbaşları olan Hristodoli'nin lonca içerisinde sorun çıkarıp, Müslümanların mum sıkıntısı çekmesine neden olması üzerine Dimo'dan başka yiğitbaşı istemedikleri konusunda ittifak ettiklerini mahkemeye bildirmişlerdir.¹³⁹ 1740 (H. 1152) tarihinde mumcu esnafının yiğitbaşısı olan gayrimüslim Kara Aleksi adlı zımmi görevini eskisi gibi yerine getirmediği için mumcu esnafının kethüdası başta olmak üzere meslek ileri gelenleri ve ustaları tarafından kendisinden şikâyetçi olunmuş ve yerine Bektaş Beşe b. Ali'nin getirilmesi talep edilmiştir. Bu talep uygun görülmüş ve yiğitbaşılık görevi Bektaş Beşe b. Ali'ye tevcih edilmiştir.¹⁴⁰

Kimi zaman mumcu esnafının idarecileri bizzat yürüttükleri görevden azillerini talep etmiştir. 1776 (H. 1180) yılında İstanbul'da mumcu esnafının yiğitbaşısı olan Molla Ali b. Süleyman hacca gitmeye niyet ettiği ve yakın zamanda yola koyulacağı için görevden azledilmeyi ve yiğitbaşılık görevinin İbrahim b. Hasan'a tevcih edilmesini talep etmiştir. Molla Ali b. Süleyman'ın bu talebi İbrahim'in yiğitbaşılık görevini yürütmeye muktedir olması da göz önüne alınarak, mumcu esnafının kethüdası ve zanaatkârları tarafından kabul edilmiştir.¹⁴¹ 18 Mart 1771 (gurre-i Zilkade 1184) tarihinde mumcu taifesinin yiğitbaşısı olan Uzun Mehmed, yaşlı ve hasta (pîr ve alil) olduğundan artık yiğitbaşılık görevini yerine getiremediğini ve yağ nizamı hususunda kasaplarla sorun yaşadığını beyan ederek görevden azlini talep etmiş, yerine ise Hüseyin Usta bin Mehmed tayin edilmiştir.¹⁴² 1777 (H. 1190) yılında İstanbul'da mumcu esnafına yiğitbaşı olarak Ebubekir Usta ibn Ömer'in mumcuların ortak kararı ve talebi üzerine tayin edilmesinin sebebi yiğitbaşı İbrahim Usta'nın vefatıdır.¹⁴³ 1789 (H. 1204) yılında mumcu esnafının yiğitbaşısı olan Mehmed Usta bin Hüseyin'in görevden alınma nedeni esnaflığa dair iş ve muameleleri yerine getirmekten aciz, tembel ve üşengeç, mumcu nizamında hile yapan ve karışıklık çıkaran birisi olduğu iddiasıdır. Görevden alınan yiğitbaşının yerine mumcu esnafının ortak kararıyla nizam gerekliliklerini ifa edecek donanıma sahip ve zanaatkârların güvenini kazanmış el-Hâc Ebubekir Ağa tayin edilmiştir.¹⁴⁴

Mumcu esnafının idarecileri arasında bulunan yazıcılar salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen ve mumcular kethüdası tarafından mumculara dağıtılacak yağları,

¹³⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 13 – 115b/2 (11 Zilkade 1074 – 5 Haziran 1664).

¹⁴⁰ Bâb Mahkemesi 172 Numaralı Sicil – 86b/1 (24 Zilkade 1152 – 3 Mart 1740) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 69 - Bâb Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1152-1153 / M. 1740)*, çev. Sabri Atay ve Salih Kahrıman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 107.

¹⁴¹ İKA, İstanbul Sicilleri defter no: 27 – 12a/1 (18 Muharrem 1189 – 26 Haziran 1766).

¹⁴² İKA, İstanbul Sicilleri no: 33 – 48a/2 (gurre-i Zilkade 1184 - 18 Mart 1771).

¹⁴³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 39 – 81a/3 (13 Zilhicce 1190 – 23 Ocak 1777).

¹⁴⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 30b/3 (15 Rebiülevvel 1204 – 3 Aralık 1789).

kimin ne kadar yağ alacağını deftere kaydetmekle yükümlüdür. Yazıcıya görevini ifâ etmesi karşılığında tüccarlar tarafından birer yedek yağ ve Yedikule'deki salhaneden yarım hisse yağ verilmesi âdeti.¹⁴⁵ Yazıcılara da tıpkı kethüda ve yiğitbaşlar gibi göreve atama beratı verilirdi.¹⁴⁶ Vefat eden ya da çeşitli sebeplerle görevden ayrılmak zorunda kalan yazıcının yerine ya görevi hakkıyla yapacağını beyan ederek tâlip olan kişi ya da mumcu esnafının üzerinde mutabık kaldığı kişi tayin edilirdi. 1773 (H. 1187) tarihli bir belgede 1771 (H. 1185) yılında İstanbul Yedikule'de faaliyet gösteren mumculara dağıtılacak mum yağının kaydını tutmakla görevli yazıcı Ali bin Ahmet ölünce boş kalan makama Mustafa adlı bir kimse tâlip olsa da göreve Abdülkadir'in tayini uygun görüldüğünden bahsedilmiştir.¹⁴⁷ 1792 (H. 1206) yılında mumcu esnafının yazıcısı olan el-Hâc Ebubekir bin Ömer adlı kişi kendi isteğiyle görevinden oğlu lehine feragat etmiş, görev beratı oğluna verilmiştir.¹⁴⁸

1794 (H. 1208) yılına ait bir sicil kaydına göre yazıcılık gibi don yağı tevziatı usullerine hâkimiyet gerektiren bir idari görev okuma yazma bilmez Ali Ağa adlı birine verilmiştir ve Ali Ağa görevinin gerektirdiklerini yapmaya muktedir olmadığından mumcu esnafını zarar uğratmıştır. Bunun üzerine Ali Ağa'nın azledilip yerine mumcu esnafının nizamına hâkim güvenilir birine bırakmasına hükmedilmiştir.¹⁴⁹

Taahhüd yahut esnaf taahhüdü ibaresine belgelerde sıkça rastlanmaktadır. Bu “taahhüd” ibaresini içeren belgeler incelendiğinde bunların esnaf nizamlarının bir türü olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Esnaf taahhüdlerinde herhangi bir esnaf grubu kendi zanaatlarına ilişkin hammadde, üretim ve satış gibi konularda üzerine düşen muhtelif yükümlülükleri yerine getireceğine dair kadı ve şahitler huzurunda beyanda bulunmaktadır. Kadı siciline kaydedilerek kesin hale gelmiş taahhütleri yani yükümlülükleri yerine getirmemenin doğuracağı muhtelif yaptırımlar da vardır. Mumcu esnafına dair taahhüdlerde de en temel nokta hammadde temin ve dağıtımıdır. Örneğin; 1655 (H. 1065-66) tarihli Eyüp Mahkemesi'ne (Havass-ı Refia) ait kadı sicilinde mumcu esnafından gayrimüslim bazı mumcuların işledikleri mumu eskiden olduğu gibi yalnızca bakkallara satacakları, attar (aktar) esnafına mum vermeyeceklerini taahhüd ettiklerine dair “...kadîmü'l-eyyâmdan işlediğimiz mumu bakkal tâ'ifesine bey' edegelmişsizdir deyû her biri mukır ve mu'terif olmağın mûcebiyle min ba'd işledikleri mumu bakkal tâ'ifesinden gayrı attâr tâ'ifesine vermemeğe

¹⁴⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 64b/2 (7 Şaban 1187 – 24 Ekim 1773).

¹⁴⁶ İKA, İstanbul Sicilleri no: 34 – 68b/1 (25 Cemaziyelevvel 1150 – 20 Eylül 1737).

¹⁴⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 59b/4 (3 Cemaziyelahir 1187 – 22 Ağustos 1773).

¹⁴⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 59 – 87b/2 (17 Cemaziyelahir 1206 – 11 Şubat 1792).

¹⁴⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 62 – 39b/2 (9 Receb 1208 – 10 Şubat 1794).

beynlerinde kavil ve ta'ahhüd eylediklerinde..." şeklinde bir kayıt mevcuttur.¹⁵⁰ Bu kayıt mumcu esnafının kadim düzene uymasının üretilen mumun satışı hususunda bağlantılı olduğu bakkal esnafının da menfaatlerinin korumasını sağladığını göstermekle beraber mumun bakkal ve attar esnafı arasında bir sorun kaynağı olduğunun da kanıtıdır.

I.D. Mumhanelerin Mekânsal Organizasyonu ve Dağılımı

Güneşin batışıyla birlikte sosyal hayatın büyük ölçüde yavaşladığı, üretim ve dolaşımın sınırlandığı bu dönemde, gecenin karanlığı yalnızca sembolik değil, aynı zamanda işlevsel bir kesinti anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, aydınlatma ihtiyacının karşılanması, sadece bireysel konforun değil, kamu düzeninin ve kentsel işleyişin devamlılığının da ön koşulu hâline gelmiştir. Çünkü karanlık ve gece, devlet nizamını bozmaya yönelik faaliyetlerin yürütülmesine olanak sağlarken aydınlatma ve ışık devlet nizamının bir dayanağıdır.¹⁵¹

Bu bağlamda şem' (mum), Osmanlı kent yaşamında yalnızca bir ışık kaynağı değil, aynı zamanda kamusal ve özel alanları birbirine bağlayan temel bir araç olarak konumlanmıştır. Bu ihtiyaca yanıt veren mum üretimi, belli bir teknik uzmanlık ve düzenli hammadde temini gerektirdiği için, üretimin merkezileştiği yapılar olan mumhaneler, kentsel mekânda stratejik öneme sahip imalathaneler olarak örgütlenmiştir. Osmanlı İstanbul'unda mum üretiminin büyük bölümü, bu alanda uzmanlaşmış mumcu esnafı tarafından gerçekleştirilmiştir. Üretim faaliyetleri, dönemin terminolojisinde mumhane, mumcu kârhânesi ya da şem'hane olarak anılan özel imalathanelerde yürütülmüştür. Bu imalathaneler yalnızca mum üretim faaliyetinin yürütüldüğü atölyeler değil, aynı zamanda üretimin örgütlendiği, iş bölümünün yapıldığı ve hammadde akışının denetlendiği mekânsal birimler olarak işlev görmüştür.

Osmanlı İstanbul'unda mum üretimi, teknik olarak içyağı, don yağı ve balmumu gibi hammaddelere sıkı sıkıya bağlı bir faaliyetti. Bu nedenle mumhanelerin şehir içindeki dağılımı, rastlantısal bir yer seçiminden ziyade, hammadde tedarik zinciri, suya erişim imkânı, yangın riski ve ticaret akslarına yakınlık gibi faktörlerin birlikte belirlediği bir mekânsal örgütlenmeye dayanıyordu. Bu bölümde, arşiv kayıtlarından hareketle tespit edilen mumhane

¹⁵⁰ İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 61 Numaralı Sicil – 9b/2 - Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 61 Numaralı Sicil (H. 1065 - 1066 / M. 1655)* (İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2011), 81.

¹⁵¹ Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. Can Gümüş İspir (FOL, 2023), 98.

ve balmumu imalathanelerinin konumları, söz konusu faktörlerle ilişkisi çerçevesinde analiz edilmektedir.

Mumhanelerin inşa edileceği yerlerin belirlenmesinde temel unsur mum üretiminde kullanılacak hammaddelerin kolayca temin edilebileceği noktalara yakınlık olmuştur. Mum üretiminde en sık kullanılan hammaddenin don yağı, iç yağı hayvansal yağlar oluşu mumhanelerin bu yağların temin noktası olan mezbahaların (salhane/selhane) ve kasapların yakınında inşa edilmesini gerekli kılmıştır.

Salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen hammaddeler birçok esnaf grubunun varlığını sürdürmesi için zaruridir. Hayvanlar kasaplarca kesilip, parçalanıp satılmakta, kesim ve et satışı sırasında elde edilen deri, yağ gibi ürünler gündelik hayatta kullanılan pekçok ürünün hammaddesini oluşturmaktaydı. Saraçlar, ayakkabıcılar, debbağlar, mumcular ve sabuncular üretim yapabilmek için bu hammaddelere ihtiyaç duyan esnaf gruplarındandı.¹⁵² Bu nedendir ki İstanbul'da varlığını hayvansal hammaddelere borçlu olan esnafların üretim yaptığı imalathaneler salhaneler çevresinde inşa edilmiştir. Debbağhane ve mumhanelerin de aralarında bulunduğu bu imalathanelerin konumlanmasında üretim sürecindeki lojistik gereklilikler ve kentsel planlamadaki tarihsel sürekliliğin etkisi vardır.

Mezbahaların büyük çoğunluğu İstanbul söz konusu olduğunda Fatih devrinden itibaren¹⁵³ su kaynaklarına ve şehrin ticari akslarına yakın, Suriçi denilen nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgenin hemen dışındaki toplu halde sur dışı olarak tanımlanan bölgede konumlanmıştır. Çünkü dar sokaklarıyla meşhur olan İstanbul'da imparatorluğun farklı yerlerinden mezbahalara getirilen ve kesilen hayvanların toplandığı pazarlara yakınlığı, hayvan kesimleri esnasında oluşan atıkların daha kolay bertaraf edilebilmesi, hayvanların neden olduğu gürültü ve kötü kokudan halkın rahatsız olmasının olabildiğince engellenmesi için salhanelerin sur dışına yapılması tercih edilmiştir. Yalnızca Kurban Bayramı zamanında Suriçi bölgesinde hayvan kesimine izin verilmesi, diğer zamanlarda tüm kesimlerim salhanelerde yapılması kuralı lonca içi düzen ve temizlik düzenini sağlayabilmek içindir.¹⁵⁴ Salhanelerin Sur dışı bölgesinde yoğunlaşmasında kesilen hayvanların etlerinin bozulmadan

¹⁵² Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 65.

¹⁵³ BOA. TS.MA.e. 758/61 (21 Safer 974 – 7 Eylül 1566)

¹⁵⁴ Türkhan, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İdaresinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu”, 60.

kasaplara dağıtılıp halka ulaştırılmasının sağlanabilmesi de etkili olmuştur.¹⁵⁵ Yani bu mekânsal tercihin ardında lojistik kaygıların büyük payının olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun her döneminde salhanelerde kesilen hayvanlara ait yağların mumcu esnafına dağıtımı, bu yağdan mum imali ve bu aşamanın mumhane çevresinde yaşayan insanlara verdiği rahatsızlık, kaçak hayvan kesimiyle elde edilen yağların izinsiz olarak esnafa verilmesi ve bu yağlardan üretilen mumların gizlice piyasaya sürülmesi başta olmak üzere çok sayıda sorun teşkil eden hadise yaşandığı arşiv belgeleri ve fetvalardan tespit edilebilmektedir. Örneğin; mum üretimi esnasında etrafa yayılan kötü kokular yüzünden mumhane çevresinde yaşayan halkta oluşan mağduriyete dair Şeyhülislam Menteşzâde Abdürrahim Efendi kendisine yöneltilen “Bir mahalle ortasında Zeyd bir mumhâne ihdâs edip yağ kokusundan mumhânenin civârında olan müslimîn müte’ezzîler olsalar hâkimü’ş-şer‘ zararı fâhişini def‘ etdirmeğe kâdir olurlar mı?” sorusuna “el-cevap: Olurlar” yanıtı vermiştir. Bu fetva halkın mağduriyetinin mumhanenin kapatılmasına sebep olabileceğini göstermektedir.¹⁵⁶

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethi sonrası 32 dükkândan oluşan ilk mezbaha grubunu Yedikule'de inşa ettirmiştir.¹⁵⁷ Bu mezbahalar yeni fethedilmiş İstanbul'daki halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Ayasofya Vakfı'na bağlı olarak oluşturulmuştur. İhtiyaç doğrultusunda İstanbul'un farklı noktalarında yeni salhaneler açılmışsa da şehir içinde salhane açılması halkın sağlık, huzur ve refahının sağlanması gerekliliğine dayanılarak engellenmeye çalışılmıştır.¹⁵⁸ Yedikule dışına salhanelerin yerleştirilmesinin sebebi şehir içinde hayvan kesiminin ve buna dayalı üretim yapan esnaf gruplarının yarattığı hijyen sorunları ve rahatsızlıktır. Önce salhaneler sonrasında da kasaplara bağlı olan debbağ, sabuncu, mumcu, kırışçı gibi esnaflar kasapların talebi doğrultusunda Surdışı'na çıkarılmıştır.¹⁵⁹ Ancak zamanla Yedikule'deki mezbahalarda faaliyet gösteren esnaflar tekelleşmiş, devlet karşısında da

¹⁵⁵ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 272-73.

¹⁵⁶ Atar, “Osmanlı Şeyhülislamlarının Fetva Kitaplarında Ve İstanbul Kadı Sicillerinde Mezbahalar”, 474; Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı* (Kitabevi, 2003), 336.

¹⁵⁷ Akyazıcı Özkoçak, “Two Urban Districts In Early Modern Istanbul Edirnekapi and Yedikule”, 35. – Bazı kaynaklarda İstanbul'un fethi sonrası Fatih Sultan Mehmed tarafından açılan salhanelerin sayısı otuz üç adet olarak belirtilmektedir. Bunların bazıları şunlardır: Kuşu, “XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp'te Sosyal ve Ekonomik Hayat”, 201. Greenwood, “Istanbul's Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System” (The University of Chicago, 1988), 49.

¹⁵⁸ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 5/921 (Ramazan 973/Mart-Nisan 1566)

¹⁵⁹ BOA. TS.MA.e. 758/61 (21 Safer 974 – 7 Eylül 1566).

taleplerine öncelik verilmesi için direnmişlerdir.¹⁶⁰ Bu da zaman içinde devlet tarafından kamu yararı düşünülerek konulan kurallara farklı sebeplerden dolayı uyulmayarak, devlet tarafından belirlenen yerlerin dışında hayvan kesimi yapılması ile sonuçlanmıştır.

Salhane çevresinde kümelenmiş mumhaneler yalnızca üretim kolaylığı sağlamamış; aynı zamanda vakıf yapıları, devlet denetimi ve esnaf örgütleriyle bütünleşmiş bir üretim sistemi içinde konumlandırılmıştır. Bu bağlamda salhaneler, Osmanlı kent planlamasında yalnızca kesim alanları değil; aynı zamanda üretim ekonomisinin şekillendirici çekirdek noktaları olarak değerlendirilmelidir.

İstanbul'un iâsesi için böylesi önemli bir nokta olan Yedikule ve Edirnekapi'da kent surlarının hemen dışındaki alanlar mezbahalardan elde edilen hayvansal ürünlerle üretim yapan, hayvan varlığına bağımlı imalathanelerin bulunduğu yerlerdi. Mumhanelerin de büyük kısmı bu bölgede konumlandırılmıştır. Zamanla halkın ihtiyaçları doğrultusunda yeni mezbahalar açıldığı gibi yeni mumhaneler de açılmıştır.

Osmanlı İstanbul'unda ilk mumhanelerin inşa edildiği yerlere bakıldığında aslında Bizans döneminde faaliyet gösteren mumhanelerin konumuyla bir benzerlik olduğu görülmektedir. Bizans döneminde başkent Konstantinopolis'in ana arteri sayılabilecek Mese yolu ve Ayasofya civarında¹⁶¹, Haliç kıyıları ve Eminönü bölgesinde¹⁶² mumcu dükkânlarının olduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed fethedilen bir şehirde mevcut, işler durumda olan kamusal ve ticari mekânların halkın yararına olması nedeniyle elden geçirilerek hizmete devam etmesi şeklindeki kadim Türk-İslâm şehir geleneğine uygun girişimlerde bulunmuştur. İstanbul'un fethi sonrasında Fatih, Haliç üzerindeki limanlara yağ, bal, un ve yemiş kapanları kurmuştur. Şehrin ihtiyaçları doğrultusunda mumhane kurmuştur.¹⁶³ Fatih'in Ayasofya Vakfı'nı tesis etmesi ve vakfın gelir kalemleri arasında bir mumhaneye yer verilmiş olması, bu tarihsel sürekliliğin Osmanlı döneminde de korunduğunu göstermektedir. Özellikle

¹⁶⁰ Greenwood, "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System" (The University of Chicago, 1988), 49-50.

¹⁶¹ Uğur Aktaş, "Mumcular", içinde *İstanbul'un 100 Esnafı*, İstanbul'un Yüzleri 15 (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), 142.

¹⁶² Koray Durak, "Konstantinopolis'in Yükselişinin İktisadi Temelleri", içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. & İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015), 6:36.

¹⁶³ Halil İnalçık, "Şehrin Yapılanmasında İmâret - Külliye Sistemi", içinde *İstanbul Tarihi Araştırmaları - Fetih'ten Sonra İstanbul'un Yeniden İnşası Bilâd-i Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 141.

Eminönü, Galata ve Tophane bölgesinde mumhanelerin yoğunlaşması söz konusu sürekliliği mekânsal ve kurumsal düzlemde teyit eder niteliktedir.¹⁶⁴

Bu tarihsel ve kurumsal sürekliliğe paralel olarak, mumhanelerin mekânsal dağılımı da benzerlik göstermektedir. Eyüp, Galata, Eminönü, Üsküdar gibi üretim ve tedarik ilişkilerinin yoğunlaştığı bölgeler hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerinde mum üretim faaliyetlerinin merkezleri olmuştur.

Halil İncalcık “İstanbul” makalesinde 17. yüzyıl sonlarında İstanbul’un sur içi ve çevresindeki yerlerin tahmini nüfusunu baz alarak İstanbul’un belli başlı semtlerinde bulunması muhtemel mumcu dükkânı sayısını hesaplamıştır. Buna göre sur içi İstanbul’da yaklaşık 24, Galata’da 5, Üsküdar’da 4 ve Eyüp’te 9 mumcu dükkânının faaliyet göstermiş olması muhtemeldir. Eyüp’teki görece yüksek sayının, Yedikule ve çevresindeki büyük mezbahalarla kurulan doğrudan ilişkiyle bağlantılı olduğu özellikle vurgulanmıştır.¹⁶⁵ İstanbul’un fetih sonrasında artan nüfusu ve 1600’lü yıllardaki nüfusuna dair kaynaklarda yer alan rakamların ortalaması alındığında İncalcık’ın tahmininin oldukça yerinde olduğu söylenebilir.

Halil İncalcık’a Göre İstanbul’da Mumcu Dükkânlarının Sayısı (1083/1672) ¹⁶⁶	
İstanbul	24
Galata	5
Üsküdar	4
Eyüp	9*
*Yedikule’deki mezbahalar nedeniyle bu sayı yüksektir.	

Tablo 1: Halil İncalcık’a Göre İstanbul’da Mumcu Dükkânlarının Sayısı (1083/1672)

İncalcık’ın bu hesaplaması, doğrudan arşiv temelli bir sayım niteliği taşımamakla birlikte, mum üretimi ve dağıtımının İstanbul genelindeki mekânsal ağırlık merkezlerini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu tahminler, arşiv belgeleri üzerinden tespit edilen mumhane yoğunlaşmalarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Özellikle sur dışı bölgeler ile üretim ve tedarik faaliyetlerinin yoğunlaştığı Eyüp, Yedikule ve Galata hattının öne

¹⁶⁴ Halil İncalcık, “Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u”, içinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015), 1:62; Halil İncalcık, “Galata”, içinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 1:73; Ömer Lütfi Barkan, “Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-91 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (Ekim 1962): 342.

¹⁶⁵ Ergin Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat - Belgeler ve Fotoğraflarla* (Halkbank & Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Merkez Birliği, 2009), 33.

¹⁶⁶ Halil İncalcık, “İstanbul”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 23:237.

çıkması, mum üretiminin hem iâşe politikaları hem de kentsel lojistik açısından belirli alanlara yönlendirildiğini düşündürmektedir.

18. yüzyılda İstanbul’da hayvan iç yağı ile üretim yapan mumhaneler ve balmumu işleyen esnafın faaliyet gösterdiği imalathaneler harita üzerine yerleştirildiğinde karşımıza şöyle bir mekânsal dağılım tablosu çıkmaktadır:

Şekil 1: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Mumhaneler ve Balmumcu Üretim Yerlerinin Konumsal Dağılımı¹⁶⁷

¹⁶⁷ Bu tezdeki tüm haritaların ön hazırlığı arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda tarafımda bir Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) yazılımı olan ArcGIS programı kullanılarak yapılmış olup sonrasında düzenlemeleri QGIS (Quantum GIS) programı ile Dr. Ahmet Yavuzdoğan tarafından yapılmıştır. Kendisine haritalara son halini verme konusundaki desteği için teşekkür ederim. ArcGIS ve QGIS yazılımları coğrafi verilere dayanarak harita oluşturma, mekânsal analiz, veri görselleştirme ve konumsal veri yönetimi gibi işlevleri yerine getirmek için kullanılır.

Osmanlı İstanbul’unda mumhanelerin mekânsal dağılımı harita üzerinden analiz edildiğinde üretim faaliyetlerinin rastlantısal değil, kent içi lojistik ve tedarik ağına bağlı bir şekilde örgütlendiği açıkça görülmektedir. Özellikle hayvan iç yağından mum üreten esnafın faaliyet gösterdiği mumhaneler daha çok şehrin en büyük salhaneleri arasında yer alan Yedikule, Eğrikapı, Edirnekapı, Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa salhaneleri civarında inşa edilmiştir.¹⁶⁸ Bu yerler içerisinde Yedikule ve Edirnekapı civarındaki mumhaneler mum üretiminin tarihsel merkezi niteliğindedir denilebilir. Çünkü bu bölgedeki imalathanelerin kurumsal sürekliliği ve vakıf yapılarıyla olan ilişkileri, onları hem ekonomik hem de idari anlamda diğer mumhanelere kıyasla daha öne çıkarmıştır.¹⁶⁹ Bu mekânsal yerleşim İstanbul’un fethiyle başlamış ve devam etmiştir. Zamanla nüfus artışı ve kentteki yerleşim sınırlarının genişlemesiyle farklı yerlere salhane ve mumhaneler açılmıştır.

Bunlar dışında, üretim faaliyetlerinin yoğunlaştığı diğer önemli noktalar arasında Ayasofya çevresi, Çatladıkapi, Kumkapı, Ayazmakapı, Eminönü, Ayakapı, Balat, Azapkapı (Azeppapı), Galata ve Topkapı civarı sayılabilir. Boğaz hattı boyunca ise Rumeli Hisarı, Beşiktaş, Yeniköy, Ortaköy, Hümâyûnâbâd (Bebek), Kuruçeşme, Arnavutköy ve Paşabahçe, Anadolu yakasında ise Üsküdar, Atpazarı ve Ayazma Sarayı, mumhane faaliyetlerinin kaydedildiği alanlardır.¹⁷⁰

Balmumu kullanarak üretim yapan balmumcu esnafı ise özellikle Eminönü’ndeki bal, donyağı ve balmumu gibi hammaddelerin depolandığı merkezi bir ticaret ve stok alanı olarak işlev görmüş Balkapanı Han¹⁷¹ çevresinde faaliyet göstermiştir. Balmumcuların imalathaneleri bu merkeze yakın Zindankapı ve Parmakkapı’da yoğunlaşmıştır. Bunlar haricinde Beşiktaş,

¹⁶⁸ BOA.D.M.d. 36868 (19 Ra 1150 – 17 Temmuz 1737), BOA.A.{DVNS.MHM.d. 80/643 (14 Ş 1033/ ~16 Nisan 1624), BOA.A.{DVNS.MHM.d. 81/394 (25 S 1017/16 Haziran 1608), BOA.Y.PRK.A. 7/93 (15 S 1180/23 Temmuz 1766), Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1151 / M.1726-1738)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 320-22.

¹⁶⁹ Ramazan Pantık, “İstanbul’un Et Tedarik Merkezi: Yedikule Salhanelerinin İnşa ve Reorganizasyonu ile Bir Paşa Kapısının Kazananları (1677-1678)”, ed. M. Fatih Çalışır (İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, t.y.), 306; Suraiya Faroqi, “Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth-Century Istanbul”, içinde *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (Eren Yayıncılık, 2002), 219-25.

¹⁷⁰ BOA. A.{DVNS.MHM.d. 80/779 (22 S 1024 – 23 Mart 1615), BOA.AE. SAMD.III 194/18731 (24 S 1141/29 Eylül 1728), BOA.C.İKTS. 21/1014 (11 S 1141/16 Eylül 1728), BOA.Y.PRK.A. 7/93 (15 S 1180/23 Temmuz 1766). Wolfgang Müller-Wiener, “15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”, içinde *Osmanlılar Ve Batı Teknolojisi - Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 86. BOA. C.İKTS. 36/1784 (11 Receb 1180 – 13 Aralık 1766).

¹⁷¹ Semavi Eyice, “Balkapanı Hanı”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 5:33.

Üsküdar, Bülbülderesi, Toptaşı, Galata ve Kasımpaşa’da da balmumculara ait imalathaneler bulunmaktadır.¹⁷²

Salhaneler Etrafında Yoğunlaşma: Hayvansal Yağ İhtiyacı

Osmanlı İstanbul’unda mumhanelerin mekânsal dağılımını belirleyen en temel etken, üretimin hayvansal yağ temelli hammadde rejimine bağımlı olmasıdır. Mum üretiminde kullanılan içyağı ve don yağı gibi hammaddeler, doğrudan hayvan kesimiyle ortaya çıkan yan ürünlerdir ve bu yan ürünlerin düzenli biçimde temini, üretim sürekliliğinin ön koşuludur. Bu nedenle mumhaneler, yalnızca “ustalık” ve “işgücü” gibi üretim içi faktörlere göre değil; çok daha belirleyici biçimde hammadde akışının düğüm noktaları etrafında konumlanmıştır. Bu düğüm noktalarının başında ise salhaneler (mezbahalar) gelir.

Mum üretiminin temel hammaddesi olan don yağı ve içyağı, doğrudan hayvan kesim işlemlerinin gerçekleştirildiği salhanelerden temin edilmekteydi. Bu gerçeklik, mumhanelerin konumlandırılmasında belirleyici olmuş; üretim alanları ile hammadde kaynakları arasında zamansal ve mekânsal bütünlük kurulmasını zorunlu kılmıştır. Özellikle hızlı bozulabilen içyağı gibi hammaddelerin kullanılabilirliğini sürdürebilmek için salhanelere yakınlık, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda teknik ve sağlıkla ilgili bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.

Salhane ve mumhaneler arasındaki bu lojistik yakınlık, üretimin sürekliliği ve kalite standartlarının sağlanması açısından belirleyici olmuş, salhane-mumhane eşleşmeleri hem üretim hem de kamu düzeni açısından rasyonel bir yerleşim modeli oluşturmuştur.

Bu yakınlık yalnızca ekonomik rasyonaliteyle açıklanamaz; aynı zamanda Osmanlı’nın başkent ölçeğinde yürüttüğü iâşe siyaseti ve denetim mekanizmalarıyla da ilişkilidir. Mum, gündelik yaşamın sürdürülebilirliği açısından temel bir tüketim maddesi olduğundan, üretim için gerekli hammaddenin nereden, hangi koşullarda ve kimler aracılığıyla temin edileceği devlet açısından önem taşımaktadır. Hayvansal yağın salhanelerde üretilmesi ve buradan farklı esnaf kollarına dağıtılması hem hammaddenin dolaşımını hem de fiyat ve kalite denetimini daha izlenebilir bir çerçeveye oturtur. Dolayısıyla salhane çevresindeki mumhaneler, yalnızca hammaddeden “yakın pay almak” için değil; aynı

¹⁷² Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1151 / M.1726-1738)*, 272, 281, 395; Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 83 - İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)*, çev. Mürsel Sarı vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 143.

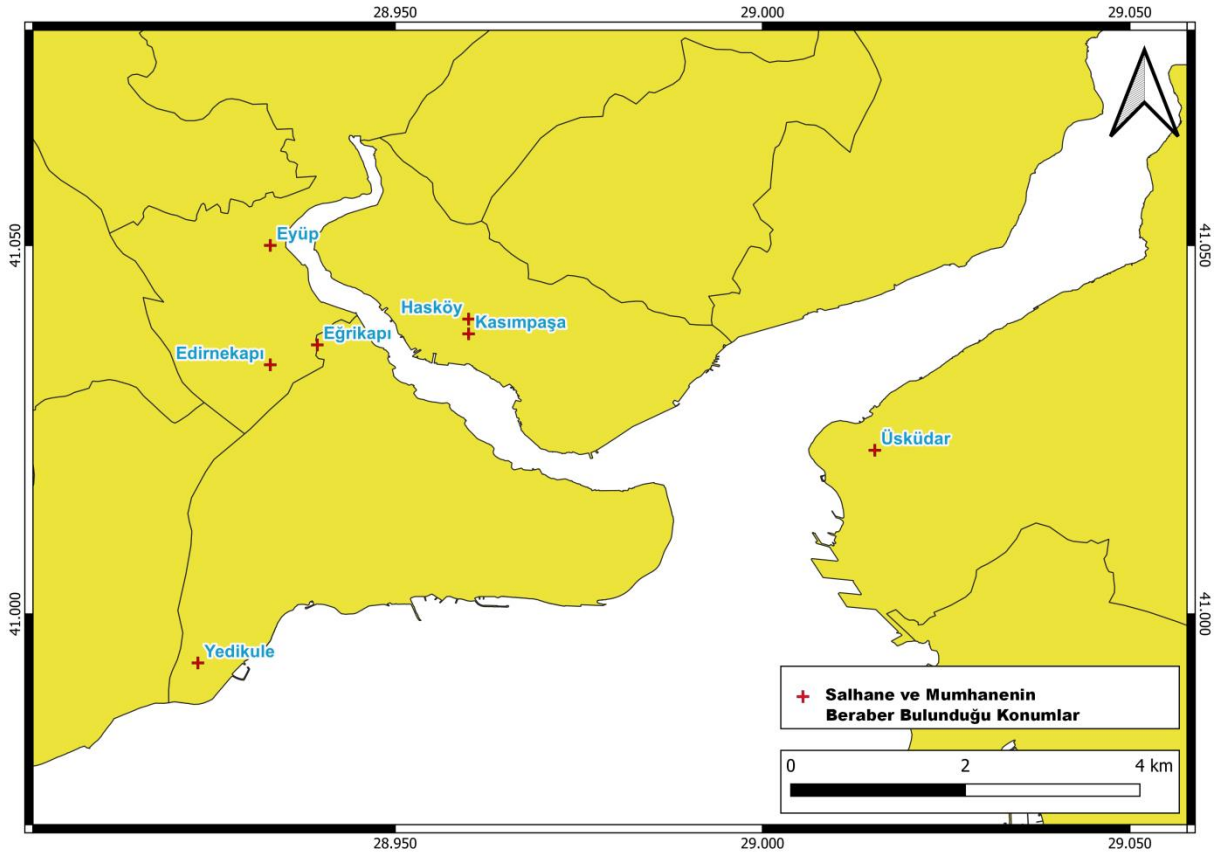
zamanda üretim–dağıtım zincirinin denetlenebilir bir mekânsal düzen içinde kalması nedeniyle de bu çekirdek alanlarda kümelenmiştir.

Bu mekânsal örgütlenmenin “kurumsal olarak korunan” bir düzen olduğunu gösteren örneklerden biri, 10 Ekim 1617 (9 Şevval 1026) tarihli kayıta açık biçimde görülür. Bu belgeye göre İstanbul’un et ihtiyacını karşılamak için hayvanların sadece Ayasofya Vakfı’na bağlı Yedikule ve Edirnekapı’daki mezbahalarda kesilmesi emrine bazı kimselerin karşı çıkarak Eyüpkapısı’ndaki İskele-i Cedîd ve Topkapı’da mezbaha ve mumhane inşa ederek hayvanları buralarda kesip, yağlarıyla da mum üreterek Yedikule ve Edirnekapı’daki mezbahaları işlemez hale getirip harap ettikleri bildirilmiştir. Yedikule ve Edirnekapı’da faaliyet gösteren kasaplar sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmek istemedikleri için devlet nezdinde girişimde bulunmuş ve devleti harekete geçmeye teşvik etmiştir. Bu girişimler sonuç vermiş Yedikule ve Edirnekapı dışındaki mezbahalarda kesim yaptırılmaması ve sonradan inşa edilen mezbaha ve mumhanelerin yıktırılması emredilmiştir.¹⁷³

Salhaneler etrafında yoğunlaşan mumhaneler böylece, İstanbul’da üretimin mekânsal mantığının “hammaddeye bağımlı çekirdekler” üzerinden kurulabildiğini gösterir. Bu çekirdeklerde kümelenme, bir yandan üretim maliyetlerini düşürürken (hammaddenin hızlı temini, nakliye süresinin azalması), diğer yandan narh ve esnaf nizamı gibi düzenleyici çerçevelerin uygulanmasını kolaylaştırır. Bu yönüyle salhane çevresi, mum üretimi açısından yalnızca tedarik kaynağı değil; aynı zamanda kurumsal düzenin mekâna yansıdığı bir organizasyon düzeyi sunar. Mumhanelerin salhanelere yakın konumlanması, tezin temel iddiasıyla uyumlu biçimde, İstanbul’da üretim–tedarik–mekân ilişkisinin en görünür örüntülerinden birini oluşturmaktadır.

Salhane ve mumhanelerin İstanbul’daki dağılımına bakıldığında görülen bu mekânsal uyum, Harita 2’de görsel olarak sunulmuştur. Haritada, salhane ve mumhanelerin birlikte bulunduğu bölgeler kırmızı artı işareti ile belirtilmiş olup, bu bölgeler aynı zamanda 18. yüzyılda Osmanlı kent planlamasında üretim-tedarik zincirinin düğüm noktalarını oluşturmaktadır. Özellikle Haliç çevresinde ve Anadolu yakasında (Üsküdar) gözlemlenen bu kümelenmeler, üretimin sürdürülebilirliği ve hammaddenin verimli kullanımı açısından kritik rol oynamıştır.

¹⁷³ BOA. A.{DVNS.MHM.d.. 82 / 84 (9 Şevval 1026-10 Ekim 1617).

Şekil 2: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Salhane ve Mumhanelerin Birlikte Bulunduğu Konumlar

Su Kaynaklarına Yakınlık: Yangın Riski, Üretim Güvenliği ve Kentsel Lojistik

Osmanlı İstanbul’unda mumhanelerin mekânsal dağılımını belirleyen temel unsurlardan biri de su kaynaklarına ve suyollarına yakınlıktır. Mum üretimi için gerekli olan hayvan iç yağları ve balmumu işlenirken yüksek ısıya ihtiyaç duyulduğundan açık ateşle çalışılması, kazanlarda eritilen kızgın yağ ve balmumunun çok yanıcı olması, genel yapı malzemesinin ahşap olması ve dolayısıyla yangın tehlikesinin hep mevcut olması nedeniyle mumhaneler su kaynaklarına yakın yerlere inşa edilmiştir.

Osmanlı İstanbul’unda yapı stokunun büyük ölçüde ahşap olması, yangın tehlikesini daha da artırmakta; özellikle sanayi ve zanaat üretiminin yoğunlaştığı alanlarda yangınlar, yalnızca bireysel mülk kaybına değil, bütün mahalleleri etkileyen büyük felaketlere yol açabilmekteydi. Bu nedenle, açık ateşle çalışan mumhaneler gibi imalathanelerin, suya hızlı erişim sağlayabilecek noktalarda kurulması hem üretim güvenliği hem de kamu düzeni açısından rasyonel bir tercih olarak ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda mumhanelerin önemli bir kısmının Haliç kıyıları, Boğaz hattı ve büyük iskelelere yakın bölgelerde konumlandığı görülmektedir. Deniz ve nehir ulaşımı yalnızca

hammadde ve ürün taşımacılığını kolaylaştırmakla kalmamış; aynı zamanda olası yangınlara müdahale edebilme imkânı sunmuştur. Su kaynaklarına yakınlık, yangın söndürme açısından doğrudan bir avantaj sağlamış; bu durum, mumhanelerin yer seçiminde teknik ve güvenlik temelli bir kriter olarak etkili olmuştur.

Suya yakınlık, mum üretim sürecinin teknik gereklilikleri açısından da önem taşımaktadır. Mum üretiminde kullanılan kazanların temizlenmesi, üretim sırasında ortaya çıkan atıkların uzaklaştırılması ve bazı üretim aşamalarında suya ihtiyaç duyulması, imalathanelerin su kaynaklarına erişimini zorunlu kılmıştır. Özellikle hayvan iç yağının işlenmesi sırasında ortaya çıkan artık maddelerin bertaraf edilmesi, çevresel ve hijyenik sorunlara yol açmaması açısından suya yakınlığı önemli kılmaktadır.

Bu çerçevede mumhanelerin, Haliç kıyısı boyunca Balat, Ayakapı, Hasköy, Kasımpaşa ve Galata hattında; Boğaz boyunca ise Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Paşabahçe gibi noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir. Anadolu yakasında ise Üsküdar ve çevresi hem iskelelere hem de su yollarına yakınlığı sayesinde mum üretim faaliyetlerinin sürdürülebildiği önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu mekânsal dağılım, mumhanelerin yalnızca üretim-tedarik ilişkileriyle değil, aynı zamanda kentsel güvenlik ve çevresel faktörlerle de uyumlu biçimde konumlandırıldığını göstermektedir.

Mumhanelerin su yollarına yakın kurulmasının bir diğer nedeni de ürün ve hammadde naklinin kolaylığıdır. Su yolları üretim–dağıtım zincirinin sürekliliğini desteklemiştir. Osmanlı İstanbul’unda ağır ve hacimli malların taşınmasında deniz ve nehir yolu temel ulaşım yöntemi olduğundan, mum üretiminde kullanılan hammaddelerin ve üretilen mumların su yoluyla taşınması, kara ulaşımına kıyasla daha hızlı ve düşük maliyetli bir çözüm sunmuştur. Bu durum, mumhanelerin iskeleler ve limanlarla kurduğu mekânsal ilişkinin yalnızca güvenlik değil, lojistik bir zorunluluk olduğunu da ortaya koymaktadır.

Mum üretimi için gereken balmumu Eflak, Boğdan, Hemşin, İzmir ve çevresi ile Fener’e bağlı köylerden temin edilmekteydi. Tuna Nehri’nin taşımacılıkta sıklıkla kullanımı ve bunun sağladığı kolaylık nedeniyle Rumeli tarafından gelen balmumunun fiyatı Anadolu’dan temin edilen balmumundan ucuzdur. Bu nedenle İstanbul’a balmumu temininde Rumeli bölgesi daha fazla tercih edilmişti.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Zeliha Buket Kalaycı, “Osmanlı Sarayında İaşe ve Tüketim (1680-1730)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2023), 75, 127.

Sonuç olarak mumhanelerin su kaynaklarına yakın konumlanması, Osmanlı İstanbul’unda üretim faaliyetlerinin yangın riski, teknik gereklilikler ve lojistik imkânlar çerçevesinde çok boyutlu bir mekânsal rasyonaliteye dayandığını göstermektedir. Mum üretimi, bu yönüyle yalnızca ekonomik ve kurumsal düzenlemelerle değil; kentin fiziksel yapısı, ulaşım imkânları ve güvenlik kaygılarıyla da şekillenmiş bir zanaat faaliyeti olarak değerlendirilmelidir.

Ticaret Akılarına Yakınlık: Dağıtım, Denetim ve Pazar Entegrasyonu

18. yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda üretim merkezlerinin mekânsal dağılımı, yalnızca hammaddenin temin edilebildiği yerlerle değil, aynı zamanda üretilen malların dağıtımına olanak sağlayan ticaret akılarına ve çarşı sistemine olan yakınlıkla da doğrudan ilişkiliydi. Mumhaneler gibi ürün döngüsü görece kısa olan zanaat alanlarında, dağıtım merkezlerine fiziksel yakınlık hem tedarik zincirinin sürekliliğini sağlamış hem de tüketiciye erişimde zaman ve maliyet açısından avantaj yaratmıştır.

Osmanlı İstanbul’unun başlıca ticaret merkezleri olan Tahtakale, Eminönü, Galata, Balkapanı, Unkapanı ve Kumkapı, yalnızca pazar yerleri değil, aynı zamanda malların şehir içine ve dışına dağıtıldığı lojistik merkezlerdi. Bu bölgeler genellikle limanlara, gümrüklere ve hanlara yakın konumda olup, özellikle balmumu gibi ithal malların toplandığı ve vergilendirildiği yerlerdi. Mum üretiminde kullanılan balmumu ve hayvansal yağ gibi hammaddelerin önemli bir kısmının dış bölgelerden temin edilmesi, mumhanelerin bu ticaret merkezleriyle mekânsal temasını zorunlu kılmıştır. İstanbul’a gelen balmumları önce Galata gümrüğüne getiriliyordu, burada mîrî için mübayaa edilenler ayrıldıktan sonra geri kalanın gümrüğü ödeniyor ve Galata Yağ ve İstanbul Bal kapanlarına gönderiliyordu.¹⁷⁵ Balkapanı, balmumu ve bal gibi ürünlerin tartım ve kapan vergisi işlemlerinin yürütüldüğü bir merkez olarak, mumhanelerle doğrudan bağlantılıydı. Balmumu bu merkezde tartıldıktan sonra narh defterinde belirlenen fiyatlar üzerinden mumcu esnafına dağıtılıyor, üretim burada başlıyordu.

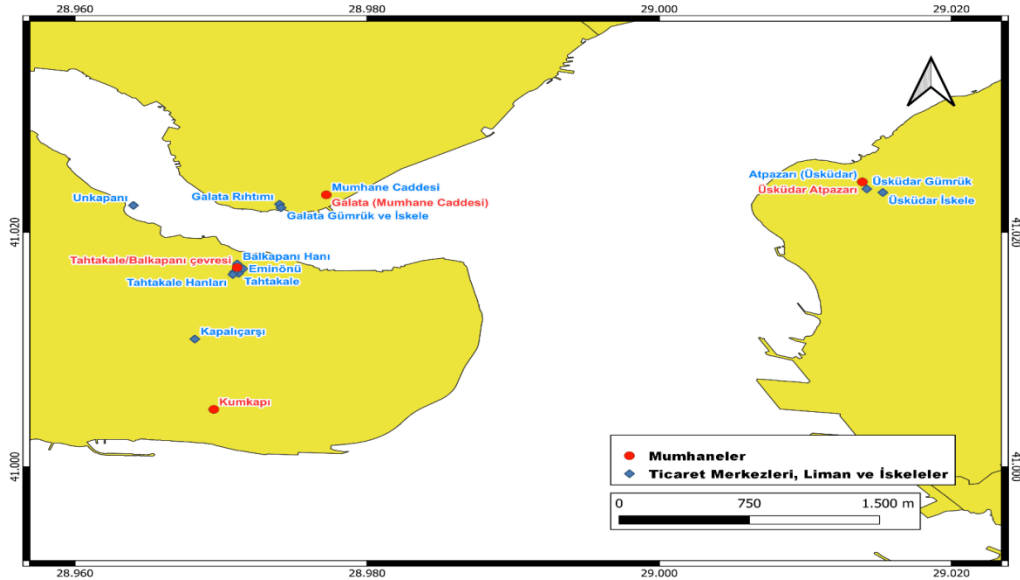
Balkapanı Han, balmumu ve bal gibi ürünlerin tartımının yapıldığı, kapan resminin alındığı ve narh uygulamalarının devreye girdiği merkezi bir mekân olarak, mumcu esnafı ile devlet denetimi arasındaki temas noktalarından birini oluşturmaktaydı. Bu nedenle balmumu işleyen mumcu ve balmumcu esnafının imalathanelerinin, özellikle Balkapanı Han çevresi, Zindankapı ve Parmakkapı gibi bölgelere yoğunlaştığı görülmektedir.

¹⁷⁵ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Döneminde İstanbul’un İâşesi”, 27 Mayıs 2014, 113.

Mumhanelerin bu akslara yakın yerlerde konumlanması, yalnızca tedarik sürecini hızlandırmakla kalmıyor; aynı zamanda denetlenebilirliği de artırıyordu. Gedik sistemi kapsamında faaliyet gösteren mumhanelerin, merkezi çarşı sistemine yakın konuşlanması, lonca örgütlenmesinin kontrolünü kolaylaştırıyor, fiyat, kalite ve dağıtım düzenlemelerinin uygulanabilirliğini güçlendiriyordu.

Dağıtım merkezlerine yakınlık aynı zamanda tüketiciye erişim bakımından da önem taşımaktaydı. Saray, cami, han, medrese gibi düzenli aydınlatma ihtiyacı olan yapılar genellikle şehir merkezlerinde konumlanmaktaydı ve bu yapılara yönelik mum temini, yakındaki mumhaneler aracılığıyla sağlanıyordu. Devletin narh sistemi ile belirlediği fiyatlar, bu merkezlerde uygulanıyor ve üretimden dağıtıma kadar olan zincir, mekânsal olarak entegre bir yapı içinde sürdürülüyordu.

Bu mekânsal ilişki ağını gösteren haritada (şekil 6), 18. yüzyılda tespit edilebilen mumhane konumları ile İstanbul'un başlıca ticaret merkezleri, limanlar ve iskeleler arasındaki konumsal yakınlık açık biçimde görülmektedir. Kırmızı noktalar mumhaneleri, mavi semboller ise ticaret merkezleri, liman ve iskeleleri temsil etmektedir. Özellikle Galata Gümrüğü ve rıhtımı çevresinde yer alan Mumhane Caddesi, Tahtakale–Eminönü hattı ve Üsküdar Atpazarı çevresindeki yoğunlaşmalar, üretim ile ticaret arasındaki mekânsal bütünleşmeyi somut biçimde ortaya koymaktadır.

Şekil 3: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Mumhaneler ile Ticaret Merkezleri, Liman ve İskeleler Arasındaki Konumsal İlişki¹⁷⁶

¹⁷⁶ Bu harita, arşiv belgelerine dayanılarak yapılmış mekânsal analizler doğrultusunda oluşturulmuş olup, mumhanelerin konum olarak ticaret merkezleri, hanlar, limanlar ve iskelelere olan yakınlığını göstermektedir.

Harita üzerinden bir değerlendirilme yapıldığında, mumhanelerin önemli bir bölümünün Haliç kıyısında ve Boğaz hattında, deniz ulaşımına elverişli, şehir içine kolay dağıtım yapılabilecek noktalarda inşa edildiği görülmektedir. Bu konumlar, hem hammaddenin gemi ve iskeleler yoluyla taşınmasını kolaylaştırmış hem de üretilen mumların saray, cami, han, medrese ve çarşı gibi düzenli aydınlatma ihtiyacı bulunan mekânlara hızlı biçimde ulaştırılmasına imkân sağlamıştır.

Sonuç olarak mumhanelerin ticaret akslarına yakın konumlanması, Osmanlı şehir ekonomisinde üretim, dağıtım ve denetim süreçlerinin mekânsal olarak bütünleştiğini göstermektedir. Mum üretimi, bu bağlamda yalnızca bir zanaat faaliyeti değil; merkezi ticaret sistemiyle iç içe geçmiş, devletin iâşe ve kamu düzeni politikalarıyla uyumlu biçimde örgütlenmiş bir iktisadi faaliyet olarak değerlendirilebilir.

Mumhanelerin Sahipliği Meselesi

Mum üretimi yapılan mumhaneler (şem‘hâneler) mumcu esnafı tarafından farklı şekillerde tasarruf edilmiştir. Mumhaneler kimi zaman şahısların mülkü olup kimi zaman vakıflara bağlı olarak icâreteyn usulüyle işletilmekteydi. Bazen mumcu esnafı “gedik” tanımlamasıyla belli bir mekânda mum üretimi faaliyetini yürütme hakkına sahipken bazen de mumhanenin değil yalnızca mum üretirken kullandığı âlet edevatın tasarruf hakkına sahipti.

Vakıflara bağlı olarak vakıf mülklerinin icâreteyn¹⁷⁷ usulüyle işletilmesinde vakıf mülklerin (taşınmazların) kiralanmasından sorumlu müfettiş, nâzır veya sultanın oluru ve iradeleriyle, vakıf mülklerin tâbi olduğu esnaf kolunun kethüdasının ve diğer ehl-i vukufun katılımlarıyla genellikle Sûk-ı Sultânî’de müzayede usulüyle kiralama işlemi gerçekleştirilirdi. Vakfiyeler vakıf mülklerin icâreteyn ile kiraya verilme şekli konusunda temel başvuru kaynağı olmakla birlikte vakfiyede icâreteyn hükümleri bulunmasa bile vakfın yararına olacağı düşünüldüğünde her koşulda icâreteyn yöntemine başvurulabilirdi.¹⁷⁸ Vakıf mülklerinden olan dükkânlar aralarında mumcuların da olduğu esnafı tarafından kullanılmaktadır. Mumcular bir veya birden çok kişiyle ortaklaşa vakıf dükkânlarını

¹⁷⁷ İcâreteyn: Vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (icâre-i muaccele) ve buna ilâve olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (icâre-i müeccele) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir. Bu usulle kiralanın vakıf malların tamir masrafları kiracıya ait olacak, mütevellinin izniyle yaptığı inşaatlar vakfa teberru sayılacak, ancak kiracılık hakkını başkasına ferâğ edebilecek, vefatı halinde ise tasarruf hakkı evlâdına intikal edecektir. İki icâreli oluşundan dolayı bu tasarruf şekline “icâreteyn” denilecektir. Ahmed Akgündüz, “İcâreteyn”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 21:389-90.

¹⁷⁸ Ramazan Pantık, “Osmanlı’da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, *Vakıflar Dergisi*, sy 48 (Aralık 2017): 80.

işletebilmekteydi. Örneğin; 18 Şubat 1783 (15 Rebiülevvel 1197) tarihli bir sicil kaydına göre es-Seyyid Mehmed Emin Ağa adlı kişi Sultan Mustafa Han Evkâfı'ndan olan Paşabahçe'deki balkapanından mumcu esnafına dağıtılan don yağı hisselerinden iki hisseye ve salhanelerdeki iç yağından pay alan bir mumhanenin icâreteyn ile mutasarrıfıdır. Bu mumhaneyi aylık 2000 akçe icâre (kira) bedeliyle mumcu esnafının kethüdası olan Derviş İbrahim'e kiralamıştır.¹⁷⁹ Bir süre sonra es-Seyyid Mehmed Emin Ağa ve Derviş İbrahim arasında kira konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Derviş İbrahim'in kiraladığı mumhane için aldığı yağı başka yerde işlemesi üzerine bu mumhane atıl kalmış, 2000 akçe kira bedelini de ödemekten imtina etmiştir. Mehmed Emin Ağa bu kira bedelinin ödenmesini talep etse de bu olumsuz bulunmuştur.¹⁸⁰

İcâreteyn usulüyle işletilen, zamanın etkisiyle ya da deprem, yangın gibi sebeplerle harap olan vakıf mülklerin tamir veya yeniden inşası vakıf gelirlerinin yetersizliği, vakıf mülkü icâre karşılığı kullanan kişilerin anlaşılamaması gibi sebeplerle zorlukla mümkün olmuş, hatta çoğu zaman vakıf mülkler kaybolup gitmiştir. 1789 (H. 1203) senesinde Eyüp'de çıkan yangında harap olan, icâreteyn usulüyle işletilen debbağhâne, şemhane ve değirmenin yeniden inşası meselesi tartışmalara neden olmuştur. En nihayetinde vakıf mülkleri icâreteyn ile kiralamış kişilerin tamirâtı yapmak zorunda olduğuna hükmedilmiş, Yeniçeri Ağası vasıtasıyla bunun uygulanması emredilmiştir.¹⁸¹ Bu hüküm icâreteyn ile mumhane sahipliğinin gerektirdiklerine ilişkin bir örnektir.

Mumhaneler kimi zaman mukataa olarak da işletilirdi. Mukataa olarak işletilen mumhaneler (şemhaneler) tek bir hisse ya da birkaç hisse şeklinde kişilere verilirdi. Yedikule ve çevresindeki derçin, serçin, kantariye-i revgan-ı şem' (mum yağı tartma ücreti) gibi vergi ve gelir kalemlerini içeren mukataa 1681 (H. 1091) yılında İstanbul gümrük emini Hacı Hüseyin'e tahsis edilmişti. İltizama verilen bu mukataanın hangi tarihler arasında, kaç paraya tahsis edildiği, kimden ne kadar akçe bâc alınacağı, kasaplara getirilecek büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için istenen kesim ücreti, elde edilen iç yağlarının tartı ücreti dâhil tüm kalemler kaydedilmiştir. Bu belge iltizama verilen bir mukataanın ne şekilde işletildiğini ayrıntılarıyla göstermesi açısından güzel bir örnektir.¹⁸² Kimi zaman serçin, derçin, kantariye-i şem'-i revgan mukataalarını tasarrufunda bulunduran kişiler kâr etmek amacıyla kuralları çiğnemiştir. Örneğin, 1727 (H. 1139) yılında İstanbul'da böyle bir mukataayı tasarrufunda

¹⁷⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 49 – 88a/1 (15 Rebiülevvel 1197 - 8 Şubat 1783).

¹⁸⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 50 – 38a /2 (10 Rebiülevvel 1197 – 13 Şubat 1783).

¹⁸¹ BOA. AE.SABH.I. – 5/482 (10 Şaban 1203 – 6 Mayıs 1789).

¹⁸² BOA. İE.ML. 5/338 (29 Zilhicce 1092 – 10 Aralık 1681).

bulunduran tüccarlar don ve çerviş yağlarını bir gece yarısı gizlice Balkapanı'nda görevli kişiler ve hamalların yardımıyla dışarı çıkarıp bakkal ve çörekçilere satmıştır. Bu gizli satış sonucunda mumcu esnafı hakkı olan yağı alamadığından üretim süreci aksamış, mum kıtlığı yaşandığından halk zarar görmüş, iltizam şartları ihlal edilmiştir. Muhtekir (karaborsacı) tüccar ve hamalların ortaklaşa yağ kaçırmalarının ortaya çıkmasının ardından Balkapanı ve iskelelerde faaliyet gösteren tüm hamalların kendilerine kefil bulması ve bunların kayıt altına alınması istenmiş, kadim nizama aykırı hareket edenlerin engellenmesini emreden bir ferman çıkarılmıştır.¹⁸³

İstanbul'da Ayasofya yakınlarında Sultan Selim Han, Sultan Murad Han ve Sultan Mehmed Han'ın evkaflarına tabii ve Darüssaade ağasının nezareti altında, yıllık 3350 kuruşa mukataa olarak işletilen bir şemhane bulunmaktaydı. Bu şemhane mukataasının yarım hissesi 1793 (H. 1207) yılında 575 kuruş muaccele ödemesi karşılığında Ahmed Reşid Efendi'ye verilmiş olsa da Reşid Efendi kendi isteğiyle hissesini Ebubekir Efendi'ye devretmiştir. Bu devir işlemi (ferağ ve kasr-ı yed) Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ve Haremeyn Müfettişi hüccetiyle, devir ücretinin (resm-i kasr-ı yed) Darbhâne-i Âmire'ye teslim edilmesinin ardından Başmuhasebe'ye ilmühaberinin verilmesiyle gerçekleşmişti. Devir muamelelerini Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkâfı nâzırı olan Halid Ağa'nın Divân-ı Hümâyûn'a arzı ve mâlikâne beratının verilmesiyle şemhane mukataası hissesinin Ebubekir Efendi'ye devri onaylanmıştı.¹⁸⁴

Bazen mumhaneler inânen yani inân ortaklığı (müşâreke) ile işletilmiştir. İnân ortaklığı belli bir türde ya da genel olarak ticari faaliyet yürütmek amacıyla iki veya daha fazla şahsın, belli bir sermayeyi ortaya koyarak elde ettikleri kârı aralarında anlaştıkları oranda paylaşma amacıyla kurdukları şirkettir.¹⁸⁵ 1790 yılına ait bir sicil kaydında Beraşkof (?) v. Yorgi ile Süleyman Çelebi ibn Ahmed adlı mumcular arasında mum ticareti için inânen

¹⁸³ BOA. AE.SAMD.III. 165/16117 (27 Receb 1139 – 20 Mart 1727).

¹⁸⁴ BOA. C.İKTS. 39/1908 (21 Zilkade 1207 – 30 Haziran 1793). Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın dijital kataloğunda belgenin tarihi 29 Zilkade 1206 olarak kayıtlıdır.

¹⁸⁵ İnân (müşâreke): Bu ticari ortaklık ticaretle uğraşan herkes arasında kurulabilir. Hatta Müslüman ile gayrimüslim arasında da kurulması caizdir. Şirket-i inân kefâlet değil birbirlerine vekil olmayı gerektiren bir ortaklık biçimi olduğundan serbestiyet sağlar. Ortaya konulan sermayenin eşit olması şart değildir. Temel kural ortaklık kurulurken sermaye ve kâr payı oranlarının kesinleştirilerek yazılı olarak sözleşmenin düzenlenmesidir. Kâr ve zarara da ortaklık söz konusudur. Ancak kâr taksimi ortaklık kurulurken belirlendiği gibiyken zararın taksimi sermayenin nisbetine göreler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurullah Genç, *Ortaklık Kültürü* (Müsiad Akademi, 2024), 32-33; Yunus Akyüz, "Azalan Müşâreke ve Fıkhi Tahlili" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, 2018), 24-27; Fethi Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", *İstanbul Araştırmaları Dergisi* Güz 1998, sy 7 (1998): 30-32; Murat Çizakça, *A Comparative Evolution Of Business Partnerships* (E.J. Brill, 1996), 79-80.

bir ortaklık kurulduğu, sonrasında feshedilen bu ortaklık kapsamında Beraşkof (?) v. Yorgi'nin Süleyman Çelebi'ye olan 600 kuruşluk borcunu ise 18 ay zarfında ödemeyi taahhüt etmesi üzerine tarafların anlaştığından bahsedilmektedir.¹⁸⁶

Mumhaneler mumculuk mesleğini icra eden hem Müslim hem de gayrimüslimler tarafından işletilmiştir. Örneğin; 1737 (H. 1150) yılında İstanbul'da Eyüp, Galata, Yedikule, Eğrikapı ve Üsküdar'da faaliyet gösteren mumcu kârhânelerinin sahiplerini, kimin ne kadar hisseye sahip olduğunu ve yağ dağıtımından aldıkları payları gösterir bir belgeye göre bu bölgelerde toplam 57 adet mumhane vardır. 57 adet mumhaneye senede 9 tevzi döneminde toplam 152.640 vukiyye don yağı dağıtımı yapılmaktadır. Bu mumhanelerden 29 tanesini işleten kişiler gayrimüslim, 16 tanesi ise Müslümandır.¹⁸⁷ 10 tane mumhanenin kimler tarafından işletildiğine dair hiçbir bilgi verilmemiş yalnızca mumhanenin bulunduğu yer kaydedilmiştir. Bu mumhanelerin 3 tanesi mumcu esnafının kendi arasındaki ve devletle olan ilişkilerini yürüten kethüda (Kârhâne-i el-Hâc Mahmud Kethüdâ-i Mumcıyân), mumcubaşı (Kârhâne-i Mumcubaşı) ve yiğitbaşına (Kârhâne-i Küçük Hüseyin Yiğitbaşı) aitti.¹⁸⁸

Tüm bunlar hâricinde mum üretimini kimi zaman kadınların da yaptığı bilinmektedir. Mumcu esnafı içinde yer almayan kadın ve cariyeler koltukçu esnafından aldıkları yahut gizlice el altından tedarik ettikleri hayvan iç yağlarını işleyerek mum üretmişlerdir. 1627 (H. 1037) yılına ait bir belgeye göre evlerinde gizlice mum işleyen kadın ve cariyelerin üretip satışını yaptıkları mumlar piyasaya zarar verdiği için bu üretime engel olunması, ellerindeki işlemeye hazır hammaddelere ve işlenmiş mumlara ise devlet adına el konulması emredilmiştir.¹⁸⁹ Osmanlı'da farklı alanlarda fabrikalaşma sürecinin başladığı 19. yüzyılda kadın emeğinin görünür hale geldiği ve belgelenebildiği sektörlerden biri de mum üretimidir. İncirköy'de ispermeçet balinasından elde edilen yağ ile mum üretimi yapılan fabrikada kadınların da çalıştığı kaydedilmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ İKA, İstanbul Sicilleri no: 38 – 2b/2 (11 Rebiülevvel [1205] – 1790). Belgenin tarihi Hicri ve Miladi tarihle karışık olarak verilmiştir. Tarihin 11 Rebiülevvel 1205 = 18 Kasım 1790 olması gerekmektedir.

¹⁸⁷ BOA. D.M.d. 36868 (19 Rebiülevvel 1150 – 17 Temmuz 1737): Apostol, Paroğlu, İstefan, Eyüplü Aleksi, Bakkal Kosta, Paroş, Büyük Nanoğlu, Küçük Nanoğlu, Mantooğlu, Apostalaki, Ayakapulu Kosta, Tano gibi gayrimüslimler ve Ali Hâce, Uzun Mehmed, Molla Ali, Molla Hüseyin ve Molla Ahmed, Küçük Mustafa, Kasım Usta, İsmail Usta, es-Settid Mehmed, Süleyman Hâce, Kosovalı Hasan gibi Müslüman mumcular mumhâne işletmektedir.

¹⁸⁸ BOA. D.M.d. 36868 (19 Rebiülevvel 1150 – 17 Temmuz 1737).

¹⁸⁹ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 82/20 – h. 70 (11 Muharrem 1037 – 22 Eylül 1627).

¹⁹⁰ Tuba Demirci, “Osmanlı İstanbul’unda Kadın Çalışıyor muydu?”, içinde *Osmanlı İstanbul’unda Kadın* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2021), 82. Günümüzde kalıntısı bulunmayan Beykoz sınırları dâhilindeki İncir karyesinde faaliyet göstermiş mum fabrikası Paşabahçe’de denize ulaşımına elverişli, iki katlı kâgir bir yapı olup aralarında mum imalatı için yağhane, dökümhane, mum fitillerinin kurutulduğu

Şekil 4: Paşabahçe'deki İspirmerçet Fabrikası'nın Konumunu Gösterir Harita Kesiti¹⁹¹

II. BÖLÜM: MUMUN ÜRETİMİ VE PİYASADA SATIŞ SÜRECİ

II.A. Mum Üretiminin Aşamaları Hakkında Genel Malumat

İnsanlık tarihi boyunca yaşanan değişimlerden mum üretimi de nasibini almış, üretimde kullanılan hammaddeler ve üretim tekniğinde değişiklikler olmuş olsa da temel bazı şeyler değişmemiştir. Mum üretimi için hammadde olarak kullanılan hayvan iç yağlarının

ambarların da yer aldığı bir işletme olarak inşa edilmiştir. Fabrikanın çalışma prensipleri Servet-i Fünûn Dergisi'nde yayımlanmış bir makaleye dayanarak bu tezde anlatılmıştır. Ahmet Hamdi Bülbül, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi" (Yayımlanmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk -İslam Sanatları Programı, 2021), 205-6. 1886 tarihli Memâlik-i Şâhâne'de fabrikaların tesisine dair nizamnâme'ye göre üretim aşamasında çevreye ve insana zarar veren fabrikalar arasında bulunan ispermeçet ve yağ mumu üreten fabrikaları işletenler fabrika çalışanlarının, çevrenin ve etrafta yaşayan ahalinin sağlığını koruma doğrultusunda tüm tedbirleri almakla mükellef tutulmuştur. Didem Boyacıoğlu, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Fabrika Yapılarının İnşasına Dair Yapılan Düzenlemeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy 38 (2015): 477. 1906 yılında yayınlanan Fabrikalar Nizamnâmesi'nde yapılan tasnifleme'ye göre, üretim aşamasında etrafa yaydığı rahatsızlık verici bir koku nedeniyle bu fabrika "3. sınıf fabrikalar" kategorisine dâhil edilmiştir. Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı, 2013), 204. Fabrikanın tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Güler Yarcı, "Osmanlı'da Mum ve Beykoz İspirmerçet Mumu Fabrikası", içinde *Mum Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (Kitabevi, 2015); Talip Mert, "Beykoz Mum Fabrikası", içinde *Mum Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (Kitabevi, 2015).

¹⁹¹ SALT Araştırma Arşivi'nden alınmış olan bu harita kesiti 1917 (H. 1333) tarihinde Erkân-ı Harbiye tarafından hazırlanmıştır. Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/118009> Erişim Tarihi: 05.10.2025. Paşabahçe'deki İspirmerçet Mum Fabrikası'nda yer alan makinelerin ve fabrika çevresinin 1800'lü yıllarda Abdullah Fréres (yani Abdullah Kardeşler – Viçen, Hovsep ve Kevork Abdullah) tarafından çekilmiş çeşitli fotoğraflarından örnekler İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi kataloğunda II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri içerisinde bulunmaktadır.

Bkz. https://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu=mum&te=&lm=IUNEK Demirbaş numaraları: NEKYA90616/9, NEKYA90616/12, NEKYA90616/10, NEKYA90616/8, NEKYA90616/5, NEKYA90616/9, NEKYA90616/11, NEKYA90616. Erişim Tarihi: 05.10.2025.

yerini 19. yüzyıldan itibaren ispermeçet balinasından elde edilen yağlar, parafin¹⁹², günümüzde ise geri dönüştürülebilir özellikleri nedeniyle balmumu ve soya¹⁹³ almıştır.

Mum üretiminde ilk aşama hammadde olarak kullanılacak olan yağın temin edilmesidir. Bu hammadde don yağı, iç yağı, çerviş yağı gibi hayvan iç yağı olabileceği gibi arılardan elde edilen balmumu da olabilir.

Mum üretiminin önemli bir kısmı, özellikle adi mum yapımında kullanılan içyağının (hayvansal yağ) işlenmesidir. Hayvansal yağların yıkanması, kan ve diğer atıklardan arıtılması için taze su şarttı. Burke ve Poon, don yağının elle dokuz kez su içinde yıkanmasının ne kadar güç ve zahmetli olduğunu belirtir. Bu sayede hem istenmeyen koku azaltılıyor hem de muma işlenecek yağ daha saf hale getiriliyordu. Suyun temizleyici işlevi sayesinde hammaddeler koku yapmadan ve bozulmadan mum dökümüne hazır hale getirilebilmiştir.¹⁹⁴

İçyağı, don yağı veya balmumunun işlenerek mum yapılması modern öncesi dönemde daha çok el emeği ve becerisine dayalıdır. Ortaçağ'da mum yapımında şöyle bir yol izlenirdi. Zanaatkâr hammadde olarak kullanacağı yağı kazana koyarak eriterek işe başlardı. Eriyen yağın içine kenevir, keten ya da pamuk gibi malzemelerden hazırlanmış fitil daldırılır ve sonrasında kuruması için asılırdı. Bu işlem defalarca tekrarlanır ve fitil üzerinde kalın bir yağ tabakası oluşturularak mum hazırlanmış olurdu.¹⁹⁵ 15. yüzyıldan itibaren mum üretiminde kalıplar kullanılmaya başlamıştır. Fitillerin yerleştirildiği çeşitli boyutlardaki kalıplara yağların dökülmesiyle mumlar hazırlanmıştır.¹⁹⁶

¹⁹² Parafin: Bir petrol yan ürünü olup sıklıkla mum yapımında kullanılır. Parafinden üretilen mumlarda koku ve renk üzerinde oynamak, her türlü şekli verebilmek kolaydır. Parafinin erime noktası türüne göre değişmekle beraber 48 ile 61 derece arasındadır. Parafinden üretilen mumların bir kurlenme (bekleme) süresi yoktur, mumlar üretildikten bir gün sonra kullanıma hazırdır. Parafin mumu doğada çözilemeyen bir maddedir. Parafinden üretilen mumlar eridikten sonra yeniden şekillendirilip, fitil eklenip kullanılabilir. Tiana Coats, *Candle Craft - A Complete Guide* (Stash Books, 2023), 17.

¹⁹³ Soya mumu: Soya fasulyesinden elde edilen yağın hidrojenlenmesiyle üretilir. Mum üretiminde son yıllarda biyolojik olarak doğada parçalanabilir olmasından dolayı rağbet gören bir hammaddedir. Soya yağı genellikle pul formda satılır, işlenmesi kolaydır. Soya mumunun erime noktası 45-48 derece arasındadır. Soya yağından üretilen mumlar daha sert dokuludur, yavaş erir ve yüksek sıcaklıklara dayanıklıdır. Soya mumuna farklı esanslarla koku kazandırmak zordur, içine kokuyu kolayca absorbe etmez. Bu nedenle doğal formda yanarken ortama ağır bir koku bırakmaz, kokusuna maruz kalmak rahatsızlık oluşturmaz. Soya mumları kurlenme (bekleme) süresine ihtiyaç duyar, üretilir üretilmez kullanılamaz. Bu süre bir haftadan başlar bir aya dek uzayabilir. Coats, *Candle Craft - A Complete Guide*, 15-16.

¹⁹⁴ Jill Burke ve Wilson Poon, “‘Your Companions Will Teach You’: Makers’ Knowledge in Renaissance Cosmetics Recipes”, içinde *Embodied Experiences of Making in Early Modern Europe Bodies, Gender, and Material Culture*, ed. Sarah A. Bendall ve Serena Dyer (Amsterdam University Press, 2024), 122.

¹⁹⁵ <https://www.medievalchronicles.com/medieval-life/medieval-jobs-list/candle-maker-a-glimpse-into-medieval-chandlary/> Erişim tarihi: 01.01.2024

¹⁹⁶ <https://www.thecandleselection.co.uk/history-of-candles> Erişim tarihi: 01.01.2024

Mumun yanış kalitesinin belirlenmesinde yalnızca hangi yağdan üretildiğı değil mumda kullanılan fitilin cinsi, uzunluğu ve kalınlığı da etkilidir. Fitiller mumun ne kadar hızlı ya da yavaş yanacağını, oluşacak alevin boyutunu, havaya yayılacak is ve koku miktarını doğrudan etkiler. Modern öncesi dönemde yaygın olarak pamuklu ipten hazırlanan fitiller kullanılmıştır. Özellikle hayvan iç yağıyla üretilen mumlara eklenmiş pamuklu ipten fitillerin düzenli aralıklarla uçlarının kesilerek boylarının ayarlanması mumun alevinden elde edilecek verimi arttırmak için yapılan bir harekettir. Günümüzde kâğıt filamentlerinden oluşan, sabit ve tutarlı yanma sağlayan, düz örgülü pamuklu “cd (stabilo) fitil” denilen fitillerin kullanımı sıklıkla tercih edilmekte olup mum eridikçe fitil kısalmakta dolayısıyla herhangi bir kesme işlemine ihtiyaç duyulmamaktadır. Mumların güvenli bir şekilde yanabilmesi için fitilin yaklaşık 6 mm uzunluğunda tutulması gerektiğı günümüzde kabul gören görüştür. Fitil uzunluğu 6 mm’den kısa olduğunda mumun oluşturduğu is oranı artmakta, mumun etrafa yaydığı ışık azalmaktadır. Fitil muma oranla daha uzun olduğunda ise mum hızlı tükenmekte, mumun yanarken oluşturduğu aşırı ısı güvenlik tehlikelerine yol açmaktadır.¹⁹⁷

Mum üretiminde hammadde eritilip hazır hale getirildiğinde ve fitil uzunluğu ayarlandığında sıradaki aşama şekillendirme ve kalıplamadır. Geleneksel mum yapımında en sık tercih edilen usullerin başında daldırma usulü gelmektedir.¹⁹⁸ Mum ustaları, fitilleri eritilmiş hayvan iç yağı veya balmumu dolu kazanlara defalarca batırıp çıkararak katman katman mum oluştururdu. Bu usulde her bir daldırma arasında mumun katılması gerekir ki bu işlem zaman almaktadır. Bu bekleme süresini kısaltmak ve üretim hızını artırmak için soğuk su kullanılabilmekteydi. Soğutma aşaması daldırma usulüyle mum üretiminde en kritik aşamadır. Eğer mum yeterince soğumazsa mumun istenilen kalınlığa getirilmesi, düzgün şekil alabilmesi pek mümkün olmuyordu.¹⁹⁹

Daldırma usulü haricinde yaygın olarak kullanılan bir diğer usul ise kalıplama yöntemiyle mum üretmektir. Fitilin yerleştirildiğı, demir, ahşap ya da seramik gibi malzemelerden yapılmış farklı şekil ve ebatlardaki kaplara eritilmiş hammadde dökülerek kalıplama usulüyle mum üretilirdi. Döküm işlemi sonrasında kalıplara alınan mumların kolay

¹⁹⁷ Coats, *Candle Craft - A Complete Guide*, 23-25. <https://www.nikoochem.com/what-factors-are-related-to-the-burning-time-of-scented-candles.html> Erişim tarihi: 06.08.2025.

¹⁹⁸ Robins, *The Story Of The Lamp (And The Candle)*, 17-18.

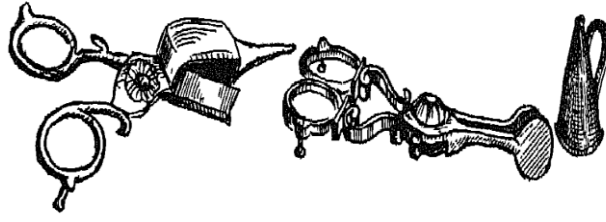
¹⁹⁹ Harold Gill ve Lou Powers, *Candlemaking*, Araştırma Raporu no. 33 (Colonial Williamsburg Foundation, 1981). <https://research.colonialwilliamsburg.org/DigitalLibrary/view/index.cfm?doc=ResearchReports%5CCRR0033.xml&highlight>

ıkarılması için de sudan faydalanılırdı. Mumhanede alışan ustalar için hem hammadde hazırlığı hem de imalatın her aşamasında su temel bir ihtiyaçtı.

Osmanlıda mum üretiminin hangi metodlarlar yapıldığı konusunda bu tez kapsamında yapılan araştırmalarda toplu malumat veren bir kaynağı rast gelinmemiştir. Ancak Orta ağı Avrupa'sında olduğı gibi mevcut teknolojik bilgi kapsamında benzer geleneksel mum üretim biçimlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda da geçerli olduğı düşünülebilir. Osmanlı bağılamında dağılık kaynaklarda karşılaşılan hammadde temini, hazırlanması, hammadde işleme sürecinde kullanılan daldırma ve kalıplama yöntemleri, üretimde kullanılan âlet edevatlar neredeyse aynıdır. Toplumlar arasındaki etkileşim dolayısıyla mum üretim yöntem ve tekniklerinin, bu doğırultuda kullanılan âlet edevatların meydana getirdiğı maddi kültür ögelerinin de benzerlik göstermesi doğıldır. Bu benzerliğı belki de en iyi ortaya koyacak olan nokta maddi kültür bağılamında Osmanlıda mum üretiminde kullanılan araç gereçler olacaktır.

II.B. Osmanlı Esnafının Mum retiminde Kullanılan Araç-Gereçler

Mum retiminde kullanılan araç gereçler el emeğine dayalı diğerk zanaat kollarında olduğı gibi hem Avrupa'da hem de Osmanlı topraklarında büyük oranda benzerlik göstermiştir. Mum retiminde hammadde olarak kullanılacak yağıın önce mumhaneye getirilmesi, sonrasında ise eritilmesi, dökülen mumların şekillendirilmesi için çeşitli araç gereçler kullanılmıştır. Mum için gerekli balmumu, donyağı ve çerviş yağı kantarlarla tartılarak mumhanelere paylaştırılmış, bu yağıları mumhaneye taşımak ve işleneceğı na dek depolamak için fıçı, kp, tulum gibi araçlar kullanılmıştır. Bu araçlarla mumhaneye taşınmış olan yağıları eritmek için çeşitli ebatlarda tencere ve kazanlar, eritilmış hammadde içerisindeki yabancı maddeleri şekillendirme öncesi ayırmak için kevgirler kullanılmıştır. İşlemeye hazır hale gelmiş eritilmış hammaddeyi almak, kalıplara dökmek ve şekillendirmek amacıyla kepçeler, mum kalıplarını sıkıştırmak ve sabitlemek için çeşitli boyutlarda mengeneler, mum fitilini şekillendirmek ve kalıpta konumlandırmak için fitil çubukları, mum fitilini istenen uzunlukta kesmek için mum makasları (Osmanlı'da mikraz ya da mikras) kullanılmıştır.

Şekil 5: Yanan Mumu Söndürmek İçin Avrupa’da Kullanılan Mum Makaslarından Örnekler²⁰⁰

Bunlar haricinde fitili düzelterek mumun yanma performansını ayarlamak için kullanılan ince metal mum iğneleri, kalıptan çıkarılan mumların dış yüzeyini şekillendirmek için kullanılan bıçak benzeri kazıma gereçleri, mumun yüzeyini parlatmak için kullanılan bez veya fırçalar mum üretiminde kullanılan araç gereçler arasında sayılabilir. Mum şekillendirmek için kullanılan kalıplar başta olmak üzere kullanılan tüm bu aletler ahşap, demir gibi uzun süreli kullanıma uygun dayanıklı malzemelerden yapılmıştır. Modern öncesi dönemde böyle temel aletlerle kaliteli mum üretmek mumcu esnafına mensup kişilerin meslekî becerileriyle mümkün olmuştur.²⁰¹

Şekil 6: Osmanlı Dönemine Ait Mum Makası Örnekleri²⁰²

Bahsi geçen tüm bu aletlerin Ortaçağ’da Avrupa’da kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmakla beraber benzer aletlerin Osmanlı mumcuları tarafından da kullanılması kuvvetle muhtemeldir. Osmanlı İmparatorluğu’nda mumcu esnafının tam olarak hangi aletleri kullandığına dair arşiv belgelerinde “*gedik ta’bir olunan âlât-ı lâzıme ve eşya*” ifadesine rastlanmaktadır. Bu kalıplaşmış ifade mumcu dükkânında bulunan mum üretiminde kullanılan her türlü alet edevatı ve bunların mülkiyetini tanımlamak için kullanılmıştır. Kimi zaman arşiv belgelerinde bu ifadenin hangi alet edevata karşılık geldiği de belirtilmiş olsa da çoğu

²⁰⁰ William T. O’Dea, *The Social History Of Lighting* (Routledge And Kegan Paul, 1958), 5.

²⁰¹ <https://www.medievalchronicles.com/medieval-life/medieval-jobs-list/candle-maker-a-glimpse-into-medieval-chandlary/> Erişim tarihi: 01.01.2024.

²⁰² Mum makası örnekleri için: <https://www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-nadir-gumus-mum-sondurme-makasi.html> & <https://www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-ay-yildizli-mum-makasi.html> Erişim tarihi: 26.08.2025.

zaman açıklayıcı ifadeler kullanılmamıştır. Örneğin bir belgede, “gedik ta‘bir olunan kazgân ve âlât-ı sâ‘ire”²⁰³ ifadesi kullanılan araçlar arasında bir kazanın varlığını bize gösterirken bir başka belgede kullanılan “dükkân-ı mezkûrda kâ‘in gedik ta‘bir olunan eşyâ-i muharrere-i mezkûre ve sâ‘ir âlât-ı lâzime-i ma‘lûmeleri”²⁰⁴ ifadelerinin hangi araçları kastettiği belirsizdir.

İstanbul sicillerinde Edirnekapı’da mumculuk yapan Nikola adlı bir zimmînin artık yaşlandığı ve mesleğini icra edemediği gerekçesiyle Haseki Sultan Evkâfı’ndan olan sınırları belirtilmiş mumcu dükkânında olan haklarını oğlu Apostol’e ferağ ile devrettiği ve âlet edevatı ise bedeli karşılığında sattığına ilişkin bir hüküm mevcuttur. Buna göre bahsi geçen mumhâne bir kazan, bir mengene, bir mermer küp, fiçı, sayısı belirtilmemiş bir miktar çubuk, kevgir ve tencerenin de aralarında bulunduğu çok sayıda âlet bulunmaktadır.²⁰⁵

Bâb Mahkemesi sicillerinde mevcut bir hükümde İstanbul’da Ayasofya Vakfı’na bağlı gedikli mumhâne içinde mevcut âletler “bir destgâh, bir mum kalıbı ve sair beynimizde ma‘lum mumcu âlâtı” şeklinde ifade edilmiştir.²⁰⁶ Bazen mumhanelerde mevcut âletlerin kullanım hakkı ortaklaşadır. Bir hükümde Ayasofya-i Kebîr Vakfı’na bağlı bir mumhanede aralarında 120 vukiyye yağ eritebilecek kapasitede bir kazan, bir adet mengene, büyük boyutlu bir adet küp, üç kepçe, 600 adet mum fitillerini sabitlemek amacıyla kullanılan çubuk, iki adet tencere, bir büyük ve bir orta boy kantarın da bulunduğu mum üretiminde kullanılan âletlerin Panayot v. Yani, Yani v. Dimo ve Polizo v. Kostandi isimli zımmilerin eşit tasarrufunda olduğu belirtilmiştir.²⁰⁷

Eyüp Mahkemesi sicillerinde mevcut bir hükümde mumhanede kullanılan âletler kazgan-ı kebîr (büyük kazan), kebîr mengene (büyük mengene), bir mum destgâhı (mum tezgâhı), iki adet fitil kesecek (makası kastediyor olmalı), bir keser, bir balta, bir kepçe, biri kebîr biri sagîr iki kantar (büyük ve küçük), bir kevgir, beş adet fiçı şeklinde sıralanmaktadır.²⁰⁸ Bir başka belgede mumhanede mevcut âletler bir büyük kazgan, bir küp,

²⁰³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 47– 10a/1 – 17 Zilkade 1194 (14 Kasım 1780).

²⁰⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 60 – 22a/1 – 11 Safer 1216 (23 Haziran 1801).

²⁰⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 1 – 39a/1 (evâsıt-ı Rebiülâhîr 1001 – 1592 yılı sonları/1593 yılı başları).

²⁰⁶ Bâb Mahkemesi 11 Numaralı Sicil – 100b/2 (17 Ramazan 1081 – 28 Ocak 1671) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 53 - Bâb Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*, çev. Salih Kahriman vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019), 446.

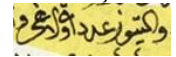
²⁰⁷ Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil – 46a/3 (23 Receb 1097 – 15 Haziran 1686) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri- Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*, çev. Sabri Atay vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 289.

²⁰⁸ Eyüp Mahkemesi Sicilleri 74 – 24b/3 (1072 – ~1661/62) “...hâlâ taht-ı icâremde olan tahdîd ve tavsîfden müstağnî şem‘hanede mevcûd akd-i âti‘z-zikrin sudûruna değin silk-i mülk-i sahîhimde münselik olan bir kazgan-ı kebîr ve kebîr mengene ve bir mum destgâhı ve altı yüz aded ulağı(?) ve iki aded fitil kesecek ve bir

bir mengene şeklinde sıralanmaktadır.²⁰⁹ Yedikule hâricindeki bir mumhanede mevcut aletlerin (bir adet kazan, üç tencere, çubuklar, tekne ve mum kalıpları) mülkiyetinin mumcu Hırsto v. Yani tarafından 2800 akçe karşılığında Panayot v. Dimo'ya satıldığına dair bir kayıt mevcuttur.²¹⁰ İstanbul'da Yeni Karaman mahallesinde Bahçekapısı adlı yerde Kalo bt. Hırsto v. Yani mumhanesinde mevcut yüz vukiyye (yaklaşık 128 kilogram) mum yağı eritme kapasiteli kazan, birer adet yağ mengenesi, kantar, kevgir ve kepçe, 500 çubuk, 2 tencere, 1 adet bakır tağar (yayvan ağızlı küp/kutu kap) gibi aletleri Politero v. Kostanti'ye ücreti mukabilinde satmıştır.²¹¹ Yine bir başka belgede mumhanede bulunan aletlerin şem'-i revgan (mum yağı), penbe fitili (pamuktan elde edilmiş mum fitili), hatab (odun), tezgâh, sandık ve kazan olduğu kaydedilmiştir.²¹²

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sıklıkla yaşanan yangınlardan payını alan mumhanelerde üretim yapılırken kullanılan âlet edevatların mülkiyeti meselesi sıklıkla kadı sicillerinde kendisine yer bulmuştur. Yangınlara sebep olan yahut yangınlardan etkilenen mumhanelerde hissesi olan mumcular kimi zaman yalnızca âlet edevatlarını kimi zaman da yalnızca mumhanedeki hisselerini satmayı tercih etmiştir. 14 Kasım 1780 (17 Zilkade 1194) tarihli bir sicil kaydında Yorgi v. Yani adlı zimmînin tasarrufunda olan mumhane oğulları Kostantin ve Apostol'e miras kalmıştır. Yorgi adına kayıtlı bu mumhanenin Apostol'e ait bir

keser ve bir balta ve bir kepçe ve bir kebîr kantar ve bir sagîr kantar ve bir kevgir ve beş adet fiçî ve sâir beynimizde ma'lûm mumhâne âlâtının mecmû'unu..." Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil* (H. 1072-1073 / M. 1661-1662) (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 134. Metinde yanına soru işareti konularak ulağı diye okunmuş olan

kelimenin tam olarak neyi kast ettiği anlaşılmamakla beraber yazımında kullanılan harfleri "avlağı" ya da "olağı" diye okumak da mümkündür. Avlağı ya da avlağı Tarama Sözlüğü'ne göre "çalıdan yapılmış çit", olağı ya da oklağı ise "oklava" demektir. İşlenmek üzere mum tezgâhına alınan eritilmiş yağlar kalıplara döküldüğünde fitillerin kaymasını önlemek amacıyla fitil tutucu çubuklar kullanılmaktadır. Bu kelimeyle de bu gerecin kastedildiği muhtemeldir. Çünkü bir mumhanede altı yüz adet bulunması mantıklı olan nesnelerin başında mum fitili tutucu çubuklar gelmektedir. Mum üretiminde kullanılan araç gerecin büyük oranda ahşaptan da üretildiği bilindiğinden bu kanaate varılmıştır. Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, 29.

²⁰⁹ Eyüp Mahkemesi Sicilleri 37 – 60b/2. Belgede tarihu'hu'l-mezbur ifadesi kullanılmıştır, bir önceki belgenin tarihi 14 Şevval 1147-9 Mart 1735'tir. Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Scilleri - Eyüp (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil* (H. 1047 / M. 1637 - 1638) (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 303.

²¹⁰ İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil – 78b/4 (16 Rebiülevvel 1074 – 18 Ekim 1663) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil* (H. 1073-1074 / M. 1663-1664), 643-44.

²¹¹ İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil – 43a/1 (1 Safer 1100 – 25 Kasım 1688) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 56 - İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil* (H. 1099-1100 / M. 1688-1689, çev. Abdullah Sivridağ ve Mehmet Akman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 186.

²¹² Eyüp Mahkemesi Sicilleri 163 – 46b/2 (8 Cemaziyelevvel 1148 – 26 Eylül 1735). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 67 - Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil* (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736) (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 192.

buçuk hissesi yandıktan sonra mumhanede bulunan âlet edevatı Mustafa adlı biri satın alınmıştır.²¹³

II.C. Mum Üretiminde Kullanılan Hammaddeler ve Tedariki Meselesi

Mumun üretim aşamasında hammadde temini esasen hayvancılığa dayanmaktadır. Mumcu esnafı çoğunlukla hayvanlardan elde edilen iç yağlarını (don yağı²¹⁴ ve çerviş yağı²¹⁵) kullanarak mumhane ya da mumcu kârhanesi denilen yerlerde üretimi gerçekleştirirdi. Esnaf hammaddeyi ise kendisi için tahsis edilen yerlerden temin ederdi.²¹⁶

Mum üretiminde hammadde olarak hayvansal yağlar ve balmumunun kullanımı Eski Türklerde de Osmanlı İmparatorluğu döneminde de benzerlik göstermektedir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud Bulgar Türklerinin mum ve balmumuna karşılık “avus” kelimesini kullandığını kaydetmiştir. Kıpçak Türklerinin ise mum için “ovus”, balmumu içinse “bal-avus” kelimelerini kullandığı bilinmektedir. Bu kullanımın hâlen Anadolu köylerinde devam ettiği ve balmumuna balavuz denildiği bilinmektedir.²¹⁷ Üretilen mumlarda kaliteyi belirleyen temel öge kullanılan hammaddenin cinsi ve miktarıdır. En kaliteli mumlar şem-i asel denilen balmumundan üretilmektedir. Arı kovanlarından genel olarak kısıtlı miktarda balmumu elde edilmekle²¹⁸ birlikte saf ve en kaliteli olarak nitelendirilen beyaz renkteki balmumunun miktarı daha da azdır.²¹⁹ Hammadde miktarının az oluşu balmumundan

²¹³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 10a/1 (17 Zilkade 1194 - 14 Kasım 1780).

²¹⁴ Don yağı: İç yağlarının eritilmesiyle elde edilen ve oda sıcaklığında katı durumda bulunan hayvani yağ. Bkz. İlhan Ayverdi, “Don Yağı”, içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 300.

²¹⁵ Çerviş: İnek, sığır vb. kasaplık hayvanların yağlarının eritilmesiyle elde edilen yağ, iç yağı. Bkz. İlhan Ayverdi, “Çerviş”, içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 225.

²¹⁶ Kuşu, “XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp’te Sosyal ve Ekonomik Hayat”, 209.

²¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş - Türklerde Ev Kültürü* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 3:325-27.

²¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir arı kovanından ne kadar bal ve balmumu elde edildiğini tespit etmek maalesef mümkün değildir. Günümüzde uygulanan modern tekniklere rağmen bir bal arısı kolonisinin 1 kilogram balmumu üretebilmesi için yaklaşık 4 ile 8 kilogram arası bal tükettiği tespit edilmiştir. Modern öncesi dönemde kullanılan geleneksel yöntemler göz önüne alındığında elde edilen balmumu miktarının bundan fazla olması beklenemez. Krzysztof Olszewski vd., “A Scientific Note On The Strategy Of Wax Collection As Rare Behavior Of Apis Mellifera”, *Apidologie* 53, sy 40 (2022): 1. Ümit Ekin, Osmanlı İmparatorluğu’nda bal üretim ve tüketimine dair çalışmasında 20. yüzyılın ilk yarısında bir kovandan elde edilen ortalama bal miktarını 3,8 kilogram olarak hesaplamış ve bunun klasik dönemdeki bal üretim miktarını açıklamadığını, sadece bir tahmin yürütmeye yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Ümit Ekin, “Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu’nda Üretim ve Tüketimi”, içinde *Türk Mutfakları*, ed. Arif Bilgin ve Özge Samancı (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015), 167-68.

²¹⁹ Erkan Topal vd., “Bal Mumunun Yapısı, Kullanım Alanları ve Bazı Temel Sorunları”, *Uludağ Arıcılık Dergisi* 20, sy 2 (2020): 211, 2. Çok saf balmumu beyazdır ancak polen ve diğer maddeler nedeniyle sarı renge dönüşür. Tüm arı türleri balmumu üretir. Bal arısı, iğnesiz arı ve yaban arılarının ürettiği balmumları renk, asit değeri ve doku açısından farklılık göstermektedir. Ayrıntılar için; Nicola Bradbear, “Production And Trade Of Beeswax”, içinde *Bees And Their Role In Forest Livelihoods - A Guide To The Services Provided By Bees And*

üretilen mumların daha pahalı olmasının nedenidir. Halkın gündelik hayatta en yoğun olarak kullandığı, fiyatı ve kalitesi daha düşük olan hayvansal yağlardan üretilen mumlar şem-i revgan (yağ mumu) olarak adlandırılıyordu.²²⁰

Don ve Çerviş Yağı

Osmanlı iktisadi düzeninde hayvancılığa bağlı sektörlerin önemli stratejik metalarından biri büyükbaş hayvanlar (sığırlar) başta olmak üzere koyun gibi küçükbaş hayvanların vücutlarının iç kısımlarından elde edilen sert dokulu yağların önce eritilmesi sonrasında ise oda sıcaklığında katılaştırılması (dondurulması) sonucu ortaya çıkan olan *don yağı* ya da *içyağı* denilen yağdır.²²¹ Don yağı mutfaktan sanayiye birçok farklı alanda kullanımı olan bu nedenle de stratejik öneme sahip bir hammaddedir. Tereyağının yerine yemeklerde kullanılabildiği gibi top arabaları başta olmak üzere nakliye araçlarında, donanma bünyesindeki gemilerde hareketli parçaların yağlanması hatta sefer esnasında kurulan seyyar köprülerin temel bileşeni olan tombazlarda²²² da kullanılıyordu.²²³ Tersane-i Amire bu sebepten en büyük don yağı tüketicilerinden biridir.²²⁴ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Boğdan’daki Papaz Yaşka (şehr-i Yaşka Ruhbân) adlı şehirden bahsederken “Tersâne-i Âmire’ye kadırgaları yağlamak için biner fiçı don yağı ve yüz fiçı saf bal, yüz kantar bal

The Sustainable Harvesting, Processing And Marketing Of Their Products (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2009), 103.

²²⁰ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 305-6.

²²¹ Britannica Editors, “Tallow”, içinde *Encyclopedia Britannica*, 07 Şubat 2025, <https://www.britannica.com/science/tallow>.

²²² Gülsün Tanyeli ve Uğur Tanyeli, “Osmanlı Yüzer Köprüleri”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (MFD)* 10:1-2 (1990): 14; Murat Tuğluca ve Zelal Begün Bayram, “1768-1774 Osmanlı-Rus Harbinde Yüzer Köprücülük Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 58, sy 58 (2021): 123.

²²³ BOA. D.BŞM.KSB. 2/375 (4 Zilkade 1107 – 5 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 2/470 (11 Zilkade 1107 – 12 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 2/506 (19 Zilkade 1107 – 20 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 2/662 (29 Zilkade 1107 – 30 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/5 (gurre-i Muharrem 1108 – 31 Temmuz 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/71 (7 Muharrem 1108 – 6 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/165 (21 Muharrem 1108 – 20 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/318 (9 Zilkade 1108 – 30 Mayıs 1697); BOA. D.BŞM.KSB. 4/137 (15 Zilkade 1109 – 25 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 4/182 (20 Zilkade 1109 – 30 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 7/132 (19 Zilhicce 1123 – 28 Ocak 1712); BOA. D.BŞM.KSB. 7/174 (11 Cemaziyelevvel 1123 – 27 Haziran 1711); BOA. D.BŞM.KSB. 7/175 (11 Cemaziyelevvel 1123 – 27 Haziran 1711); BOA. D.BŞM.KSB. 10/3 (20 Safer 1125 – 18 Mart 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-1 (22 Cemaziyelahir 1125 – 16 Temmuz 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-2 (tarihi yok); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-3 (7 Receb 1125 – 30 Temmuz 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-4 (10 Receb 1125 – 2 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-6 (18 Receb 1125 – 10 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 11/3 (15 Ramazan 1128 – 2 Eylül 1716).

²²⁴ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 241-43.

mumu, bin aded sığır gönünü her sene başında Özü Paşası'na teslim edilmek suretiyle vermeleri Sultan Süleyman kanunudur.”²²⁵ ifadelerini kullanmıştır.

Don yağından üretilen mumlar kullanımı esnasında dikkat isteyen ürünlerdir. Çünkü don yağından üretilen mumlar çok hızlı tükenip ve dikkat edilmediği takdirde kullanıldığı odayı is ve dumanla doldurabilirdi. Birden fazla don yağı mumu aynı yerde yakıldığında odada mevcut oksijeni tüketip karbondioksit miktarını artırır ve yaydığı koku da nefes almayı güçleştirir. Yaydığı kısıtlı ışık nedeniyle ortamı aydınlatabilmek için üzerine onlarca hatta kimi zaman yüzlerce don yağı mumu yerleştirilmiş olan tavana asılı kristal avizelerin 18. yüzyılda kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu avizelerin tavana yakın sayılabilecek bir yükseklikte konumlandırılması tercihinin ardında mumlar yandıkça ortamda azalan oksijen miktarı nedeniyle orada bulunan insanların nefes almakta zorluk çekmesini engellemek yatmaktadır. Ayrıca bol miktarda mumun masrafını karşılayabilme ve bunları yerleştirecek kristal avizelere sahip olmanın maddi açıdan güçlü insanlara mahsus bir ayrıcalık olması bunun bir statü göstergesi sayılmasına neden olmuştur.²²⁶

Çerviş yağı ise sığırların iç yağları eritilerek elde edilen yağa verilen isimdir ve ‘adi yağ’ diye nitelendirilerek düşük değerli kabul edilir.²²⁷ Bu yağ yapı olarak don yağı ve içyağından çok farklı değildir. Don yağı daha parlak ve beyazımsı renge sahipken çerviş yağının rengi don yağına benzese de kalitesi bir nebze daha düşüktür ve daha kötü kokuludur. Bu kalite farkı ise kimi zaman sahtekârlıklara yol açmakta ve yağ tacirlerinin mumculara hammadde verirken don yağı namıyla çerviş yağı vererek haksız kazanç elde etme çabasına giriştikleri görülmektedir.²²⁸ Yakıldığında etrafa daha ağır ve kötü bir koku yaymasına rağmen çerviş yağı ile mum üretilmesinin ardında ise balmumu ve don yağı gibi hammaddelerin aksine daha ucuza temin edilebilmesi yatmaktadır.

Hammadde tedarik ve dağıtımı söz konusu olduğunda mumcu esnafı doğrudan kasap esnafıyla ilişkiliydi. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kesildiği yerler olan mezbahalar belgelerde salhâne, selhâne, kanara (kinnâre) kelimeleriyle ifade edilmektedir. Bu

²²⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (Yapı Kredi Yayınları, 2001), 5:176.

²²⁶ T. O’Dea, *The Social History Of Lighting*, 19; Özlem Oral, “Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İç Mekân İthal Aydınlatma Eşyaları (19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2016), 60.

²²⁷ Çerviş Yağı: Eritilmiş et yağına verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, “Çerviş Yağı”, içinde *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Millî Eğitim Bakanlığı, 1993), 1:354.

²²⁸ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 242.

işletmeler kimi zaman tek bir hayvan türüyle ilgilenir, koyun ya da sığır salhânesi şeklinde ayrı sınıflandırılırdı. Buralarda hayvanlar boğazlandıktan sonra derileri sıyrılıp, sakatat kısımları ayrılıp ilgili esnaf gruplarına satılmak üzere hazırlanırdı. Salhânelerin konumlandığı noktalar hayvanlardan elde edilen deri, et, yağ gibi her türlü maddenin zanaatkârın, sarayın ve halkın eline en kısa sürede ulaşabilmesi için dikkatle belirlenmiştir. Ancak bu şehir içinde salhânelerin açılabilirdiği anlamına gelmemektedir. Salhânelere getirilen hayvanların yarattığı gürültü, kesim esnasında dökülen kan, dar sokaklar, et ve kan kokusuna gelen köpek sürüleri yani temizlik ve güvenlik sorunu salhânelerin İstanbul’da sur dışında konumlanmasına azami dikkat gösterilmesinin nedeni olmuştur.²²⁹

Salhânelerin işlerliğinin sağlanmasında temel nokta hayvan tedarikidir. Özellikle başkent İstanbul’un iâşesi padişah ve diğer devlet yöneticileri için her daim en öncelikli meselelerden biri olduğundan hayvan tedariki hususunda ipler hep sıkı tutulmaya çalışılmıştır. Bu konuda celepkeşan esnafı devreye girmektedir. Eflak taraflarından İstanbul’a binlerce koyun getirmekle görevli celepler koyun kasaplarıyla bu hayvanların kesimi, satışı ve ücretlendirmesi konusunda anlaşmalar yapmışlardır. 1780 (1194) yılında celebler ile kasaplar arasında yapılan anlaşmaya göre iç yağı rayiç narh bedeli üzerinden 19,5 akçeden verilecektir. Bu iç yağı ise mumcu esnafı arasında paylaştırılmıştır.²³⁰ Aynı şekilde Anadolu tarafından İstanbul’a koyun getirmekle görevli celeplerle hayvanların kesimi ve hâsıl olacak yağ, et ve diğer ürünlerin ilgili esnaf gruplarına dağıtımına yönelik 1788 (1202) yılında yapılan anlaşmaya göre kuyruk yağının vukiyyesi için 18 para²³¹ fiyat biçilmiştir. Ancak bu koyunların Üsküdar’dan Âsitâne’ye nakl edilmesi esnasında yapılan masrafların fazlalığının satışları olumsuz etkilemesi üzerine kesim sonrası kuyruk yağı için ücret 16 para olarak belirlenmiştir.²³²

Mumcu esnafının mum üretimini gerçekleştirebilmesi için doğrudan bağlantılı olduğu kasap esnafıyla aralarında olan ilişkiyi *Surnâme-i Vehbi*’de yer alan “Esnaf Alayında Çoban

²²⁹ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 270-73.

²³⁰ İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil – 66b/2 ve 72a/2 (17 Şevval 1194 – 16 Ekim 1780) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 78 - İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780)*, çev. Fikret Sarıcaoğlu (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 243.

²³¹ Para XVII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan düzenlemeler ile akçenin yerine Osmanlı para birimi haline gelmiştir. 1 para = 3 akçe, 1 kuruş = 40 para ölçüsü getirilen bu sistemdeki ilk gümüş kuruş 1690 yılında basıldı. Ali Akyıldız, “Para”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), 34:164. 1788 yılında para – akçe paritesini tam olarak bilinmese de 1 para = 3 akçe hesabına göre değerlendirildiğinde 18 para = 54 akçe, 16 para = 48 akçe olarak değerlendirilebilir.

²³² İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil – 59b/1 (18 Zilkade 1202 – 20 Ağustos 1788) Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 80 - İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1201-1203 / M. 1786-1787)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 209-10.

ve Kasapların Geçişi” temalı minyatürde resmedilen geçit töreninde kasap, aşçı, kebabçı ve tabbâkların ardından mumcuların geçişini de göstermektedir.²³³ Kasaplar tarafından salhanelerde yani mezbahalarda kesilen hayvanlardan elde edilen yağlar mumcu esnafına dağıtılmaktadır. Bu sebeptendir ki mum üretimi yapılan mumhaneler çoğunlukla salhanelerin çevresinde konumlandırılmıştır.

İstanbul’da Edirnekapı ve Yedikule surların hemen dışında yer alan konumlarıyla fetihten itibaren özellikle 16. yüzyılda başkentte et tedarik sisteminin odağı haline gelmiş iki semttir. Mezbahalar, deri tabakhaneleri, mum ve sabun gibi doğrudan hayvancılığa bağımlı hammaddelere dayanan alanlarda üretim yapan esnaflar Suriçi’ndeki kalabalık nüfus, çarpık yerleşme ve sıhhi şartları sağlamanın zorluğu nedeniyle burada yoğunlaşmıştır. Birbirine bağımlı esnaf gruplarının böylesine yakın konumlandırılması hammadde temininde sıkıntı ve kıtlık yaşanmasını, halkın zarara uğratılmasını önleme amacı gütmektedir.²³⁴ Tüm bu tedarik mekanizmasının odağında taşrada hayvancılıkla uğraşan kişilerin devletin belirlediği miktarda hayvanı İstanbul’a getirip, kestirip, kasaplara ulaştırmaları üzerine kurulmuş celepkeşan sistemi bulunmaktadır. Devletin her aşamada denetimi elden bırakmamaya çalıştığı bu sistem halkın iâşesinin eksiksiz sağlanması için büyük önem arz etmekteydi.²³⁵

19. yüzyıl öncesinde et tedarik sistemi kısaca şöyle işlemektedir: İstanbul’un et ihtiyacı için Balkan yarımadası ve Rumeli vilayetlerinden büyükbaş hayvan ve koyunları tedarik edip İstanbul’a götürmekle görevlendirilmiş celepkeşan denilen görevlilerce getirilen hayvanlar sur dışındaki Edirnekapı’da toplanmakta, burada kurulan pazarda kasaplara satılmaktadır. Celeplerin Edirnekapı’ya celep defterinde getirmeyi taahhüt ettikleri vakitte ve belirlenen miktarda hayvan getirip getirmediğini kontrol için İstanbul kadısı ve koyun emini görevliydi. Hayvanlar, pazarlarda satılmadan önce görevlilerce sayılır, yapılan bu sayımda koyun emininde olan celep defteri ve ayrıca celebin bağlı bulunduğu kadılığın kadısınca, celebin topladığı koyunların sürücülere tesliminde hazırladığı ve Dergâh-ı Mualla çavuşunca getirilip koyun eminine teslim edilen sureti ile sürücülere verilen diğer sureti esas alınırdı. Yapılan sayımda celep, taahhüt ettiği miktar kadar koyunu getirmemişse, getirmedığı miktar celep defterindeki celebin kendi hanesine borç kaydedilir ve celep en kısa zamanda eksik

²³³ Zeren ve Sazak, “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık”, 76; Seyyid Vehbî, *Sûr-nâme Sultan Ahmed’in Düğün Kitabı*, çev. Mertol Tulum (Ketebe, 2021), 203; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 3 – Vehbi Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn) (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 6099) (Sarayburnu Kitaplığı, 2009)*, 65.

²³⁴ Akyazıcı Özkoçak, “Two Urban Districts In Early Modern Istanbul Edirnekapı and Yedikule”, 28-30.

²³⁵ Greenwood, “Istanbul’s Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System” (The University of Chicago, 1988), 62.

miktarı tamamlamakla yükümlü tutulurdu.²³⁶ Bu idari süreç sonrasında getirilmiş, kasaplara satılmış hayvanlar Edirnekapı ve Yedikule başta olmak üzere muhtelif salhanelerde kesilip, hemen sur içindeki kasaplara satış için dağıtılmakta, elde edilen diğer ürünlerden deriler debbağ esnafına, yağlar mumcu esnafına, sakatatları ise sakatat satan esnafa önceden tayin edilmiş bir düzen doğrultusunda verilirdi.²³⁷

Salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen iç yağlarının dağıtım usulleri, kimin hangi salhaneden ne miktarda ve hangi sırayla yağ alacağı mumcu esnafının nizamlarıyla belirlenmişti. Bu nizama aykırı yapılan herhangi bir davranış zincirleme reaksiyon gibi hem diğer mumcuların hem de halkın sıkıntıya düşmesine neden olmuştur. Mumcular devletin nizam ihlaline yönelik hassasiyetine dayanarak yaşadıkları mağduriyetin giderilmesi için halkın da mağdur olduğunu belirterek devleti harekete geçmeye teşvik etmeye çalışmıştır. 16 Mart 1662 (25 Receb 1072) tarihli bir hüküm İstanbul'da mumcu esnafının kethüdası Arslan Bey b. Muharrem'in önderliğinde büyük kısmı zimmî olan Balat civarında faaliyet gösteren mumcuların hangi salhanelerden yağ alacaklarını ve bu yağdan üretilecek mumların satılacağı bakkal dükkânlarının dağıtımını göstermesi açısından güzel bir örnektir. Hükme göre Balat civarındaki mumcular Balat sınırları dâhilindeki Başyazıcı Mehmet Efendi'nin salhanesinden, Balat sınırları dışındaki Bayram Beşe'nin ve Küçük-karaman'da Emir'in işlettiği salhanede kesilen hayvanlardan elde edilen tüm yağları alma hakkına sahiptir. Bunun hâricinde her ay 10 gün Cibali Kapısı dışındaki Yako ve Kostantin'in işlettiği salhaneden, 4 gün ise Beylik Salhanesi adlı salhaneden yağ alabilmektedir. Hakları olan bu yağları alan Balat mumcuları işledikleri mumları aralarında Edirnekapı, Odun Kapısı, Zindankapısı ve Tahtakale gibi semtlerin de bulunduğu toplam 12 dükkânda satışa sunma hakkına da sahiptir. Bu yağ dağıtımı ve mumun satılacağı dükkânlara dair nizama kimsenin müdahale etme hakkı yoktur.²³⁸

Kimi zaman mumcular kendi aralarında anlaşarak salhanelerden kimin hangi sırayla yağ alacağını belirleyip buna uyacaklarına dair söz vermişlerdir. Kendi aralarındaki bu kavilleşme esnaf nizamı kapsamındadır. 21 Mayıs 1662 (2 Şevval 1072) tarihinde Yedikule hâricinde faaliyet gösteren mumcular yiğitbaşları önderliğinde Ayakapısı'ndaki Şah Sultan Vakfı'na ait Yorgaki isimli zimmînin işlettiği salhanede kesilen koyun ve keçilerden elde

²³⁶ Kal'a, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", 111-17.

²³⁷ Türkhan, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İdaresinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu", 60.

²³⁸ İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil – 27b/2 (25 Receb 1072 – 16 Mart 1662). Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 51 - İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, çev. Yılmaz Karaca ve Mehmet Akman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 260.

edilen yağın dağıtım sırasını belirlemişlerdir. Buna göre salhanede bir ayda elde edilen yağ iki ana parçaya ayrılmıştır. İlk 15 günlük süreçte beşer günlük pay Angeli, Andon ve Diyako adlı mumculara, kalan 15 günlük süreçteki yağ payı ise Yedikule'deki mumculara ayrılmıştır. Herkes bu yağ dağıtım sırasını mahkeme huzurunda kabullenmiş ve ayrıkırı davranmayacaklarını beyan etmiştir.²³⁹

İstanbul'da yağ ve bal kapanlarına tüccarlar tarafından getirilen yağların hangi sırayla (nevbet usulü), eşit paylarla esnafa dağıtılacağı yine nizamlarla belirlenmekteydi. 21 Aralık 1785 (18 Safer 1200) tarihli bir hükümde kadim nizama aykırı olarak Balkapanı'ndaki tüccarların mumcu esnafına yağ dağıtımında sıraya ve eşit pay verilmesine dikkat etmemesi tüccar ve esnaf arasında anlaşmazlık yaşanmasına neden olduğu belirtilmekteydi. Bunun üzerine tüccarlara uymaları gereken kadim nizam hatırlatılarak buna uymaları istenmişti. Hükümde açıklandığı üzere İstanbul'a taşradan gelen bir sürekten (hayvan sürüsü) on üç yedek yağ çıkmakta, her yedeğe tüccar damgasını darbetmekte, bunlar eminlerce deftere kaydedildikten sonra gemilere yüklenerak kapana getirilmektedir ve dağıtım zamanı geldiğinde defterde kayıtlı olduğu şekilde esnafa dağıtım yapılmaktadır. Ancak bu kadim nizama aykırı olarak Silistre'deki tüccarlar hile yaparak bir süreğe üç damga ve üç esâmî şeklinde, beş süreği olan yedi sekiz damga vurup sekiz sürek diye kaydettirmişti. Hezargrad ve Eflak taraflarından yağ getiren tüccarlar ise yirmi otuz yedek için bir esami şeklinde kayıt tutturmuş, keçi ve sığır işkembesi getirdiklerinde don yağı için esâmî kaydı yaptırmayacaklarını bildirmişlerdir. Bunun sonucunda mevcut sürek sayısı ve getirilen yağ miktarı ile kâğıt üzerindeki sayılar tutmamaktaydı. Kapan tüccarına zarar veren bu usulsüzlüklerin sona erdirilerek kadim nizama riayet edilerek karışık yağların ayrılması, olması gerektiği gibi gelen yağların 12 yedeğe karşılık bir esâmî usulüyle kaydedilmesi, don yağlarının mumculara nevbete (sıralamaya) göre dağıtılması ve hiçkimsenin kayırılmaması emredilmiştir, bunu ilgili taraflar da kabul etmiştir.²⁴⁰

6 Aralık 1787 (25 Safer 1202) tarihli bir başka hüküm de hammadde paylaşımı ve bu konuda yaşanan rekabeti göstermesi açısından güzel bir örnektir. Bu belgeye göre İstanbul'da mirî salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen tüm yağların yürürlükteki narh üzerinden Üsküdar'daki Vâlide-i Atîk Câmîi-i Şerîfi Vakfı'na ait Atpazarı'ndaki mumhaneye verilmesi emri Sultan III. Selim'in cülusu üzerine yenilenmiştir. Ancak 1754/55 (H. 1168) senesinde ise

²³⁹ İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil – 69b/1 (2 Şevval 1072 – 21 Mayıs 1662) Yılmaz, *İstanbul Kadi Sicilleri 51 - İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, 499.

²⁴⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 65 – 27b/1 (18 Safer 1200 – 21 Aralık 1785).

mumhanede kiracı olan İbrahim, Yani, Kosta ve Dimitri adlı zımmîler yağ dağıtımı konusunda Yedikule haricindeki mumcuların kethüdalarıyla ters düştüklerinde *kurna defterleri*²⁴¹ne bakılmış Yedikule haricindeki mirî salhanelerde kesilen koyunların iç yağlarının dağıtımında hangi sıranın izleneceğine dair kayıt bulunmuştur. Bu sıraya/nevbete göre; her ayın ilk beş günü boyunca sabah ve akşam çıkan tüm yağlar Dergâh-ı Âlî yeniçerileri için ocak mumcularına, ayın altıncı gününden yirmici günü sonuna dek sabah ve akşam çıkan yağlar Yedikule haricindeki mumhanelere ve kalan on gün ise sabah çıkan iç yağları Üsküdar Atpazarı'ndaki mumhaneye, akşamları çıkan iç yağları ise Yedikule'deki mumhanelere verilmelidir. Bu dağıtım sırası ve usulünü faaliyet gösteren mumcu esnafı mensupları kabul etmiş, fazladan yağ talep etmek gibi aykırı bir davranışta bulunurlarsa ise mumculuk mesleğinden ve mumhaneden ihraç edilecekleri konusunda anlaşmışlardır. Bu kesin emir yine cülus zamanı yenilenmiştir. Yedikule'deki mumcuların kethüda ve ustaları ellerinde mevcut emirle üretim yaptıklarını ve Haremeyn Muhasebesi'nden yeni çıkan bu emirden habersiz olduklarını, bu yeni emir uygulandığı takdirde hem kendilerinin hem de yeniçeri ocağının mum üretiminde aksamalar yaşanacağını beyan etmişlerdir. Üsküdar'daki mumhanenin yarı hissesine sahip Süleyman b. Ahmed ise Yedikule mumcularının bu beyanının doğru olduğunu, ancak Haremeyn Muhasebesi'nden çıkan yeni emre dayanarak mirî salhanelerden elde edilen tüm yağların kendi mumhanesine verilmesini istemiştir. Otuz dört yıldır uygulanan ve kadim nizama aykırı olan yeni emre herkes karşı çıkınca tekrardan bir emir verilmiştir. Bu emre göre mirî salhanelerde kesilen koyunların iç yağlarının dağıtım nizamı şöyle tanımlanmıştır: Her ayın ilk beş günü boyunca sabah ve akşam çıkan tüm yağlar Dergâh-ı Âlî yeniçerileri için ocak mumcularına, ayın altıncı gününden yirmici günü sonuna dek sabah ve akşam çıkan yağlar Yedikule haricindeki mumhanelere, ayın kalan on gününde ise sabah çıkan iç yağları Üsküdar Atpazarı'ndaki mumhaneye, akşamları çıkan iç yağları ise Yedikule'deki mumhanelere verilecektir. Yaşanan anlaşmazlıkların çözümü mumcu esnafının yine hammadde dağıtımı konusunda kadim nizama dönmesinde bulunmuştur.²⁴²

Halkın zaruri ihtiyaç maddelerinden olan mumun üretilmesi için gerekli olan don yağının piyasada yeterli miktarda bulunması için geniş otlak ve çayırlara sahip olan

²⁴¹ Kurna Defterleri: Eskiden mezbahalarda kesilen büyük ve küçükbaş hayvanlardan kesim vergisi yani mürde bâcı (serçin ve derçin resmi ya da zebhiye - Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri* (Vergi Müfettişleri Derneği, 2008), 55-56.) almakta görevli Kurna Kâtibi denilen memurların tuttuğu defterlerdir. Yayımlanmış İstanbul Kadı Sicilleri'nde "kurena defteri" ifadesi kullanılsa da bunun "kurna defteri" olması daha doğrudur.

²⁴² İstanbul Kadı Sicilleri 56 - 8a/3 – (25 Safer 1202/6 Aralık 1787). Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri 80 - İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1201-1203 / M. 1786-1787)*, 69-71. C.BLD. 77/3819 (8 Muharrem 1169 – 14 Ekim 1755).

dolayısıyla hayvan varlığının oldukça fazla olduğu Eflak ve Boğdan'ı²⁴³ idare eden voyvodalar²⁴⁴ başta olmak üzere imparatorluğun farklı bölgelerindeki idari görevlilere çeşitli emirler gönderilmekteydi. Bu emirlerin kimi zaman yerine getirildiği kimi zamansa türlü hilelere başvurulduğu görülmektedir. Örneğin 1732 (H. 1144) tarihinde Tuna sahillerinde don yağı alım-satım işleriyle uğraşan tüccarlar kendi aralarında gelenek olduğu üzere her beş yedek²⁴⁵ don yağının içine yedi birim çerviş yağı katıp don yağı üzerinden parasını almaktadır. Don yağı ve çerviş yağının vukiyyesi yerinde 18 akçe iken sevk edildikten sonra don yağı 22 akçe, çerviş yağı ise 30 akçeye satılmaktadır. Yaptıkları bu iş ortaya çıkınca don yağının vukiyyesinde 2 akçe indirim yapmışlar, her beş yedek don yağında ikiye üç oranında çerviş yağı olduğu tespit edilse de bakkallara 30 akçeye vermişlerdir. Bu usulsüzlük üzerine don yağı için 22 akçe, çerviş yağı içinse 18 akçe olarak yeniden narh belirlenmiş uyulmadığı takdirde kethüdanın görevine son verileceği bildirilmiştir.²⁴⁶ Genel olarak daha kalitesiz görülen çerviş yağının fiyatının Tuna sahilleri tarafında don yağı fiyatını geçmiş olmasının sebebi yağ tedarikinde yaşanan dönemsel aksaklıklar olabileceği gibi iç ve dış piyasada birçok alanda kullanılan don yağı gibi bir ürünün ticaretine yönelik tüccarların ticari tercihleri olabilir. 1733-34 (H. 1146) tarihli bir hükümde Eflak voyvodasının İstanbul'a göndermekle yükümlü olduğu don ve çerviş yağlarının ayrı ayrı değil de birbirine karıştırılarak gönderilmesinden dolayı mum kıtlığı yaşandığı ve ayrıca sadeyağa²⁴⁷ çerviş yağının

²⁴³ Mehmet Demirtaş, "İstanbul'un Kileri Eflak-Boğdan'ın Başkentin Beslenmesindeki Yeri ve Önemi", 3 (2022): 912; İrfan Kökdaş, "Habsburglar Kara Eflak'a Gelirse: Vidin'de Hayvancılık Sektörünün Dönüşümü (1695-1740)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy V/2 (Aralık 2019): 93; Yasemin Sarğın, "Başlangıcından 1606'ya Kadar Osmanlı Devleti İle Eflak Ve Boğdan Voyvodalıkları Arasındaki İlişkiler" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013), 56.

²⁴⁴ Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı topraklarına bağlanmasının ardından voyvodalar her yıl farklı kalemlerde ürünlerden ve paradan oluşan haraç göndermiştir. 1710 yılında ikinci baskı olarak Paris'te yayınlanan Paul Rycaut'a (1618-1700) ait "*Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*" (Osmanlı İmparatorluğu'nun Mevcut Durumunun Tarihi) adlı kitapta yazar kendi yaşadığı dönemde Eflak ve Boğdan'dan haraç olarak gönderilen ürünleri listelemiştir. Bunlar arasında padişah için her biri 500 ekü değerinde 120 kese gümüş para ki bu 60bin eküye denktir; on bin okka balmumu (1 okka = 2,5 libre ≈ 1130 gram), Tersane için 600 kantar don yağı ve 1330 okka balmumu, sadrazam için on kese beş bin ekü gümüş ve samur kaftan gibi ürünler vardır. Paul Rycaut, *Histoire de l'état Présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1710), 195-97.

²⁴⁵ Yedek: Büyük yağ tulumuna verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, "Yedek", içinde *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), 3:613. Yedeklerin yani yağ tulumlarının tam olarak kaç kilogram kapasiteye sahip olduğu bugün için maalesef meçhuldür. Ancak Halil İnalçık Akkerman (Akkirman) tulumunun 1-1,5 kantar olduğundan bahsetmektedir. Bir kantar 56,443 kg olduğuna göre bir tulumun 56,443 kg ile 86,664 kg arasında gelmesi gerekmektedir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi (1300-1600)* (Eren Yayıncılık, 2004), 447.

²⁴⁶ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 88a/2 (27 Receb 1144 – 25 Ocak 1732) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 397.

²⁴⁷ Sadeyağ tereyağının eritilerek ayranı ve çöktürmesi ayrılmış halidir. Tereyağı eritilir, üzerinde oluşan köpük alınır ve artakalan yağ sadeyağdır. Sadeyağın yanma derecesi daha yüksektir. Ateşe normal tereyağından daha uzun süre dayanır. Kolayca bozulmaz. Sadeyağ Osmanlı mutfağında en fazla kullanılan hayvansal yağ çeşidiydi.

kariştirilerek kalitesinin düşürölerek halkın mağdur edildiğinden bahsedilmektedir. Bunun yaşanılanlar üzerine hile yapan tüccarların haklarından gelinmesi, sadeyağ, don yağı ve çerviş yağının kat'ı suretle birbirine kariştirılmayarak ellerinde olan işlenmiş mumlarla birlikte gemilere yüklenilerek Tuna Nehri üzerinden İstanbul'a sevk edilmesi emredilmiştir.²⁴⁸ Tuna Nehri sahillerinden gemilere yüklenerek İstanbul'a sevk edilen iç yağları kimi zaman çeşitli nedenlerle İstanbul'a ya hiç ulaşamamış ya da az miktarda ulaşmıştır. 8 Mart 1725 (22 Cemaziyelahir 1137) tarihinde tüccar Mehmed Çelebi b. Mustafa Kalas İskeleyi'nden vukiyyesi 12 akçe olan 1290 vukiyye don yağını Yorgi Reis'in gemisine yükleyerek İstanbul'a yollamıştır. Ancak Yorgi Reis yolculuk esnasında şiddetli fırtına nedeniyle Kırım yakınlarında gemi batma tehlikesi geçirdiğinde gemiyi kurtarabilmek için don yağlarını denize attığından İstanbul'da limana yağ getirememiştir. Bunun üzerine Mehmed Çelebi b. Mustafa don yağı parasını tazmin etmek isteyip şikâyetçi olmuş, yapılan inceleme sonucunda bu talebi reddedilmiştir. Çünkü Mehmed Çelebi denize atılan don yağının bedelinin ne kadar olduğunu belirleyememiştir, Yorgi Reis savunmasında fırtınadan sağ kurtulma amacıyla bu eylemi yapmak zorunda kaldığını iddia etmiştir.²⁴⁹

Eflak, Boğdan ve Tuna Nehri sahillerinden İstanbul'a yağ ve mum yağı sevkiyatı kimi zaman kış şartları nedeniyle sekteye uğramıştır. Ancak 1740 (H. 1152) yılında bu sevkiyatın aksama sebebi iskelelerde görevli kişilerin sevkiyatı yapacak gemilerden piyasada dolaşımda olan eski akçeleri kabul etmeyip zincirli ve tuğralı (zencîreklü ve tuğralu) para istemeleri, haksız yere istedikleri paralarla bir nevi haraç kesmeleri ve tüccara eziyet etmesidir. Bu davranışın İstanbul'da mum kıtlığı ve fiyat artışı yaratma ihtimali üzerine padişah müsebbibleri uyarmış, eski akçeleri kabul etmekten imtina etmemelerini ve İstanbul'a sevkiyat yapacak gemilerin derhal yola çıkartılmasını ve gemilerin korunmasını emretmiştir.²⁵⁰ 1743 (H. 1155) yılında ise Eflak ve Boğdan'dan İstanbul'a sevk edilecek bal, balmumu, sadeyağ, don yağı, gön, yapağı gibi ürünleri getirmekle sorumlu tacirler İstanbul'da hâlihazırda bir kıtlık yaşandığından bu ürünleri farklı yerlere götürmemeleri hususunda uyarılmıştır. Ancak bazı Hristiyan ve Yahudi muhtekirlerin bu uyarıyı dikkate almaksızın bu

Sadeyağ içine çeşitli oranlarda çerviş yağı veya kuyruk yağı katıldığı olurdu, bu mahlût (karişik) yağa da sadeyağ denilirdi. Priscilla Mary Işin, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü* (Kitap Yayınevi, 2010), 318.

²⁴⁸ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 139/1471 (10 Receb 1146 - 17 Aralık 1733); don ve çerviş yağının kariştirilip hile yapılarak İstanbul'a sevk edilmesi meselesi ve bu işe dâhil olanların cezalandırılması hakkında: BOA. A. {DVNS.MHM.d. 139/1447 (evâil-i Cemaziyelahir 1146 – Kasım ayı başları 1733).

²⁴⁹ Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil – 4b/2 (22 Cemaziyelahir 1137 – 8 Mart 1725) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 63 - Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (H. 1137-1138 / 1724-1725)*, çev. Hüseyin Kılıç ve Salih Kahriman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 76.

²⁵⁰ BOA. C.İKTS. 42/2059 (29 Zilhicce 1152 – 28 Mart 1740).

ürünleri başka yerlere satması nedeniyle İstanbul'da başta balmumu olmak üzere diğer ürünlerin de fiyatı artmış, ürünlerin gümrükten geçmemesi yüzünden de İstanbul Gümrüğü'nde ciddi gelir kaybı yaşanmıştır. Bunun üzerine İstanbul'a yapılması gereken sevkiyatın sekteye uğramaması için gereken tüm önlemlerin alınması emredilmiştir.²⁵¹

1785 (H. 1200) yılında İsmail ve İbrail iskelelerinden toplanarak Karahasan ve Sivaslıoğlu Mustafa'ya ait gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilen seksen yedek (tulum) don ve çerviş yağını taşıyan gemi boğaz açıklarında batmıştır. Ancak elli yedek don ve çerviş yağı kurtarılabilmiş, don yağı yedekleri mumcu esnafına çerviş yedekleri ise halka satılmak üzere ayrılmış ve dağıtımın bu şekilde yapılması kabul edilmiştir.²⁵²

Kimi zaman Tuna Nehri sahilleriyle Eflak ve Boğdan'dan Galata Yağ Kapanı'na yağ gönderilirken don ve çerviş yağlarının karıştırılması, yağların kalitesiz olması halkın zarara uğramasına sebep olmuştur. Bu kalitesiz yağ gönderiminden zarar gören İstanbul'daki Müslüman ve gayrimüslim tüccardan oluşan bir grubun şikâyetlerini iletmesi üzerine Eflak, Boğdan, Silistre, İbrail, Rusçuk ve Niğbolu'nun aralarında bulunduğu yerlerdeki ilgililer uyarılmıştır. İstanbul'a gönderilmek üzere yağ toplanırken sadeyağ, çerviş yağı, koyun iç yağı ve don yağının birbirinden tamamen farklı koku, tat ve kullanım alanına sahip olduğundan bu yağ çeşitlerinin kesinlikle birbirine karıştırılmaması, her birinin ayrı ayrı yedeklere (tulumlara) koyularak etiketlendikten sonra İstanbul'a gönderilmesi ve Galata'daki hanlarda depolanması emredilmiştir. Tüccarlar bu emre uymayı taahhüt ettiğinden taraflar anlaşmış, uymadıkları ve yağ çeşitlerini birbirine karıştırdıkları takdirde hileli yağlar güncel narh (narh-ı rûzî) üzerinden mumcu esnafına dağıtılmasına, tüccarın yağ ticaretinden men ve şehirden sürgün edilmesine, suçlu tüccar zimmî ise kürek cezasına çarptırılmasına ve cezasını tamamladıktan sonra ticari faaliyette bulunmasına engel olunmasına hükmedilmiştir.²⁵³

1779 (Safer ayı sonları 1193) yılına ait bir başka mahkeme kaydı da yine benzer bir şikâyetle ilgilidir. Tuna Nehri sahilleriyle Eflak ve Boğdan'dan Galata Kapanı'na o sene gönderilen sadeyağlara don ve çerviş yağı karıştırıldığından bu yağı satın alan insanlar kandırılmış ve zarar görmüştür. Oysa o sene elde edilen don yağı oldukça fazladır. Bunun üzerine İstanbul'da Balkapanı ve Galata Yağ Kapanı'ndaki tüccarlar sorgulanmış ve Eflak, Boğdan, İsmail, Kili, Kalas, Silistre, Rusçuk, Zıstovi gibi yerlerdeki ortakları vasıtasıyla tedarik ettikleri sadeyağa çerviş eklendiğini Galata Yağ Kapanı'na getirdikleri bu yağı

²⁵¹ BOA. C.MTZ. 11/505 (8 Zilkade 1155 – 4 Ocak 1743).

²⁵² İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 51a/1 (gurre-i Muharrem 1200 – 4 Kasım 1785).

²⁵³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 27b/2 (21 Safer 1193 – 10 Mart 1779).

sadeyağ diye sattıkları suçlamasını kabul etmişlerdir. Yapılan bu hile nedeniyle önce hâlis sadeyağ sonrasında ise don yağı kıtlığı yaşandığından İstanbul'da mum fiyatları yükselmiştir. Tüm bu yaşanan gelişmelerin ardından muhtelif yerlerden toplanarak İstanbul'a getirilen yağların hiçbir şekilde birbirine karıştırılmadan sadeyağ, çerviş yağı, koyun yağı ve don yağı olarak tasnif edilmesi, üzerlerine isimleri yazılarak yedeklere konularak İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Yağ getirmekten sorumlu tüccarın her biri birbirine kefil olduğundan taahhüde aykırı hareket eden Müslüman tüccarın ticaretten men edilip şehirden sürülmesine, zimmî tüccarın küreğe konulmasına ve salıverildikten sonra yağ ticareti yapmasının engellenmesine karar verilmiştir. Ayrıca toplanan yağların tasnif ve etiketlenmesi aşamasına dikkat etmeyen, yağ ticaretinde hilekârlığa ve usulsüzlüklere göz yuman devlet görevlilerinin de (hükkâm ve zabîtan) cezalandırılacağı vurgulanmıştır.²⁵⁴

1786 (H. 1200) yılında Galata Kapanı tüccarlarından olan Topal Ahmed, mumcu el-Hâc Mehmed İbrail'deki ortakları aracılığıyla kadim düzene aykırı olarak üç yedek (tulum) sadeyağı kalitesiz yağlarla karıştırarak İstanbul'a göndermeye çalışmıştır. Bu hilenin fark edilmesi üzerine Topal Ahmed ve mumcu el-Hâc Mehmed Boğazkesen Kalesi'ne kalebend olarak kapatılmıştır. Sonrasında kapanda faaliyet yürüten çok sayıda kişinin Topal Ahmed ve el-Hâc Mehmed hakkında "bu kişiler kendilerine çeki düzen vermiştir ve tekrar nizama aykırı hareket etmeyeceklerdir" anlamına gelen kefaleti sayesinde Muharrem ayından beri süregelen kalebentlik cezasından azat edilmiştir.²⁵⁵ Üsküdar'da faaliyet gösteren mumcu esnafından Hasan ise devlet düzenine aykırı davranarak, mum satın alan halkı tehdit edip hor gördüğü, azarladığı için Üsküdar halkı tarafından şikâyet edilmiş, bunun sonucunda Hasan'ın Seddülbahir Kalesi'ne sürülüp, kalebend olarak cezalandırılması emredilmiştir.²⁵⁶

Balkanlarda don yağını toplayarak, iskelelerdeki mahzenlere getirip depolayıp sonrasında da rayiç bedel (narh-ı cari) üzerinden satmakla görevli tüccarların kimi zaman kendilerinden beklenen görevi yerine getirmekten imtina etmişlerdir. Stokçuluk yapan tüccarlar İstanbul'a don yağını götürmek için gelen gemilerin reislerine depoladıkları don yağlarını rayiç bedel üzerinden satmak yerine daha fazla para talep etmişlerdir. Don yağı için istenen yüksek fiyat nedeniyle İstanbul'a yağlar getirilemeyince mum kıtlığı başgöstermiştir.

²⁵⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 47b-48a/1 (Evâhir-i Saferü'l-hayr 1193 – Mart ayı ortaları 1779).

²⁵⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 102a&b/1 (8 Cemaziyelevvel 1200 – 9 Mart 1786).

²⁵⁶ BOA. C.ZB. 12/587 (3 Zilkade 1205 – 4 Temmuz 1791).

Bu gibi durumlarda tüccara depoladığı don yağlarını rayiç bedel üzerinden satarak, gemilere yükleyip İstanbul’a göndermesi emredilmiştir.²⁵⁷

Hayvan iç yağlarının mumcu esnafına dağıtımı öncesinde uygulanması gereken prosedürler arasında kesim sonrası salhane bölükbaşı ve kantarcıların denetiminde yağın tartılması ve sonrasında resm-i kantariye denilen verginin alınması da bulunmaktadır.²⁵⁸ Kantar işleri mukataa usulüyle şahıslara verildiğinden devlet bu işlemde gelir elde etmekteydi. Resm-i kantariyeyi devlet adına mukataayı almış mültezim tahsil ederdi.²⁵⁹ Mumcu esnafının salhanelerden aldığı koyun, keçi ve sağır iç yağlarıyla Karadeniz üzerinden gelen don yağları önce belirlenen noktaya getirilir, orada tartılır ve resm-i kantarî ödendikten sonra mumculara pay edilirdi. 4 Mayıs 1709 (23 Safer 1121) tarihli bir belgede eskiden beri Yedikule hâricinde Ayasofya-i Kebir Vakfı’na bağlı bir handa yağların tartıldığı, o han harap olduktan sonra tamir edilerek yine tartma işleminin orada yapıldığı, bunun dışında tartım yapmanın yasak olduğu bildirilmektedir. Sonrasında mevcut otuz bir mumcu kârhanesindeki mumcuların Yedikule haricinde kesilen koyun, sığır ve keçi yağlarını, taşradan geçen çervişli ve çervişsiz don yağlarını yalnızca Yedikule haricinde yeniden inşa edilen handa tarttırıp Bal kapını ve Galata gibi yerlerde tarttırmaması, tartılmış yağ için onar akçe resm-i kantariye ödemesine yönelik emir verilmiştir. Elde edilen hayvan iç yağlarının mumcu esnafına paylaştırılmasına dair böyle bir muamelenin izlenmesinin sebebi devletin vergi kaybı yaşamasının, mumcuların hammadde sıkıntısı dolayısıyla halkın muma erişimde problem yaşamasının önlenmesidir.²⁶⁰

9 Ekim 1709 (4 Şaban 1121) tarihli bir başka belge de benzer şekilde yağların toplanması, tartılması ve dağıtılmasıyla ilgilidir. Yedikule hâricinde Ayasofya-i Kebir Evkâfı’na bağlı aralarında icâreteyn ile kiralanmış salhane, şemhane ve arsaların da bulunduğu çeşitli vakıf yapıları zaman içerisinde harap oldukları halde tamirlerine müsaade edilmemiştir. Bu vakıf yapıları kiralayan kimseler bunları vakfa terk etmiş, vakıf zarara uğramış, enkaza dönüşmüş bu vakıf yapıları eski sadrazamlardan Maktul Mustafa Paşa²⁶¹’ya

²⁵⁷ BOA. A.{DVNS.MHM.d 122/242 (Evasıt-ı C 1216 – Kasım ayı başları 1801).

²⁵⁸ Seven Ağır, *Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul’un Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar (1774-1807)*, TÜBİTAK 1001 no. 111K274, sy 111K274 (Ankara, 2014), 62.

²⁵⁹ Çağman, “18. Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık – Gıda Sektörü –”, 175.

²⁶⁰ BOA. C.BLD 127/6339 – 23 Safer 1121 (4 Mayıs 1709).

²⁶¹ İlk kez 1752’de I. Murad döneminde sadrazam olmuş Köse Mustafa Paşa olarak bilinen devlet adamıdır. 1765’te üçüncü kez sadrazam olmuşken sadareten azledildikten sonra idam edildiği için “Maktul Mustafa Paşa” olarak anılmaya başlamıştır. Zehra Serter Gökçek, “İstanbul’da Unutulmaya Yüz Tutmuş Bir Osmanlı Tekkesi: Maktûl Mustafa Paşa Tekkesi”, *Mavi Atlas: Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy 11 (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı) (2023): 3.

120 bin akçeye, arsalar ise senelik 20 bin akçeye mukataa olarak verilmiştir. Mustafa Paşa'nın arsaya inşa ettiği han ve yapılar vefatının ardından yine harap olmuştu, yeniden inşa izni verilmeyince Mustafa Paşa'nın vakfının mütevellisi tüm yapı ve tasarrufları Ayasofya-i Kebîr vakfına geri vermiştir. Bu kez mizân-ı harîr²⁶² emini Hacı Ali yıllık 3000 akçe karşılığında kendisine mukataa olarak verilen enkaz ve arsalar üzerine şemhane, dükkân, yağ kapanı dâhil yapılar inşa ettirmiş, bu bölge Karadeniz'den gelen don yağının, koyun, keçi ve sığır yağının toplanıp tartıldığı ana merkez haline gelmiştir. Vakıftaki harabiyetin giderilmesi ve ekonomik kalkınmanın ardından bu vakıf malları Hacı Ali, Sadrazam Ali Paşa'ya devretmiştir. Bunun ardından kasaplar ve mumcular Yedikule'deki şemhanelere toplanmıştır. Yağ tartma işlemi için kantar başına 10 akçe resm-i kantar alınmasına, serçîn, derçîn gibi ek vergiler talep edilmemesi emredilmiştir. Mumhane ve mumcuların tek bir bölgeye toplanması, hammadde dağıtım kurallarının netleşmesi karmaşayı önlemiş, halkın mum kıtlığı çekmesi engellenmiştir.²⁶³

Yedikule salhanesinde kesilen hayvanlardan elde edilen yağlar için mumcu esnafının her bir kantar yağ için resm-i kantariye olarak on bir akçe vergi ödemesi gerekmektedir. Bir kayıta bu kadim usule aykırı olarak mumcuların kendileri salhane haricinden tedarik ettikleri don yağın tarttırıp aralarında pay edip işledikleri ve sattıkları, kendilerinden resm-i kantariye talep olunduğunda ise bunu ödemeyi reddettikleri, Üsküdar'daki celeblerin ve koltukçuların Yedikule'den almaları gerektiği halde Anadolu'dan kendileri hayvan getirdikleri için mürde bâcı²⁶⁴ ve gemi nakliye ücreti ödemeyi reddettikleri görülmektedir. Aynı belge bize Yedikule'de salhaneye kesim için getirilen hayvan başına alınacak mürde bâcı miktarını da göstermektedir. Sığırlardan 4 akçe, küçükbaş hayvanlardan (koyun, kuzu ve keçi) 1 akçe, taşra salhanelerinde ise sığır kesen Müslümandan mürde bâcı olarak 4 akçe, camıştan 24 akçe, sağmalı sığırdan 18 akçe, küçükbaş hayvanlardan 1 akçe, kesimi yapan Yahudi ise camış başına 32 akçe, kara sığırdan 18 akçe, besili hayvandan 24 akçe, danadan 6, küçükbaş hayvanlardan ise 1 akçe mürde bâcı alınması gerekmektedir. Pastırma zamanı geldiğinde ise tarife değişmekte Müslümandan 12, getiren celepten ise camış başına 6, kara sığırdan 3 akçe ve hüddâmiye olarak 1,5 akçe alınmakta, gayrimüslimlerden ise camış başına 24, kara sığırdan 12, Müslümandan kara sığır için 4 akçe alınmakta, mîri tokattan başka yerde satışa

²⁶² Mizân-ı harîr: İpek kapanı. İpeklerin tartıldığı ve satıldığı yer.

²⁶³ BOA. AE.SAMD.III. – 140/13608 (4 Receb 1121 – 9 Ekim 1709).

²⁶⁴ Mürde bâcı: Koyun ve keçilerin kesilmek üzere İstanbul'a sevinde ve taşralarda derbentlerden ve sair yerlerden geçirilişlerinde alınan verginin adıdır. Buna mali ıstılah olarak "Selâmet akçası" ve "zebhiyye resmi" de denilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), 2:621.

izin verilmemektedir. Bu kurala uymamanın cezası 3000 akçe, satın alandan hayvan başına 12 ve satandan 12 akçe alınmasıdır.²⁶⁵ Bu kayıt esnafların devletin yüklediği çeşitli vergilerden kaçınma yolunda bulduğu yöntemlerin ne olduğuna dair bir örnek teşkil etmektedir.

Balmumu

Hayvan içyağları haricinde mum üretiminde en çok kullanılan diğer hammadde balmumuydu. Balmumu aslında bal arısı kolonisi için gıda depolama ve kuluçka yetiştirmek için kovanın belli sıcaklıkta kalmasını, arıların iletişim kurmasını sağlayan ve atık maddeler için filtre görevi gören bir maddedir. Balmumunun Antik Mısır'da mumyalama işleminde, ölülerin içine yerleştirildiği lahitlerin hava almasını önlemek için kapak üzerinde kullanıldığı bilinmektedir. Yüzyıllardır olduğu gibi günümüzde de balmumu, bal ve diğer arı ürünleriyle (polen, propolis) aynı şekilde ticari değeri olan bir üründür. Bu sebeple tekstil, boya, antimikrobiyal ve antifungal etkileri nedeniyle sağlık, kozmetik sektörlerinin yanı sıra gıda endüstrisi, kâğıt sanayi, mum ve balmumu heykel yapımında kullanılır.²⁶⁶

Türü	Ağırlık Cinsi	Fiyatı (Akçe)	Tarih (Hicri/Miladi)
Hâlisü'l-ayar	1 vukiyye	120	1138/1725
Hâlisü'l-ayar	1 vukiyye	120	1148/1735
-	1 vukiyye	105	1154/1742
Hâlisü'l-ayar	1 vukiyye	144	1158/1745
Hâlisü'l-ayar	1 vukiyye	160	1158/1745
Hâlisü'l-ayar	1 vukiyye	160	Evâhir-i Cemaziye'l-evvel 1158 (2-11 Temmuz 1745)
-	1 vukiyye	120	11 Zilhicce 1184/28 Mart 1771

Tablo 2: 18. Yüzyılın İlk Üç Çeyreğinde Balmumu Fiyatlarındaki Değişim²⁶⁷

²⁶⁵ BOA. AE.SMST.IV – 23/1614 (26 R 1223 – 21 Haziran 1808).

²⁶⁶ Topal vd., “Bal Mumunun Yapısı, Kullanım Alanları Ve Bazı Temel Sorunları”, 210-11.

²⁶⁷ Bu tablodaki veriler şu arşiv belgesi ve kitaplardan elde edilmiştir: Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkâm Defterleri – İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul Külliyyatı I (İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997), 37. BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 s.21/h.72; Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil 56a/4 Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 73 - Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*, çev. Nedim Pakırdağ ve

Avrupa örneğinde balmumu daha az bulunur ve pahalı bir malzeme olduğundan kullanımı uzun süre boyunca yalnızca Katolik Kilisesi ve zenginlerin tekelindeydi.²⁶⁸ Büyük ölçekli aydınlatmanın maliyetini yalnızca onlar karşılayabilmekteydi. Zengin insanlar için balmumu kullanımında cömert davranmak bir nevi zenginliği sergilemenin bir yolu idi. Don yağından üretilmiş mumlar yerine yaşam alanlarını çok sayıda balmumuyla aydınlatmak onların kendilerini ayrıcalıklı saymasının bir yoluydu. Buna karşın çoğu zaman fakir insanlar için don yağından yapılmış bir mumu bulmak bile lükstü. Daha çok kamışları yağa daldırarak çubuklarla aydınlatma sağlanır²⁶⁹, don yağı bulunamadığında kokusunun kötülüğüne bakmaksızın fakirler balık yağını bile ışığa kavuşmak için kullanırdı.²⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda da durum hemen hemen aynıdır. Daha pahalı olması balmumunu sıradan halk için zor ulaşılabilir kılarken hayvan içyağlarından elde edilen mumlara kıyasla kokusuz, kaliteli ve kullanım süresinin fazla oluşu hanedan, devlet ileri gelenleri ve zenginlerin hanelerinde aydınlatma için balmumunun tercih edilmesine sebep olmuştur. Ayrıca balmumu kutsal yerler ve selatin camileri başta olmak üzere ibadethanelerin aydınlatmasında kullanılmıştır. Ravza-i Mutahhara ve Mescid-i Nebevi başta olmak üzere Osmanlılar Mekke ve Medine'deki kutsal mekânların aydınlatılması için düzenli olarak balmumu gönderilmesini sağlamıştır.²⁷¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın, Saruhan, Trabzon sancağına bağlı Hemşin dışında Eflak ve Boğdan'dan balmumu getirilirdi.²⁷² Özellikle Eflak ve Boğdan'da bol miktarda elde edilen balmumu yalnızca Osmanlıların değil yabancı tüccarların da dikkatini çeken bir madde olmuştur. Bu nedenle Osmanlı sultanları balmumunun başka yerlere gönderilmesini engellemek için balmumunu ihracı yasak mallar kategorisine²⁷³ dâhil etmiştir, İstanbul'a düzenli olarak balmumu sevkiyatı yapmaları için voyvodalara emirler göndermiştir.²⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde elde edilen balmumu ihracı yasak mallar kategorisinde değerlendirilse de bazı dönemlerde en büyük ihraç kalemlerinden biri olmuştur. Balmumunun en fazla ihraç edildiği yerlerden biri Venedik Cumhuriyeti'dir. İstanbul'daki

Abdullah Sivridağ (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 350-51. BOA. AE.SMST.III. 77/5725 (11 Zilhicce 1184/28 Mart 1771).

²⁶⁸ Jane Brox, *Brilliant - The Evolution Of Artificial Light* (Houghton - Mifflin - Harcourt, 2010), 11.

²⁶⁹ Jeffrey L. Singman, *The Middle Ages - Everyday Life In Medieval Europe* (Sterling Publishing, 1999), 52.

²⁷⁰ T. O'Dea, *The Social History Of Lighting*, 19-20.

²⁷¹ Kılınç, "Eflak – Boğdan ve Karadeniz'de Bal ve Balmumu", 51.

²⁷² Saim Çağrı Kocakaplan, "İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret" (Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2014), 158-60.

²⁷³ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", içinde *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), 300.

²⁷⁴ Yusuf Heper, "Osmanlı Devleti Ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574-1634)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2020), 318-19.

Venedik elçilerinin gönderdiği raporlara göre 1769-1794 yılları arasında Venedik'in toplam balmumu ithalatı 42.599.648 *libra sottile* (yaklaşık 12.832 ton) gibi yüksek bir miktara tekabül etmektedir. Venedik Osmanlı'nın dört bir yanındaki limanlardan aldığı ham balmumunu işlemiş, kendi iç piyasasında ihtiyacı karşıladıktan sonra aralarında Osmanlı'nın da olduğu farklı ülkelere işlenmiş balmumunu satmıştır.²⁷⁵

Zeytinyağı

Zeytinyağı da mum yapımında kullanılmış doğal bir maddedir. Yunanlıların zeytinyağını önce kandillerde sonrasında ise mum haline getirerek aydınlatmada kullandığı tarihsel kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mum satıcılarının atölyelerinde zeytinyağından yaptıkları mumları dükkânlarında sattıkları belirtilmiştir. Zeytinyağından yapılmış bu mumların ilk olarak fakir halkın kullandığı bir ürün olduğu ancak sonrasında zenginlerin de kullandığı yazıtlardan anlaşılmaktadır.²⁷⁶ Zeytin meyvesi toplanıp ilk kez sıkımı yapıldığında elde edilen saf yağ en kıymetli kısımdır, arta kalan kısım tekrar tekrar sıkılır böylece yağın hem maddi hem de besin olarak değeri azalır. Son posasına su katılarak elde edilen kalitesi düşük yağ aydınlatma için kullanılan kısımdır.²⁷⁷ Ancak ışığa yüklenen dini ve kutsal anlamlar nedeniyle özellikle kiliselerde zeytinyağı dini ritüellerde kullanılırken aydınlatma için balmumu kullanımı daha fazla tercih edilmiştir. Zeytinyağı daha uzun süreli ve parlak ışık verdiğinden mumdan ziyade kandillerde kullanılmış, hatta zeytinyağına atılan bir fiske tuz kandillerin etrafa yaydığı ışığın daha parlak olmasını sağlamıştır.²⁷⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise zeytinyağı başta selâtin camilerinde, Haremeyn-i Muhteremeyn (Mekke'deki Mescid-i Haram ve Medine'deki Mescid-i Nebevî) bünyesinde yer alan cami, mescit ve hayratlarda yakılan kandiller için kullanılmıştır. Bu yağın saf ve temiz olması, temini, depolanması ve kutsal topraklara naklini sağlanması daha çok vakıflar ve tüccarlar yürütülürdü.²⁷⁹

Bunlar hâricinde yeniçeri ortalarında yakılan kandillerde de zeytinyağı kullanılırdı ve bu zeytinyağının masrafı bazı vergilerden muaf olmaları karşılığında reayadan bazı kişilerin

²⁷⁵ *Libra sottile* kıymetli metal ve baharat gibi maddeleri ölçmekte kullanılan bir ölçü birimi olup 1 *libra sottile* yaklaşık, 301.230 grama eşittir. Özgür Oral, "Osmanlı - Venedik Ticari İlişkileri (1763 – 1794)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2017), 175, 294, 297-98.

²⁷⁶ Rıza Peker, "Tarihsel Süreçte Aydın'da Zeytin ve Zeytincilik" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2019), 23; Sedef Çokay, *Antikçağda Aydınlatma Araçları*, 2. Baskı (Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2000), 7-8.

²⁷⁷ T. O'Dea, *The Social History Of Lighting*, 221-22.

²⁷⁸ Peker, "Tarihsel Süreçte Aydın'da Zeytin ve Zeytincilik", 23.

²⁷⁹ Faruk Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı (1800-1920)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2007), 128-29.

yükümlülüğü haline gelirdi. Örneğin; 1726 (1139) yılında yeniçerilerden 5. Bölük ortasında yakılan kandillerde kullanılmak üzere yıllık yüz vukiyye zeytinyağı ve otuz vukiyye mum yağı veren Toma adlı zimmî bunlar karşılığında kendi bağındaki üzümlerden ürettiği içki için vermesi gereken sıra resminden muaf tutulmuştu.²⁸⁰ Andros v. Toros ise 1759 (1172) yılında Ağa Kapısı'ndaki mescitte ve divân-hânede yakılan kandillerde kullanılmak üzere yıllık seksen vukiyye zeytinyağı vermesi karşılığında cizye harici tüm avarız, tekâlif-i örfiye ve şâkkadan, ticaretini yapmayıp sadece kendisi için ürettiği içki için ödemesi gereken sıra resminden muafiyet elde etmişti.²⁸¹ Yeniçeri ortalarında yakılan kandillerde şîr-i revgan yani susam yağı da kullanıldığı bilinmektedir.²⁸²

II.D. Mumcu Esnafı ile Diğer Esnaf Kolları Arasında Hammadde Temini Konusunda Yaşanan Rekabet ve Anlaşmazlıklar

Daha önce de belirtildiği gibi mumcu esnafının doğrudan bağlı olduğu en önemli esnaf grubu kasaplardır. Bu bağlantının temelinde mumcu esnafının faaliyet gösterebilmek için ihtiyaç duyduğu içyağı, don yağı, çerviş yağı gibi hammaddeleri kasaplardan tedarik etmeleri gelmektedir.

İstanbul'un iaşesi için et temini belli dönemlerde daha öncesinde belirlenmiş miktarlarda imparatorluğun farklı bölgelerden tedarik edilip celeplerce İstanbul'a sevk edilen hayvanların İstanbul kadısına ve koyun eminine teslim edilmesiyle süreç başlamaktaydı.²⁸³ Teslim edilen büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar hayvan pazarlarında satıldıktan sonra kesime gidecek olanlar kasaplar tarafından salhaneye teslim edilirdi. Koyun emininin denetiminde hayvanların salhanelere sevki ve kesimi et narhının tespiti dışında kasaplara doğrudan bağlantılı mumcu, başçı, paçacı, işkembeci, debbağ gibi esnaf kollarını da etkilerdi. Çünkü hayvanların hangi salhaneye sevk edilip kesileceği, kesim sonrasında elde edilen yağların mumculara, başların başçılara, bacak kemiklerinin paçacılara, işkembenin işkembecilere, derilerin ise debbağlara daha önce belirlenmiş miktar ve sırayla dağıtımı salhanede koyun emininin sorumlu olduğu düzenin işlemesine bağlıdır.²⁸⁴

²⁸⁰ BOA. A.{DVNS.MHM.d. 133/1072 (20 Muharrem 1139 – Eylül ayı ortaları 1726).

²⁸¹ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 00005/00032 – 61/h.197 (evâhir-i Cemaziyelahir 1172 – Şubat ayı ortaları 1759).

²⁸² Mehmet Kabacık ve Ebru Tanrıverdi, “Türk Mutfak Kültüründe Susam ve Susam Yağı”, *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel (JOGHAT)* 5, sy 2 (2022): 663.

²⁸³ Kal'a, “Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap Ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII Ve XVIII. Asırlarda)”, 44.

²⁸⁴ Kal'a, “19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu”, 114. Edirnekapı hâricinde Kumkapı, Samatya, Balat, Fener, Ayakapı ve Eyüp'ye ortaya çıkan yeni salhanelerde kesilen hayvanların

Kasap esnafının da tıpkı diğer esnaf gruplarında olduğu gibi kethüda denilen bir idarecisi vardır. Kasaplar kethüdası hem esnaf içi denetimi sağlar hem de diğer esnaflarla ve devletle olan ilişkileri yürütürdü. Kasaplar kethüdası salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen yağların mumcu esnafına verilmesinden sorumluydu. Kethüdalık görevini üstlenen kişiye ilk olarak yağ, et, paça ve pastırmalık etlerin ilgili esnaf grubuna olması gerektiği üzere, haksızlık yapılmadan dağıtma görevi hatırlatılırdı.²⁸⁵

Kasap esnafının daha öncesinde taahhüt ettikleri şekilde kestikleri hayvanlardan elde ettikleri ve mumculara vermeleri gereken ürünleri ilgili diğer esnaf gruplarına dağıtması konusunda zaman zaman sorunlar yaşanmıştır. Erken modern dönem İstanbul’unda faaliyet gösteren esnaf gruplarının en büyük sorunlarından biri üretim yapabilmek için ihtiyaç duydukları hammaddelere dair usulsüz tasarruf hakkı iddialarıdır. Örneğin 1582 tarihli bir sicil kaydına göre İstanbul’daki debbağ esnafının bir kısmı deri üretimi dışında mum üretimine de el atıp buradan kazanç sağlamak amacı ile kasapların elindeki iç yağlarına talip olmuşlar, bu da mumcu esnafının hammadde konusunda kıtlık çekmesine sebep olmuştu. Mumcu esnafının Divân’a yaptığı şikâyet ve başvuru sonrası çıkarılan emir ile devlet duruma müdahale etmiş ve bu yağların mevcut düzenlemelere aykır bir biçimde debbağlara verilmesini yasaklamıştı.²⁸⁶

Başkent İstanbul’da kasap dükkânları şehrin her tarafına dağılmış olsa bile²⁸⁷ Suriçi bölgesi baz alındığında mezbahalar nüfusun fazla olduğu Edirnekapı ve Yedikule gibi merkeze yakın yerlerde yoğunlaşmıştır. Mezbahaların konumlandırılmasını belirleyen faktörlerin başında aynı mumhaneler gibi suya yakınlık ve kesilen hayvanların pazara bir an evvel ulaştırılması gerekliliği gelmektedir. Salhanelerin yerleşimin yoğun olduğu Suriçi bölgesinde konumlandırılmasına ise hijyen şartlarının sağlanması güç olduğundan izin

fazalâtı (dışkısı) kaynaklı çevreye yayılan kötü koku nedeniyle 1633 (H. 1042) yılında Yedikule dışındaki tüm bu salhaneler yıktırılmıştır. Ancak sonrasında gösterilen müsamahaları fırsat bilenler İstanbul içlerinde ve Eyüp’ye koyun ve sığır kesilen salhaneler inşa etmişlerdir. 1688 (H. 1099) yılında tekrar bir hatt-ı hümayun ile Yedikule hâricindeki salhaneler dışındaki tüm salhaneler yıktırılmış. Kadim usulde olduğu gibi Yedikule’de hâricinde kesilen sığır ve koyunların derilerinin debbağlara, başlarının başçılara, yağlarının mumculara verilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil – 84b/1 (evâsıt-ı Zilkade 1099 – Ağustos ayı sonları 1688) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 56 - İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1099-1100 / M. 1688-1689)*, 306-7.

²⁸⁵ Bâb Mahkemesi 172 Numaralı Sicil – 91b/2 (1153 / 1740) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 69 - Bâb Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1152-1153 / M. 1740)*, 581.

²⁸⁶ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 48/24 13 Receb 990 (3 Ağustos 1582). Zafer Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Esnafın Genel Özellikleri ve XVIII. Yüzyıl Konya Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 5, sy 1 (2021): 307, 1.

²⁸⁷ 16. yüzyılda İstanbul’da vakıflara bağlı toplam 49 kasap dükkânı bulunduğu, şahısların da işlettikleriyle birlikte sayının daha da arttığı bilinmektedir. Akyazıcı Özkoçak, “Two Urban Districts In Early Modern Istanbul Edirnekapı and Yedikule”, 39-40.

verilmemeye çalışılıyordu. Bu faktörler nedeniyle surun hemen dışı mezbahalar için elverişli bir noktaydı.

İstanbul'da kasap esnafının iç yağlarını mumculara ne şekilde vereceğine, bu yağların ne şekilde dağıtılıp satılacağına dair nizam İstanbul Kadısı tarafından onaylanırdı. Kasaplar tarafından satın alınan ve salhanelerde kesimi yapılan hayvanlardan elde edilen iç yağları narh üzerinden mumcu esnafına verilmekteydi.²⁸⁸ Bu nizama uyulup uyulmadığı kadılar tarafından zaman zaman kontrol edilir, nizama uymayan kasaplar uyarılırdı. Örneğin 1736 (H. 1149) yılında Üsküdar'da kesilen sığırlardan elde edilen revganlar (yağlar) kadim nizama göre Üsküdar mumcularına veriliyorken mum yağı kıtlığı yaşanmıştır. Bu kıtlık nedeniyle Üsküdar'daki sığır kasaplarının hayvanları Ortaköy ve Beşiktaş'ta kesmesi, Üsküdar'a ise sadece etleri getirip yağlarını Ortaköy ve Beşiktaş'taki mumculara vermesi üzerine Üsküdar'da ciddi mum kıtlığı yaşanmış, halk dara düşmüştü. Bunun üzerine Üsküdar Kadısı yaşanan bu olayı kadim nizama aykırı bulmuş, Üsküdar'da mum kıtlığı yaşanmaması için kesilen hayvanlardan elde edilen tüm ürünlerin Üsküdar'da satılmasını, yağın üretim yapmak üzere Üsküdar'daki mumculara verilmesine hükmetmiştir.²⁸⁹

Benzer şekilde 1803 (H. 1218) yılında İstanbul kadısı “kadim nizama” uymaktan imtina eden kasapları uyarmış, mumculara her hafta ne miktarda iç yağı verildiğinin kurna kâtibinin kayıtlarından kontrol edilmesini istemiştir. Üretimi yapan mumcuların, satışı yapan bakkalların dolayısıyla reayanın kıtlık çekmemesi için kasap esnafının kadim nizama uyması, uymayanlar içinse her türlü cezai yaptırımın uygulanması konusunda önlem alınması emredilmiştir.²⁹⁰ Kasapların ellerindeki koyun ve keçi iç yağlarını mumcu esnafına vermek yerine gizlice bizzat işleyerek mum yapmaları, narhtan daha yüksek bedelle satmaları nizama aykırı bir hareket olarak görülürdü. Böyle bir durumun tespiti halinde kasabın tekrar aynı hareketi yapmayacağına dair beyanda bulunması ve o kasaba bir başka kimsenin kefillik yapması gerekebilirdi.²⁹¹ Devletin iç yağı nizamına uyulmaması nedeniyle çıkan sorunları çözmeye yönelik yaptığı hamleler iaşeci anlayışın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. En

²⁸⁸ Emine Yaman, “Osmanlı'da Kasap Esnafına Genel Bir Bakış: XVI-XVIII. Asırlarda İstanbul Ve Anadolu Kentlerinde Kasap Esnafı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2023), 29.

²⁸⁹ BOA. C.BLD 126/6297 – (13 Rebîü'l-evvel 1149 - 22 Temmuz 1736).

²⁹⁰ İstanbul Mahkemesi Sicilleri 97 – 15a/2 – (Fî-selh-i Safer 1218 – 20 Haziran 1803). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 83 - İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 108.

²⁹¹ Üsküdar Mahkemesi Sicilleri 531 – 42a/4 (27 Ra 1205 – 4 Aralık 1790). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 81 - Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790- 1793)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 372.

nihayetinde amaç hem halkın hem de esnafın çıkarlarını korurken herhangi bir kıtlık yaşanmasını önlemektir.

Kasap esnafının kestiği hayvanlardan elde ettiği yağları mumcu esnafına hangi fiyattan vereceği önceden belirlenmiştir. 1586 tarihli bir sicil kaydına göre Ebâ Eyyüb el-Ensâri semti mahallelerinden Kiremitçi mahallesinde yaşayan kasaplar mahkeme huzurunda kestikleri koyunlardan elde ettikleri yağların her kantarını²⁹² mumculara 150 akçeden vereceklerini beyan etmiş, mumcular da bu beyanın doğruluğunu onaylamıştır.²⁹³ Tarafların menfaatlerinin korunması ya da daha fazla ayrıcalık elde etmeleri amacıyla kasapların hayvan iç yağlarını paylaşırma usullerinin değiştirmelerine izin verilmemeye çalışılırdı. Çünkü tedarik edilmesi gereken mumların piyasaya çıkmaması demek iâşe sisteminin aksaması demekti, bu da devletçe istenilir bir durum değildi. Örneğin; 1620 tarihli bir sicil kaydına göre Edirnekâpı'daki mumcu esnafının kethüda ve idarecileri ile Edirnekâpı'daki kasapların kethüda ve idarecileri mahkemede karşı karşıya gelerek eskiden beri Edirnekâpı'da kesilen hayvanların iç yağlarını okkasına sekiz akçe ödeyerek alma hakkına kendilerinin sahip olduğunu beyan etmişlerdir. Mumcu esnafı bu hak karşılığında ürettikleri mumlardan Yeniçerilerin Et Meydanı'nda yeniçeri ortalarına sübvânse fiyattan mum satmayı taahhüt etmişti. Yeniçeri odalarının aydınlatılması için kullanılan yirmi dirhemlik (yani yaklaşık 64 gram ağırlığında) ve yine yeniçerilerin yemek yediği odaların aydınlatılmasında kullanılan yirmi iki dirhemlik (yaklaşık 70 gram) mumları 1 akçe gibi bir fiyattan satışa sunulmaktaydı. Mumcu esnafı aynı mumu piyasaya sunarken ise on sekiz dirhemlik (yaklaşık 58 gram) mumu bir akçeye satmaktaydı.²⁹⁴

Kasap esnafıyla mumcu esnafı kendi aralarında anlaşarak hammadde temini, üretim ve satış meselelerini çözme yoluna gitmeyi de tercih etmiştir. Örneğin; 1630 yılında Hasköy'de ve Sötlüce'de bulunan iki mumcu dükkânından Hasköy'de olanı işleten kişiler mum yağını Piri Paşa Mahallesi'ndeki kasaplardan alıp, ürettikleri mumları satmak için Hasköy'de Turşucu mahallesindeki dükkânlara dağıtmaktadır. Sötlüce'deki mumhaneyi işleten kişiler ise İstanbul ve diğer yerlerden mum yağı alıp ürettikleri mumları satmak için Abdüsselam

²⁹² Kantar: Hem Anadolu Selçuklularında hem de Osmanlılarda kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup bir kantar 56,443 kilograma eşittir. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 5 (1989): 33.

²⁹³ Eyüb Mahkemesi Sicilleri 3 – 19a/2 – (994 yılı Safer ayı başları - ~Ocak 1586). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 123.

²⁹⁴ Eyüb Mahkemesi Sicilleri 19 – 50a/3 – (Receb ayı başları 1029 – Haziran/Temmuz 1620). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havass-ı Refîa) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 282.

Mahallesi'nden Sütölçe Mahallesi'ne dek olan bölgedeki dükkânlarla tevzi etmekte yani dağıtmaktadır. İki grup Hasköy'deki mumcuların Piri Paşa Mahallesi'ndeki kasap dükkânlarından iki hisse mum yağı olarak ürettikleri mumları Turşucu mahallesine kadar olan dükkânlarla dağıtmasına, Sütölçe'deki mumcuların ise bir hisse mum yağı olarak ürettikleri mumları Sütölçe mahallesindeki dükkânlarla dağıtması konusunda anlaşmışlardır. Böylelikle birbirine çok yakın olan Hasköy ve Sütölçe bölgelerinde mumcu esnafı hammadde temini ve ürettikleri mumları satma konusunda sıkıntı yaşama ihtimalini birlikte bertaraf etmiştir.²⁹⁵ Aynı şekilde Kasımpaşa'daki salhanelerde kesilen koyun, keçi ve sığırların iç yağları toplanarak Kasımpaşa'da faaliyet gösteren mumculara verilmektedir. Ancak Kasımpaşa'daki bazı kasapların nizama aykırı olarak dışarıdan farklı kişilere yağ vermesi üzerine Kasımpaşa mumcuları hammadde temini konusunda sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Bunun üzerine Kasımpaşa'daki kasapların kadim nizama aykırı hareket etmekten kaçınarak sadece Kasımpaşa mumcularına içyağı vermesi, buna uymayanların haklarından gelinmesi emredilmiştir.²⁹⁶

Bir başka örnekte kasap esnafından Kasap Kurt Beşe bin Abdullah'ın Sultan Bayezid yakınlarındaki salhanesinde kestiği koyun ve keçilerden elde edilen iç yağlarını Balıkpazarı'ndaki (Eminönü civarı) mumhaneye vermektedir. Ancak Kurt Beşe'nin mevcut anlaşmaya aykırı olarak koyun ve keçi sıkıntısı yaşandığı yaz aylarında mumhaneye iç yağlarını vermekten imtina ederek ancak kışın bolluk vaktinde alabilirsiniz demesi üzerine anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun üzerine Kurt Beşe ile müzakere edilmiş ve salhanesinde kestiği koyun ve keçilerin yağını mevcut anlaşmaya uygun olarak vermesi konusunda kendisiyle tekrar anlaşılmıştır.²⁹⁷

Kasap esnafının hayvan kesimi yaptığı salhanelerin büyük çoğunluğu devletin tam denetimi altında olan miri salhanelerdir. Salhanelerden elde edilen et, deri, yağ, sakatat gibi ürünlerin hem sarayın hem de halkın temel ihtiyaç maddelerini oluşturuyor olması devletin İstanbul'un fethinden itibaren Yedikule çevresi başta olmak üzere çok sayıda salhane açmasına sebep olmuştur. Miri salhaneler haricinde Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatına çok sayıda alanda faaliyet göstererek dâhil olan vakıflar çok sayıda salhane de işletmektedir.

²⁹⁵ Hasköy Mahkemesi Sicilleri 5 – 113/1 (Evâhir-i 1040 - ~ Ağustos sonu 1630). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 178.

²⁹⁶ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 42/320 h.1 (14 C 989 – 16 Temmuz 1581).

²⁹⁷ İstanbul Mahkemesi Sicilleri 12 – 25b/2 – (Zilkade 1073 - ~Haziran 1663). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 279-80.

Vakıflara bağı olan salhaneler hem vakfın ihtiyacı olan hayvansal ürünlerin teminini hem de vakfın devamlılığını sağlamak için gerekli olan maddi kaynağı tedarik etmeye yarardı. Vakıfların salhaneler dışında mumhane ve başhane de işlettiği de olurdu. Çünkü vakfın çatısı altında bulunan tüm bu işletmeler vakıf için gelir kaynağı demektir.²⁹⁸ Vakıf salhanelerde önceden belirlenmiş miktarlarda hayvanın kesilmemesi demek vakfın da bu hayvanlardan elde edilen hammaddelere dayalı ürün üreten esnafların zarara uğraması demektir. Örneğin İstanbul'da Eğrikapı haricinde iki, Eyüp İskeleyi'nde iki, Defterdar İskeleyi'nde bir toplamda dört koyun salhanesi, Eğrikapı haricindeki bir adet sığır salhanesi doğrudan Eyüp'teki Ebî Eyyüb el-Ensârî vakfına bağıdır. Bu salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen et Eyüp ve İstanbul dâhilindeki kasap dükkânlarında Ayvansaray kapısından içeri alınarak narh-ı rûzî (mevcut fiyat) üzerinden halka satılmalyken derileri Eyüp'te vakfa bağı debbağhane debbağlarına, yağlarınsa Eyüp mumcularına satılması emredilmiştir. 1765 yılı Şubatında bu emre aykırı olarak Karagümrük'te Londari adlı zimmînin satın aldığı hayvanı salhanede değil dükkânı içinde keserek elde ettiğı ürünleri kimliği belirsiz kişilere satması üzerinde zarar gören debbağ ve mumcular şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine hem vakıf gelirinde meydana gelen düşüşü hem de esnaf ve halkın daha fazla zarar görmesini engellemek için vakıf mütevellisi devreye girmiş Londari'nin bir daha mevcut düzene aykırı hareket etmemesi için tembih olunması emredilmiştir.²⁹⁹

Salhanelerde hayvan kesimi yapan kasaplar elde ettikleri iç yağına güncel narh üzerinden belirlenen hisseleri kadar mumcu esnafına verse de bazen kendilerine tahsis edilen yağ miktarıyla yetinmedikleri için kasaplar ve mumcular karşı karşıya gelmiştir. Örneğin; 1789 (H. 1203) yılında Yedikule'deki kasaplar mumcu esnafına vermeleri gereken yağı haksız bir şekilde gasp edip et verdikleri zengin konaklarına vermektedir. Bu gasp edilen yağ Yedikule dışında konumlanmış 10 salhanede kesilen sığır ve keçilerden elde edilen toplam 15,033 vukiyye iç yağıdır ki kıyye başına 21 akçeden toplam 2631,5 kuruş 11 para değerindedir. 1203 senesi Safer ayında mumculara 7845,5 vukiyye iç yağı kıyyesi rayiç fiyatta 1 para zam ile verilmiş, mumculardan 196 kuruş fiyat farkını ödemesi talep edilmiştir. Taraflar mahkemeye başvurmuş 371 kuruşa sulh ederek anlaşılmış, mumcu esnafı gasp edilen 15,033 vukiyye iç yağıyla ilgili tüm haklarından vazgeçmiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, 2. (Libra Kitap, 2018), 276-92.

²⁹⁹ BOA. C.BLD. 52/2587 – (20 Şaban 1178 - 12 Şubat 1765).

³⁰⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 9b/1 (17 Cemaziyelevvel 1203 – 13 Şubat 1789).

Kimi zaman mumcu esnafı kasap esnafının ellerindeki iç yağını kendilerinden sakladığını iddia ederek şikâyetle bulunmuştur. Örneğin, 1790 kışında bu şekilde yapılan bir şikâyet üzerine kasapta kesilen her bir hayvanın iç yağından yüz elli dirhemden eksik verilmemesi, bu miktardan daha fazla yağ çıktığında da saklanmayarak mumcu esnafına verilmesi emredilmiştir.³⁰¹

Mumcu esnafı İstanbul'a sevk edilen sığırların et, iç yağı ve sakatını (sakatat kısımları) tartarak ve ilgili esnaf gruplarına dağıtmaktan sorumlu sığır kasabı kanadârlarıyla da anlaşmazlık yaşamıştır. 23 Haziran 1791 (21 Şevval 1205) tarihli bir sicil kaydına göre mumcu esnafı ile sığır kasabı kanadârları arasında yaşanan anlaşmazlık sonucunda sığır etinin bir vukiyyesinin 28 akçeye verilip halka 30 akçeden satılmasına, bir vukiyye iç yağının mumculara 40,5 akçeye verilmesine hükmedilmiştir.³⁰²

Kasap esnafının kesilen hayvanlardan elde ettiği yağlar için mumcu esnafından nizamlarla belirlenmiş olandan daha yüksek fiyat talep etmesi iki esnaf grubunu karşı karşıya getiren sorunlardan biridir. Örneğin; 1791 yılında başkent İstanbul'a bakar (sığır) kasapları tarafından getirilen 160 baş sığırın her okka eti için 26 akçe, iç yağı için 26 akçe ve sakatâtı için 180 akçe fiyat biçilmiş ve bu ürünler dağıtıldıktan sonra otuz bir gün içinde ödemesinin yapılacağı konusunda anlaşılmıştır. Kethüda ve ustalar bu fiyatları onaylamış ve her okka sığır etini kanadârlara (kasap) yirmi sekiz akçeye, iç yağın mumcu esnafına kırk buçuk akçeye vermiş, kanadârların da halka her okka sığır etini otuz akçeye satacaklarını taahhüt etmişlerdir. Ancak başta belirlenen ile sonrasında ortaya çıkan tarife arasındaki fark yüzünden kasaplar ve mumcular arasında bir anlaşmazlık yaşanmış, bu da talepleri doğrultusunda kayda geçirilmiştir.³⁰³

Mumcular İstanbul'daki koyun ve sığır (ganem ve bakar) kasaplarının salhanelerde kestirdiği hayvanlardan elde edilen iç yağlarının eksik yaşanmadan kendilerine verilmesi hususunu yakından takip etmeye çalışıyorlardı. Bu konuda kendi menfaatlerine aykırı bir durum yaşandığında devlet otoritelerine bu durumu şikâyet ederken, devlet otoriyelerinin önem vereceğini düşündükleri hammaddenin “ziyan” edilmesi ve “kadimden gelen usule riayet edilmemesi” gibi argümanları ön plana çıkarıyorlardı. Mesela 1791 (H. 1205) yılında Bilâd-ı Selâse'deki sığır kasapları önceden mumcular ile anlaşılan dağıtım usulüne riayet

³⁰¹ İstanbul Mahkemesi Sicilleri 33 – 45a/2 (1 Ramazan 1184 – 4 Aralık 1790). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 77 - İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (H. 1183-1185 / M. 1769- 1770)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 166.

³⁰² İKA, Kadı Sicilleri no: 60 – 2b/1 (21 Şevval 1205 - 23 Haziran 1791).

³⁰³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 60 s. 3a/1 – (21 Şevval 1205 - 23 Haziran 1791).

etmemiş iç yağlarını şişe mumu yapılmak üzere yüksek fiyata yabancılara satmıştır. Bu ihlal sonucunda mumcuların yaptığı şikâyet üzerine sığır kasapları “kadimden olageldiği üzere” iç yağlarını “ziyan etmeden” mumcu esnafına vermeyi, yabancılara satmamayı taahhüt etmiş buna uymadıkları takdirde Müslüman olanlara kalebentlik, zimmî olanlara kürek cezası verilmesine hükmedilmişti.³⁰⁴

Mumcu esnafının hammadde konusunda kimi zaman karşı karşıya geldiği esnaflar arasında celebler, çeyrekçi³⁰⁵ ve koltukçu esnafı da vardır. Mumcu esnafı ile çeyrekçi (çâryekçi) kasapların Sultan Ahmed Han döneminde 1729 (H. 1142) yılında verilmiş hatt-ı hümayûna dayanan kadim nizama göre Yedikule, Eyüp, Galata ve Üsküdar’daki salhanelerde kesilen hayvanlardan elde edilen koyun ve keçi iç yağlarını mumculara vermek yerine kebabçı, çorbacı ve çörekçi taifesine satması üzerine anlaşmazlık yaşanmıştır. En nihayetinde kadim nizama riayet edip çeyrekçi kasapların iç yağlarını mumcu esnafına vermekten imtina etmemesi emredilmiştir. Çeyrekçi kasaplar da bu emre uyacaklarını taahhüt etmiştir.³⁰⁶

1764 (H. 1178) tarihli bir başka hüküm kaydına göre ise Hazret-i Ebî Eyyûb el-Ensârî Evkafı’na bağlı olarak Eyüp’te faaliyet gösteren debbağ esnafı Eğrikapı, Eyüp ve Defterdar İskelelerindeki salhanelerde kesilen hayvanların derilerinin kendilerine, iç yağlarının ise Eyüp’teki mumcu esnafına verilmesi şeklindeki kadim nizâma çeyrekçi taifesinin riayet etmediğine dair bir şikâyetle bulunmuştur. Çeyrekçi taifesi derileri Yedikule debbağlarına iç yağlarını da Yedikule mumcularına verdiğiinden Eyüp’teki debbağ ve mumcular hammadde tedarik sorunu yaşamıştır. Bunun üzerine çeyrekçi taifesinin düzeni bozarak aykırı hareket etmesinin engellenmesi ve kadim nizama uyulması emredilmiştir.³⁰⁷

II.E. Mumun Piyasada Satış Süreci

Mum Fiyatının Belirlenmesi

Osmanlı İmparatorluğu’nda halkın refahını sağlamak, arz-talep dengesini korumak amacıyla piyasadaki temel ihtiyaç maddeleri için fiyat belirleme (narh koyma) yoluna

³⁰⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 59 – 44a/2 (15 Zilkade 1205 – 16 Temmuz 1791).

³⁰⁵ Çeyrekçi ya da Çeyrekçi Kasaplar: Eskiden pazarlarda et satan ayak kasapları yani seyyar kasaplardır. Satışları etler ekseriya koyunun dörtte biri olduğundan bu kasaplara çeyrekçi denilmiştir. Üsküdarlı Vasıf’ın belirttiğine göre çeyrekçiler tarihe karışmış esnaflardandır. Çeyrekçiler, omuzlarında bir sırık, etler dizili, elde bıçak, belinde peştamal “semiz” diye gezer yahut işlek, münasip bir yer tutup bir sehpa üzerine et sırgını koyarak dükkânci kasaplardan daha ucuza et satıp, daha çok iş yapmaktadırlar. Reşad Ekrem Koçu, “Çeyrekçi - Çeyrekçi Kasaplar”, içinde *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965), 7:3887.

³⁰⁶ Kal’a, *İstanbul Ahkâm Defterleri – İstanbul Esnaf Tarihi I*, 32-33.

³⁰⁷ Kal’a, *İstanbul Ahkâm Defterleri – İstanbul Esnaf Tarihi I*, 60-62.

gidilmiştir. Yaşanabilecek kuraklık, kıtlık, ulaşım problemleri, savaş gibi sebeplerle belirlenen narhlar değişime uğramış, artmış yahut azalmıştır. Osmanlı’da para sistemi değerli madenlere dayalı olduğundan akçenin içeriğindeki madenlerin miktarında herhangi bir oynama piyasaya ve konulan narhlara doğrudan etki etmiştir.³⁰⁸

Osmanlı İmparatorluğu’nda narh belirlenerek piyasadaki varlığı hep denetim altında tutulmaya çalışılan maddeler arasında buğday ve un, et ve et ürünleri, yağ çeşitleri ve mum, tuz, sabun, hububat ve tahıl ürünleri sayılabilir.³⁰⁹ Bunlar reayanın hayatını idame ettirebilmesi, seferde askerin ayaklanmadan görevini yapabilmesi yani toplumun dolayısıyla hanedanın huzurunun devamı için her daim ihtiyacı olan ürünlerdir.

Her üründe olduğu gibi mum fiyatının belirlenmesi de mumcu esnafı ile devlet görevlileri arasında hammadde bedeli, üretim sürecindeki el emeği ve harçlar dikkate alınarak yapılırdı. Belirlenen bu fiyat narh kabul edilir ve tüm mumcu esnafının uyması beklenirdi. 13 Temmuz 1664 (19 Zilhicce 1074) tarihli mumculara ait bir hüccet mum narhının belirlenme sürecini net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu hüccete göre Yedikule’deki şemhaneler sığır yağının her vukiyyesini 11 akçeye satın alıp işledikten sonra halka 22 akçeye sattıkları halde yağın fiyatının 10 akçeye indirilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Yedikule’deki miri tokaddan â’la, evsat ve ednâ cinslerin her birinden beşer toplam 15 adet sığır satın alınıp kesilip yağların tartılması ve üç gün kurumaya bırakıldıktan sonra tekrar tartılmasına, bir kazana konulup eritildikten sonra yine tartılmasına karar verilmiştir. İki kez tartma işleminin yapılmasındaki amaç ilk kesim sonrasında elde edilen yağlar miktarında kurutma ve eritme işlemi sonrasında elde edilen yağ miktarı arasında oluşan farkı, kayıp olup olmadığını tespit edebilmektir. Mumcu esnafının yağ fiyatında indirim talebi bu incelemelerin ardından değerlendirilecektir. Talep edilen 15 sığır kesildikten sonra tartıldığında 186 vukiyye yağ edilmiş, üç gün bekletildikten sonra tartıldığında 17,5 vukiyye yağ eksildiği görülmüş, kalan 168,5 vukiyye yağ ise kazana konulup eritilmiş tartıldığında 20,5 vukiyye kayıp olduğu geriye 139 vukiyye yağın kaldığı görülmüştür. Toplam kayıp 38 vukiyyedir. Bu işlemler neticesinde ele geçen yağın vukiyye başına maliyeti 14,5 akçe olduğundan, mumcular mumun vukiyyesini 26 akçeye satarlarsa 7,5 akçe, 20 akçeye satarlarsa 5,5 akçe, 18 akçeye satarlarsa 3,5 akçe kâr edecektir. Halkın zarar görmemesi için mumun narhı 20 akçe olarak

³⁰⁸ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan 43 (İstanbul 1987): 122.

³⁰⁹ Coşkun Çakır ve Yakup Akkuş, “İstanbul’da Temel Gıda Maddelerinin Narh Fiyatları (1524-1836)”, içinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 6:177; Arif Bilgin, “Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası”, *Üsküdar Sempozyumu IV* (İstanbul) 2 (Kasım 2006): 162.

belirlendiğinden mumcular üretim yapacakları yağı 11 akçeye almayı kabul etmiş, indirim talepleri reddedilmiştir.³¹⁰

Güncel narh üzerine eklenen harçlar kapsamında üstâdiye, hüddâmiye, kantâriye, hammâliye gibi kalemler bulunurken, hammadde bedeli olarak yağ masrafı ve fitil baha denilen fitil bedeli sayılabilir.³¹¹ Evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1162 (Haziran ayı ortaları 1749) olarak tarihlenmiş bir belge bu konuya dair net bir örnek sunmaktadır. Bu belgeye göre Yedikule ve civarında faaliyet gösteren mumcu esnafı hâlis yani iyi kalitedeki mumunu vukiyyesi 36 akçeden olmak üzere, vukiyye başına üstâdiye, hüddâmiye, kantâriye, hammâliye ve fitil bahası da dâhil olmak üzere 6 akçe masraf ekleyerek toplam 42 akçeye imâl etmektedir. Başlangıçta bu kabul edilse de sonrasında masraf vukiyye başına 4 akçeye düşürülmüştür. Ancak mumcu esnafı yapılan bu fiyat indirimine itiraz etmiştir. Çünkü mum üretiminde fitil olarak kullanılan penbe (pamuk) ipliği 40-50 akçeye alınırken artık fiyatı 120 akçeye dek çıkmıştır. Dükkân kiralrı ve üretim kalemlerindeki artış nedeniyle mumcu esnafı daha fazla zarar etmemek için tekrardan eski (6 akçesi masraf olmak üzere mumum vukiyyesinin toplamda 42 akçeye satıldığı) narh tarifesine dönölmesini talep etmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde mumun si'r-i muayyeni yani narhı 42 akçeden 36 akçeye düşürölmüş ve bunu mumcu esnafı kabul etmiştir.³¹²

İstanbul'da hayvan iç yağından üretilen mumlar için belirlenmiş narh fiyatları değişimin temel nedeni hammadde temin fiyatıdır. Mumun hammaddesini teşkil eden hayvan iç yağlarının fiyatlarıyla doğru orantılı olarak mumun fiyatı artmış veya azalmıştır.

³¹⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 14 – 48b/1 (19 Zilhicce 1074 – 13 Temmuz 1664).

³¹¹ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 – s.352/h. 1180 (evâhir-i Cemâziye'l-evvel 1162 – Mayıs ayı ortaları 1749). Aynı konuya dair bir başka hüküm ise şudur: BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.004 – s.120/h. 369.

³¹² BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 – s.352/h. 1180.

İstanbul'da Mum Narhında Yaşanan Değişimler (1524-1806)³¹³

Yıl	Kıyye	Fiyatı (Akçe)	Yüzdelik Değişim
1525	1	16	
1624	1	20	% 25 artış
1640 ³¹⁴	1	20	Değişim yok
~1641 ³¹⁵	1	18-20	Değişim yok
1644	1	17	%5.5 ila 15 arası düşüş
1652	1	20	Değişim yok
1664	1	20	Değişim yok
1679	1	22	%10 artış
1696	1	28	Yaklaşık % 27,27 artış
1749	1	42	%110 artış
1789	1	71	% 255 artış
1790	1	89	Yaklaşık % 25,35 artış
1791	1	107	Yaklaşık % 20,22 artış
1792	1	95	Yaklaşık %11,21 azalma
1799	1	70	Yaklaşık % 26,32 azalma
1800	1	70	Değişim yok

³¹³ Mum fiyatlarına dair oluşturulan bu tablodaki bilgilerin kaynağı şudur: BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 – s.352/h. 1180, Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil 98a/1 (11 Şevval 1062 – 15 Eylül 1652) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 48 - Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil (H. 1061-1062 / M. 1651-1652)*, çev. Nedim Pakırdağ vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 272; Çakır ve Akkuş, “İstanbul’da Temel Gıda Maddelerinin Narh Fiyatları (1524-1836)”, 177-78. İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 88a/2 (27 Receb 1144 – 25 Ocak 1732), İKA, İstanbul Sicilleri no: 35 – 16b/1 (gurre-i Zilkade 1185 – 6 Mart 1772), Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, 397. Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644)*, çev. Ayşe Seyyide Adıgüzel vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 251; Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680)*, çev. Fuat Recep vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 605. İKA, İstanbul Sicilleri no: 14 – 14a/2 (25 Zilkade 1074 – 19 Temmuz 1664), İKA, İstanbul Sicilleri no: 22 – 149a/3 Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 57 - İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1107 / M. 1695-1697)*, çev. Ali Coşkun vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019), 587-88; Coşkun Çakır ve Yakup Akkuş, “Osmanlı İstanbul’unda Ticaret”, içinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 6:166.

³¹⁴ Mübahat Kütükoğlu’nun 1640 Tarihli Narh Defteri adlı çalışmasında mumun 20 dirhemi 1 akçe olarak kaydedilmiştir. 1 vukiyye = 400 dirhem olduğuna göre 1 vukiyye mumun fiyatı 20 akçeye tekabül etmektedir. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, 93.

³¹⁵ Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil – 240/3 – “Tecdîd-i akçe ile olan es’ardır” başlıklı narh listesinden alınmış olup tarihi belirtilmemiştir. Yaklaşık tarihlendirme bir önceki hükme dayanılarak yapılmıştır. Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)*, 315. 1640 yılında Kemankeş Kara Mustafa Paşa’nın sadrazamlığı döneminde yapılan sikke tashihinde 1618’de yapılmış tashihdeki rayiçler esas alınmış 100 dirhem gümüşten 10 tanesi 1 dirhem gelecek şekilde 1000 adet akçe darbedilmiştir. Ruhi Özcan, “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2005): 258.

1802	1	88	Yaklaşık % 25,71 artış
1806	1	106	Yaklaşık % 20,45 artış

Tablo 3. İstanbul’da Mum Narhında Yaşanan Değişimler (1524-1806)

1790-92 yılları arasında hayvani yağ fiyatlarında yaşanan büyük artış mum fiyatlarına yansımıştır. Mumun toptan ve perakende fiyatları arasındaki kâr marjının pek yüksek olmadığı, bu dönem içerisinde en büyük kâr marjının %3.33 olduğu görülmüştür.³¹⁶

Piyasada bulunan yağ miktarına göre narhın değişiklik göstermesi tüccar taifesinin fazladan kâr etmek amacıyla çeşitli hileli yollara başvurmasına sebep olmuştur. İstanbul’a çevre kentler ve özellikle Tuna Nehri üzerinden gemilerle gelecek don yağı miktarının azalması demek arz-talep dengesi bozulacağından İstanbul’da narhın yükselmesi demektir. Gelen don yağı miktarının azalması ise mumcu esnafının üretim için gerekli yağı tedarik edememesi nedeniyle üretilen mum miktarının azalması, dolayısıyla halkın zorluk çekmesi demektir. İstanbul’a getirilmesi gereken don yağı miktarının azalması kimi zaman doğal sebeplerle olurdu.³¹⁷ Yazın meralarda dolaşan koyunların yağlanma kapasitesi artarken kış aylarında soğuk nedeniyle yağlanma oranı düşer. Ama Şubat-Mart aylarıyla ilkbaharın başlarında kuzulama mevsimi oluşu da hayvan tedariki meselesine sayısal anlamda olumlu etki etse de kuzuların büyüme süreci ve dişi hayvanların kesilememesi deri ve iç yağı gibi hayvansal ürünlere erişim üzerinde olumsuz etki yapmaktaydı.³¹⁸ Doğal sebepler haricinde ise don yağı kıtlığına kimi zaman tüccarların don yağını gizlice iskele ve mahzenlerde depolaması, mevcut yağın Tuna Nehri üzerinden gemilere yüklenmesini ve İstanbul’a sevk edilmesini engellemesi, sevke izin vermek için mevcut narhtan fazlasını talep etmesi de neden olmuştur. Don yağı tedarik etme konusunda sorun yaşandığında ve bu durum İstanbul’da reaya arasında hoşnutsuzluk yaratan bir mum kıtlığına neden olduğunda Osmanlı idaresi bunu çözmek için çaba sarf etmiştir. Örneğin 1714 (H. 1126) yılında benzer bir sorun yaşanmış ve çözebilmek için bir mübaşir tayin edilmiştir. Mübaşirin belirlenmiş narh üzerinden don yağını tüccarlardan alarak derhal gemilere yükletmesi ve İstanbul’a doğru yola çıkarılmasını,

³¹⁶ Salih Aynural, “Selim III Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789 - 1807)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı, 1989), 154.

³¹⁷ Antony Warren Greenwood, “İstanbul’s Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, 1988), 58.

³¹⁸ Kal’a, “Osmanlı Devleti’nde İstanbul’un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap Ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII Ve XVIII. Asırlarda)”, 34.

İstanbul'a don yağının getirilmesine engel olan tüccarların da cezalandırılmasını emretmiştir.³¹⁹

Hayvani Yağ Fiyatları (Kıyye/Akçe)				
Tarih	Don Yağı	Koyun iç yağı	Sığır İç yağı	Çerviş yağı
15 Temmuz 1664	-	-	11	-
9 Ağustos 1696	-	14	12	-
25 Ocak 1732	18	-	-	22
~1771	~50	-	-	-
6 Mart 1772	70	-	-	-
28 Kasım 1788	50	27	25	-
3 Ekim 1789	63	33.5	31.5	-
22 Kasım 1790	81	42.5	40.5	-
17 Ocak 1791	-	-	-	14 akçe (42 para)
14 Haziran 1792	87	45.5	43.5	-
21 Ağustos 1792	81	42	40	-
23 Aralık 1793	-	39	37	-
29 Kasım 1794	66	35	33	-
7 Aralık 1795	48	-	-	-
28 Ocak 1796	63	34	32	-
12 Ocak 1799	66	-	-	-
4 Mayıs 1799	60	33.5	31.5	-
7 Haziran 1799	58	31	29	-
26 Eylül 1800	58	31	29	-
19 Ekim 1802	76	40	39	-
18 Ağustos 1805	94	49	47	-
13 Ekim 1806	90	47	45	-

Tablo 4: Hayvani Yağ Fiyatları (Kıyye/Akçe)³²⁰

³¹⁹ BOA. A.{DVNS.MHM.d. 122/43 Hüküm 242-243 – (evâsıt-ı C sene [1]126 – Temmuz başları 1714).

³²⁰ Tablodaki veriler 201 numaralı İstanbul Kadı Sicili'nde yer alan 25, 30, 37, 40, 55, 61, 63, 70, 72, 76, 90, 105, 108 numaralı sayfalardan çıkarılmış olup künyesi verilmiş tezden alınmıştır. Salih Aynural, "Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789 - 1807)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı, 1989), 155. İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 88a/2 (27 Receb 1144 – 25 Ocak 1732) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, 397. İKA, İstanbul Sicilleri no: 59 – 13a/1 (12

Mumcu esnafının belirlenen narhtan farklı fiyata mum satması yasaktır. Öyle ki belirlenen narhtan fazla fiyata satış yapan mumcu dükkânlarına devlet tarafından el konulup bir başkasına verildiği de olmuştur. Örneğin; Mumcu esnafından Çağanos Vasil ve Çingene Aleksi adındaki zımmiler mum kıtlığı yaşandığı sırada artan mum fiyatlarından istifade etmek üzere kendi paylarına düşen don yağı hisselerinden döktükleri mumları anlaşmaları olan bakkal dükkânlarına teslim etmeyip gizliden belirlenen narhtan fazlaya başkalarına satmıştır. Mumcu esnafının idarecilerinin şikâyeti üzerine bu iki zımminin yaptıkları bu gizli satış yüzünden ellerindeki mumcu kârhânelerine el konulup başkalarına verilmesine hükmedilmiştir.³²¹

Mum Kıtlığı

Yukarıdaki durumda olduğu gibi İstanbul'da mum kıtlığı sıklıkla yaşanan bir durumdur. Kanunlarla belirlendiği şekilde celepler tarafından getirilen büyük ve küçükbaş hayvanların kasaplar tarafından kesilerek derilerinin debbağlara, iç yağının mumcu ve sabunculara dağıtılması gerekmektedir. Bu tedarik ve dağıtım ağının herhangi bir şekilde sekteye uğraması şehirlerde esnafın üretim yapamamasına dolayısıyla da halkın mum ve sabun kıtlığı çekmesine sebebiyet vermiştir.³²² İstanbul'un iase için ihtiyaç duyduğu her türlü ham ve mamul maddenin İstanbul'a en hızlı ve kolay şekilde sevki deniz yoluyla mümkün olmaktaydı. İmparatorluğun farklı yerlerinden gelen sefine ve mavnalar başta olmak üzere türlü yük gemilerinin kiralandığı andan nakliye işleminin tamamlandığı ana dek süren bir navlun yani ücretlendirme süreci vardır.³²³

İstanbul'a mum üretimi için ihtiyaç duyulan don yağı, çerviş yağı gibi hayvan iç yağları ve balmumu genellikle gemilerle çevre vilayet ve sancaklardan getirilirdi. İstanbul'da o anda yaşanan yahut yaşanması muhtemel bir mum kıtlığını engellemek için Eflak ve Boğdan voyvodalarına ellerindeki don yağlarını doğrudan İstanbul'a göndermeleri istenirdi.³²⁴ Gemilerle tulum ve fiçılara doldurularak getirilen hayvan iç yağları Yağ İskeleyi'ne, balmumu

Cemaziyelevvel 1205 – 17 Ocak 1791), İKA, İstanbul Sicilleri no: 14 – 48b/1 (19 Zilhicce 1074 – 13 Temmuz 1664), İKA, İstanbul Sicilleri no: 22 – 149a/3 Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 57 - İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1107 / M. 1695-1697)*, 587-88.

³²¹ İstanbul Kadı Sicilleri – İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil 93b/2 (6 Zilkade 1150 - 25 Şubat 1738) - Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 426.

³²² BOA. TS.MA.e. 759/38 (09 L 926 - 22 Eylül 1520).

³²³ Ümran Karadeniz, "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'de Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *ASOS Journal - Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy 57 (2017): 467-68.

³²⁴ BOA. A.{DVNS.MHM.d. 31/364 (17 Ca 985 – 2 Ağustos 1577).

ise Balkapanı İskelesi ve Mumhane İskelesi³²⁵’ne indirilirdi.³²⁶ Gemilerin kapanlara mal indirirken yaşanan çeşitli sorunların mum kıtlığını tetikleme ihtimalinden idareciler her daim tedirgin olmuşlardır. Örneğin 1789 (H. 1203) yılında kıtlık yaşanmaması için İstanbul’a yakın mesafedeki Tekfurdağı’na gönderilen emir ile Varna İskelesi üzerinden Kasım ayından bir ay evvel İstanbul’a bir yıl yetecek miktarda don yağının sevki emredilmişti.³²⁷

1789 (H. 1204) tarihli bir sicil kaydına göre Yedikule hâricinde faaliyet gösteren sığır kasaplarının kethüda, yiğitbaşı ve ustaları taşradan İstanbul’a “Tokat” denilen yere getirilen sığır, inek ve camışların herkese hisselerine göre dağıtılıp salhanelerde kesildikten sonra güncel narh üzerinden halka satmaktalardı. Kasaplar bu hayvanların kesiminden elde edilen iç yağlarını mumculara, derileri (cildleri) cebehane ve Tersane-i Âmire’de kullanılmak üzere debbağlara vermelerinin kadim nizamlarından olduğunu beyan ettikten sonra kasap esnafından olmayan aralarında Kâğıthane Bostancılarının Bölükbaşısının da olduğu bazı kişilerin gizlice bu hayvanları satın alıp kestiklerini, fazla fiyata halka sattıklarını ve işi bilmemeleri sebebiyle hayvanların kesiminden elde edilen yan ürünleri heba ettiklerinden kışın iç yağı ve dolayısıyla mum kıtlığına sebep oldukları konusunda şikâyetle bulunmuşlardır.³²⁸ Bu sicil kaydından yaklaşık iki ay sonra 16 Cemaziyelevvel 1204 tarihli bir başka kayıta Bostancıların da aralarında bulunduğu bu kişilerin davranışı muhtekirlik (vurgunculuk) olarak nitelendirilmiş ve olay kendilerine sorulmuştur. Bunun üzerine Bostancılar da taşradan Yedikule’de Tokat tabir olunan yere getirdikleri kesime uygun olmayan gebe ve buzağılı hayvanların dahi kasaplar tarafından zorla alındığından şikâyetçi olmuş, sonrasında kasaplar getirilen kesime uygun olanları satın alarak nizama göre kesip, fazla fiyata satmayacaklarını beyan ve taahhüd etmiş, anlaşmazlık çözülmüştür.³²⁹

Devlet yöneticileri yalnızca mevcut mum kıtlıklarına değil muhtemel mum kıtlıklarına da karşı da önlem alma gereği duymuştur. Kış aylarında ve kıtlık zamanlarında taşradan İstanbul’a sevkியatta aksaklıklar olduğunda dükkânlarda et bulundurulması, halkın et, deri ve mum konusunda sıkıntı çekmemesi için İstanbul ve yakınlarındaki ahırlarda beslenen tüm

³²⁵ Mumhane İskelesi: Günümüzde kalıntısı olmasa da bu iskelenin Karaköy’de olduğu bilinmektedir. Çünkü Osmanlı döneminde Karaköy’de mumhane olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca bugün hâlen Karaköy’de denize paralel şekilde uzanan Mumhane Caddesi denilen bir cadde vardır. Figen Orçun Kafesçioğlu, “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Galata/Karaköy’de Kent Morfolojisi ve Yapı Türlerinin İncelenmesi”, *İdealkent* 7, sy 18 (2016): 178. Kocakaplan, “İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret”, 291; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 160-61.

³²⁶ Melih Şabanoglu, “İstanbul’un Osmanlı Dönemi İlaşesi”, içinde *İstanbul’un Ticaret Merkezi: Eminönü Sirkeci* (İstanbul Ticaret Odası, 2020), 91.

³²⁷ BOA. AE.SABH.I – 18/1573 & 4/372 (10 B 1203 - 6 Mayıs 1789).

³²⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 52a/2 – (27 Rebiülevvel 1204 – 15 Aralık 1789).

³²⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 56a/2 (16 Cemaziyel evvel 1204 – 1 Şubat 1790).

hayvanların toplu halde kesilmesinin emredilmesi genel usuldendir. Ancak bu usule aykırı olarak bazı kasaplar gizlice hayvanları sahiplerinden alıp yüksek fiyata satmayı tercih etmişlerdir. Gizlice yapılan bu alım-satımı ve hayvan kesimi yüzünden 1775 yılında Aralık ayı sonlarında (Şevval ayı sonları 1189) İstanbul'da bir kıtlık baş göstermiştir. Bunun üzerine İstanbul'da herhangi bir şekilde kıtlık yaşanmaması için gizlice hayvan alım-satımına engel olunması, Yedikule'deki salhanelere gelen hayvanların kesim ve paylaşım nizamlarına harfiyen uyulması emredilmiştir.³³⁰

29 Ağustos 1791 (29 Zilhicce 1205) tarihli bir belgeye göre o yıl Balkapanı'na getirilen don ve çerviş yağlarının miktarı (50 yük don yağı, 112 yük çerviş yağı) tespit edilmiş, bu yağların 100 yüklük kısmı kıtlık zamanları için yedekte saklanırdı. İstanbul'a yeni yağ sevkiyatına iki ay kalmışken mumculara üretim yapabilmeleri için 50 yük don yağı dağıtılması sevkiyat zamanına dek mum sıkıntısı yaşanma ihtimalini gündeme getirmişti. Yedekte kalan 50 yük don yağının kullanımı konusunda nasıl bir yol izleneceğine padişahın karar vereceği kaydedilmiştir.³³¹

İstanbul'a sevkiyatı yapılması gereken don yağı bazen gelmemiştir. Örneğin 1599 (H. 1008) yılında Akkirman, Sofya, Selanik ve Dobruca'dan İstanbul'a sevk edilmesi gereken üç dört yüz kantar mum yağı gelmeyince İstanbul'da kıtlık yaşanmaya başlamıştır. Bu sevkiyatın gelmeme nedeni soruşturulduğunda Akkirman kadısı, emîni ve dizdârının sevkiyata engel olduğu, Sofya'daki tüccarların kantar başına 20 akçe alması yüzünden rençberlerin İstanbul'a yağ götürmeyi tercih etmediği anlaşılmıştır.³³² Bu sorunu çözme yolunda nasıl bir yol izlendiğine dair maalesef bir kayda ulaşılamamıştır.

Balçık, Kavarna gibi Balkan şehirlerinde halkın ihtiyacını karşılamak için her kasabaya bir mumhane açılmıştır. Ancak 18. yüzyılın ortalarında bu genel usule aykırı olarak izinsiz çok sayı mumhane açılmış olması, bu yeni mumhanelerin don ve çerviş yağlarını kendilerine alarak üretim yapması, esnafların ürettikleri mumları İstanbul'a değil de Anadolu tarafına nakledip satmaları İstanbul'daki mum kıtlığı sorununu iyice artırmıştır. Böyle bir olay yaşandığında Balkanlarda Tuna Nehri boyunca iskelelerde tek bir mumhanenin faaliyet göstermesine izin verildiğinden izinsiz açılan tüm mumhanelerin mühürlenip kapatılmasına karar verilmiştir. O tek mumhanenin ihtiyacı olan don ve çerviş yağı verildikten sonra kalan tüm yağların miktarının defterlere kaydedilmesi, gemilere yüklenerak peyderpey İstanbul'a

³³⁰ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 9/168 – s. 333/ h. 1092 (evâil-i Şevval 1189 – Aralık ayı sonları 1775).

³³¹ BOA. HAT. 206/10861 (29 Zilhicce 1205 – 29 Ağustos 1791).

³³² BOA. TS.MA.d. 8275 (13 Cemaziyelahir 1008 – 31 Aralık 1599).

sevki emredilmiştir.³³³ Bir bölgede yalnızca tek bir mumhanenin faaliyet göstermesine izin verilmesinin ardında devletin piyasanın işleyişine müdahale etmesine neden olan iâşecilik politikası yatmaktadır. Üretimin devamlılığını ve fiyatların belli bir seviyede kalmasını sağlayarak başkent halkının herhangi bir ürüne ulaşma hususunda kıtlık çekmemesi için devlet piyasaya müdahale etse de esnaf ve halk çeşitli yollar bularak kendi çıkarını korumaya gayret etmiştir. 1807 (H. 1222) yılında Eflak ve Boğdan'dan İstanbul'a gelmesi gereken balmumunu tüccarların sevkiyatı ağırdan alması nedeniyle gelmediğinden İstanbul'da bir kıtlık yaşanmıştır. Durum soruşturulduğunda Eflak ve Boğdan'da balmumunun kıyyesinin 50-55 paraya çıktığı, İstanbul'a nakliye masrafları eklendiğinde 55 paradan fazlaya mâl olacağı ortada olduğu halde devletin kıyye başına fiyatı 45 para olarak belirlendiğinden tüccarların yağ sevkiyatından imtina ettiği anlaşılmıştır. Çünkü kıyyesi 45 paradan mum göndermek tüccarı zarara uğratacaktır. Bunun üzerine devlet tüccarın elindeki tüm balmumunu daha fazla gecikmeden İstanbul'a sevk etmesini emretmiş, zarar görmemeleri için de gayret edileceğini belirtmiştir.³³⁴

Kimi zaman da mum kıtlığı çekilmesinin sebebi hava koşulları olmuştur. Kış mevsiminde olumsuz hava koşulları nedeniyle kara yolundan İstanbul'a yapılması gereken don yağı sevkiyatlarında aksaklık yaşanmıştır. Kış mevsiminde hâlihazırda yaşanan yahut yaşanması kuvvetle muhtemel³³⁵ bir mum kıtlığını engellemek amacıyla tedbirler alınmıştır. Örneğin; mum üretiminde hammadde kıtlığından yaşanan aksaklıklar yüzünden bazen ihtiyaç sahipleri bir kıyye mumu bile tek seferde satın alma imkânı bulamamaktadır. Çünkü bakkallar mumu birer ikişer adetten fazla satmamaktadır. Bu gibi durumlarda halkın daha fazla zorluk çekmemesi için kış mevsimi bastırmadan barış dönemi nedeniyle ulaşımına açık olan Tuna nehri üzerinden don yağı sevkiyatının yapılması emredilmiştir.³³⁶

II.F. Mumun Piyasaya Satışı Sürecinde Mumcu Esnafı ve Diğer Esnaf Grupları Arasında Rekabet ve Anlaşmazlıklar

Sabuncu Esnafı

Mumcu esnafının bağlantılı olduğu esnaf gruplarından biri de sabuncu esnafıdır. Bu bağlantının sebebi de iki esnaf grubunun da üretim için benzer hammaddeleri kullanmasıdır.

³³³ BOA. AE.SOSM.III 31-2202/2 (fi evâil-i Za sene 1168 – Ağustos başları 1755).

³³⁴ BOA. HAT. 1366/54120 (Zilkade 1222 – Aralık/Ocak 1807-8).

³³⁵ BOA. HAT 295/17541 (29 Zilhicce 1230 – 2 Aralık 1815); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 139/1327 (evâil-i Cemaziyelevvel 1146 – Ekim ayı başları 1733); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 139/1393 (evâhir-i Zilhicce 1146 – Mayıs ayı başları 1734).

³³⁶ BOA. HAT 1313 - 51193 – (21 Şevval 1230 - 26 Eylül 1815).

Hayvan kesiminden elde edilen iç yağlarına birden fazla esnaf grubunun yanı sıra Tersane-i Âmire gibi devletin askeri kurumlarının sürekli ihtiyaç duyuyor olması ve böyle büyük bir hammadde ihtiyacını karşılayacak miktarda iç yağına düzenli olarak ulaşmanın zorluğu mumcularla sabuncular arasında ihtilafa sebep olmuştur.³³⁷

Geleneksel sabun üretiminde kullanılan maddelerin başında mumcuların da kullandığı hayvansal yağlar (içyağı, don yağı gibi) gelmektedir. Eritilen hayvansal yağların içerisindeki artık maddelerin süzülerek arındırılmasından sonra odun külü suyuyla karıştırılmasıyla sabun elde edilmiştir.³³⁸ Odun külü suyu sabun yapımında alkali madde görevi görür. Odun külünden elde edilen su yağla birlikte tepkimeye girerek sabunu meydana getirir. Sabun yapımının tarihsel ilk kayıtlar Sümerlere ait tabletlerden elde edilmiştir. Yüzyıllar içinde her uygarlıkta sabun yapım süreci farklılaşmış, kullanım amacı değişiklikler göstermiştir.³³⁹ *Eparkhos Kitabı*'nda Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'te sabun üreten esnafın imalat ve satış esnasında uyması gereken kurallara yer verilmiştir. Ancak üretilen sabun türleri hakkında ayrıntı yoktur.³⁴⁰

Batı literatüründe günümüzde kullanıldığı şekliyle sabun üretimine yönelik ilk bilgiler Otto Tachenius'un yazdığı 1666 tarihli "Hippocrates Chemicus" adlı kitapta yer almaktadır. Onun verdiği bilgiler zamanında kabul edilmese de 1816'da Michel Eugene Chevreul tarafından doğrulukları kanıtlanmıştır.³⁴¹ Chevreul yağ asitlerine yönelik çalışmalarıyla sabun endüstrisinde iyileşmelere neden olmuş, don yağına kıyasla daha sert, kokusuz ve parlak ışık veren stearik asit mumlarını üreterek patentini almıştır.³⁴²

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde sabuncu esnafının 200 dükkânda 500 nefer ile faaliyet gösterdiği, İstanbul'da herhangi bir sabun kıtlığı yaşanmaması için Halep, İmroz,

³³⁷ Murat Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sabun ve Zeytinyağı Üretimi: 16- 18. Yüzyıl Ekonomik Dinamikleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 1 (Mart 2025): 49.

³³⁸ <https://www.balikesir.edu.tr/site/icerik/edremit-zeytincilik-enstitusu-1742> Erişim tarihi: 05.06.2024.

³³⁹ Sabun üretiminin binlerce yıl boyunca geçirdiği değişime dair ayrıntılı bilgi edinebilmek için bkz. Müge Çiftiyürek, "Tarihi Sabunhaneler" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2021), 9-32.

³⁴⁰ George C. Maniatis, "The Guild-Organized Soap Manufacturing Industry In Constantinople: Tenth-Twelfth Centuries", *Byzantion* 80 (2010): 253.

³⁴¹ Bu noktada sabun üretim yöntemindeki değişiklikten kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Avrupa'da sabun üretiminin artışı ve gerekli odun külünü elde etmek için orman kıyımının tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine odun külüne alternatif madde bulmaya yönelik çalışmalar başlamıştır. 1790 yılında Fransız bilim adamı Nicholas Leblanc tuzu alkaliye çevirmiş ve odun külüne alternatif yaratmış, patentini almıştır. Bu alkali tuz 19. yüzyılın ortalarına dek kullanılsa da ortaya çıkan zararlı kimyasallar çevre kirliliğine sebep olduğundan yerini Michel Eugene Chevreul'ün yöntemlerine bırakmıştır. Emin Güle, "Zeytinyağı Sabunu Hakkında Bilmek İstediklerimiz", t.y., 59-60.

³⁴² <https://www.britannica.com/biography/Michel-Eugene-Chevreul> Yazan: Albert B. Costa - Erişim tarihi: 05.06.2024.

İzmir ve Kudüs'ün de aralarında bulunduğu yerlerden üretildiği hammadde ve nitelik açısından farklı özelliklere sahip çeşitli sabunlar getirdiğinden söz etmiştir.³⁴³

Osmanlı'da sabun üretiminin hangi metotlarla yapıldığına dair Hezarfen Hüseyin Efendi'nin yazdığı *Telhisü'l-Beyân fi-Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eserde şu bilgiler yer almaktadır: “*Kara sabunda beş yüz vukiyye iç yağı bir nevbetdür kazgana koyub on sekiz gün gice gündüz kaynadub yirmi eşek yükü kül ve bir araba kireç ve on kile tuz suyu bile halt edüb sabun olur buna bir nevbet ve bir kazan dirler. Yerli sabun yine sabun hurdasından yapılır...*”³⁴⁴ Bu cümleler sabunun üretiminde içyağının kullanıldığına bir delildir. Bu hammadde ortaklığı mumcu esnafıyla sabuncu esnafının birbirine bağlantılı kılması kimi zamansa karşı karşıya getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sabuncu esnafı temel temizlik maddesi olarak görülen sabunun imalatı ve satışıyla ilgilenmiştir. İstanbul'un iâşesi söz konusu olduğunda aynı mum gibi “havâyic-i zaruriyye” yani “zorunlu ihtiyaç” kabul edilen sabunun makul fiyatlarla üretim ve satışı devletin denetimden vazgeçmediği alanlardandır. Bunun için Osmanlı coğrafyasında sabun üretimi yapılan çeşitli yerlerden, belli kalite ve miktarlarda sabun üretilip İstanbul'a gönderilmesi için uğraşılmıştır. İstanbul'a gönderilen sabunlar belli yerlerde toplanmış, belirlenen narh üzere satışa çıkarılmış halkın uygun fiyata sabuna ulaşması sağlanmıştır.³⁴⁵ Örneğin; Sofya ve çevresindeki kadılara gönderilen bir emre göre Edirne'de faaliyet gösteren sabuncu ve mumcu esnafı hammadde temininde sorun yaşadıklarını beyan etmiş, bunun üzerine güncel narh üzerinden yağın temin edilmesi ve İstanbul'a sabun ve mum gönderilmesine engel olunmaması istenmiştir.³⁴⁶

Hammadde ortaklığının yanı sıra sabunun satış fiyatının belirlenmesinde mum narhının temel alınması sabuncu ve mumcu esnafının bağlantı noktalarındandır. 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnâmesi'nde mumun vukiyyesi (okkası) için üç buçuk akçe, sabuna ise

³⁴³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini* (Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1:294.

³⁴⁴ Müge Çiftyürek, “Tarihi Sabunhaneler” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2021), 26-27; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, çev. Sevim İlgürel (Türk Tarih Kurumu, 1998), 250-51.

³⁴⁵ Güliden Sarıyıldız, “İstanbul Sabun Tahsisatı Ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlülükleri”, 1 (2003): 363-64.

³⁴⁶ BOA. A.{DVNS.MHM.d. - 42/521 (20 Z 989 – 15 Ocak 1582); BOA. A.{DVNS.MHM.d. - 42/522 (19 Z 989 – 14 Ocak 1582).

mumdan dörtte bir (rub') eksik fiyat biçilmiştir. Aynı tarihli Edirne İhtisab Kanunnâmesi'nde sabunun yüz kırk dirheminin bir akçeye satılacağı belirtilmiştir.³⁴⁷

Sabuncu esnafının mum üretip satarak mumcu esnafına zarar vermesinin önüne nizamlarla geçilmeye çalışılmıştır.³⁴⁸ 1726 (H. 1139) tarihli bir hükümde sabuncuların yalnızca sabun satması ve mum üretip satarak mumcu esnafına zarar vermemesi emredildiği, sabuncu esnafının da bu emre uyacaklarını taahhüt ettiği görülmektedir.³⁴⁹

Bakkal Esnafı

Mumcu esnafının bakkal esnafıyla olan bağlantısı ürettikleri mumların perakende satışının bakkallar üzerinden de yapılması ile ilgilidir. Mumcu esnafı işlediği mumların satışını daha önceden belirlenmiş dükkânlarda yapabilirken, anlaşmalar dâhilinde bakkal dükkânlarına da mum sağlamak yükümlülüğündeydi.

Ancak mumcu esnafı kimi zaman işlediği mumları satılması için bakkal esnafına vermek yerine attâr (aktar), koltukçu, sırikçı gibi farklı esnaf gruplarına satma yoluna gidebiliyordu. Nizama aykırı olan bu durum esnaf gruplarını karşı karşıya getirmiş, mumcu esnafından şikâyetçi olunmasına sebep olmuştur. Örneğin; İstanbul Gümrüğü'nün yönetim şartlarına tabii olan Edirne Gümrüğü mukataalarına dâhil şem'-i asel (balmumu) mukataasındaki balmumu üretim esaslarına aykırı olarak 1697 (1108) yılında attar esnafına talepleri doğrultusunda ellerindeki mum damgalı ve hâlis (kaliteli) ise mîrî şemhanede üretilmiş mumları satma izni verilmiştir. Ancak attar esnafının bu izni suistimal edip damgasız mum satışı yapması ve şemhane mukataasının iltizam şartlarını ihlal etmesi üzerine Edirne'de mîrî mumhane dışında balmumu üretim ve satışı yasaklanmış, bu emre uymayanların balmumcu esnaflığından atılıp ve cezalandırılmalarına hükmedilmiştir.³⁵⁰ Yine 1655 yılında bakkal taifesinin şikâyeti neticesinde mumcu esnafının attar esnafına nizama

³⁴⁷ Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10:787; *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa 1502 - Sultan II. Bayezid Tarafından Yürürlüğe Konulan Dünyanın Bugünkü Manada İlk Standardı*, 22-23.

³⁴⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirleri Sığınmacılar, Elçiler - 16.-18. Yüzyıllar*, çev. Zülal Kılıç (Kitap Yayınevi, 2016), 276-77.

³⁴⁹ Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 42.- h. 1b/8 (23 Rebî'ilevvel sene [1]139 – 16 Kasım 1726).

³⁵⁰ BOA. İE.ML. 60/5663 (24 Zilkade 1109 – 8 Haziran 1698).

aykırı bir şekilde mum sattığı kesinleşmiş, bunun üzerine mumcu esnafı bir daha aynı hareketi yapmayıp yalnızca bakkal esnafına mum satacağını taahhüt etmiştir.³⁵¹

Bakkal esnafı da dükkânlarında sattıkları mumları daha önceden belirlenmiş mumculardan almakla mükellefti. Bakkal esnafının önceden belirlenmiş mumcu esnafı tarafından üretilen mumları almamaları mumcu esnafının zarara uğramasına sebep oluyordu. Bakkal ve mumcuların en temel anlaşmazlıklardan olan bu konu pek çok kez mahkemeye taşınmıştır. Örneğin; 1643 (H. 1053) yılında Hasköy’de faaliyet gösteren mumcu esnafı yaz kış üretmesi gereken mumları ürettikleri halde bakkal esnafının satış için gerekli mumu kendilerinden almak yerine nizama aykırı olarak farklı kimselerden aldığına dair şikâyetle bulunmuştur. Hasköy mumcularının şikâyeti değerlendirildikten sonra bakkal esnafının kadim nizama uygun olarak mumculardan mum almaya devam etmesi gerektiğine, buna uymayanların ise yüz değnek ve beş yüz akçe para cezasına çarptırılmasına hükmedilmiştir.³⁵²

9 Mayıs 1663 (1 Şevval 1073) tarihinde Balıkpazarı yakınında daha önce Şam Kadısı Ebûsaid Efendi’nin oğlu Ahmed Efendi’nin tasarrufunda bulunan ve Apostol v. Avram’ın işlettiği bir mumhanede üretilen mumlar mevcut anlaşma gereği Yeni Cami yakınındaki iki bakkal dükkânına satılmaktaydı. Mumcu Apostol bu duruma dışarıdan müdahale edildiğini beyan ederek, mahkemeden kendisine bu “kadim nizamı” onaylayan bir belge verilmesini talep etmiştir.³⁵³ 1667 (H. 1077) yılında Ayasofya-i Kebîr civarındaki çarşıda Hacı Ebubekir’in yanında bakkal olan Mehmed b. Nasuh aynı çarşıda açacağı bakkal dükkânı için de mumları Poliroz ve İstati adlı zımî mumculardan alacağını mahkeme huzurunda beyan etmiş ve sorun yaşanmayacağını taahhüt etmiştir.³⁵⁴ 1723 (H. 1136) yılında benzer şekilde Eminönü’ndeki beylik mumhanede mumcu olan Şiropulu adlı kişinin ürettiği mumları satması için Avratbazarı yakınında muhtesip İbrahim Ağa’nın yeniden inşa ettirdiği binada bir zimmî tarafından işletilen bakkal dükkânı tahsis edilmiştir.³⁵⁵ Bu hüküm bakkallar ve mumcu esnafı arasındaki bağı gösterir bir örnektir.

³⁵¹ Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 61 Numaralı Sicil – 9b/2 - (12 Şaban 1065 – 17 Haziran 1655). Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 61 Numaralı Sicil (H. 1065 - 1066 / M. 1655)*, 81.

³⁵² Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 31/1 – (2 Rebiü’l-ahir 1053 – 20 Haziran 1643). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 52 - Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1023-1081 / M. 1615- 1670)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 77.

³⁵³ İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil – 26b/5 (1 Şevval 1073 - 9 Mayıs 1663) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, 288-89.

³⁵⁴ İstanbul Kadı Sicilleri – Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1077-M.1666/1667) – 61b/2 (6 Receb 1066 – 30 Nisan 1667) Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 387.

³⁵⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 9 – 12b/6 (25 Şevval 1136 – 17 Temmuz 1724).

Mumcu esnafının özellikle don yağı kıtlığı yaşandığı dönemlerde mum üretmek için kullandığı daha düşük kaliteli bir yağ olarak bilinen çerviş yağı aslında bakkal esnafının satışını yaptığı ürünlerden biridir. Bakkallar koyun kuyruk ya da iç yağı demek olan³⁵⁶ çerviş yağını müşterilerine olduğu haliyle satmakla mükelleftir. Ancak kimi zaman bakkallar çerviş yağını en kaliteli yemeklik hayvansal yağ olan sadeyağa karıştırarak hilekârlık yaparak sadeyağın kalitesini bozmaktaydılar. Çerviş yağının ihtiyaçlar doğrultusunda mumcu esnafı kethüdası ve ileri gelenleri tarafından temin edilip mumcu esnafına dağıtılması, mumcuların da gizlice bu yağı bakkallara satmaları, sonrasında mumcuların tekrar çerviş yağına talip olmaları mumcuların ve esnafın ihtilafa düşmelerinin nedenlerinden biridir.³⁵⁷

Bakkal esnafı kadim nizama aykırı olarak mumcu esnafının işledikleri mumları kendilerine vermek yerine koltukçu, sırikçı ve attar esnafına vermesine şiddetle itiraz etmiştir. Mum bakkal esnafının satması gereken bir üründür ve aksi kabul edilebilir değildir. Bakkal esnafının şikâyeti üzerine mumcu esnafının koltukçu, sırikçı ve attarlara eksik gramaja sahip mum sattığı tespit edilmiş olsa da hangi mumcu kârhânesinin bunu yaptığı tespit edilememiştir. Bundan dolayı mumcu esnafından sadece bakkal esnafına mum satacaklarına, kadim nizama uyacaklarına dair taahhüt alınmış sorun çözülmüştür.³⁵⁸

Bakkal esnafının mumcu esnafından aldığı mumu belirlenmiş fiyatlardan daha yükseğe satması da iki esnaf grubunu karşı karşıya getirmiştir. 1761 (1174) yılında mumcu esnafı bakkallara mumun vukiyyesini 38 akçeye vermekte, bakkallar ise bunu 40 akçeye satarak iki akçe kâr etmektedir. Bu belirlenmiş tarifeye aykırı olarak mumcu Mustafa adlı bir kişi mumun vukiyyesini 15 akçeden satıp piyasadaki düzeni bozmuştur. Bunun üzerine Mustafa'nın yakalanması ve diğerlerine ibret olması için Seddülbahir Kalesi'ne hapsedilmesi emredilmiştir.³⁵⁹

Bakkal esnafının İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de idari işleyişe riayet etmeden izinsiz dükkân açarak tüccardan tedarik ettiği aralarında mumun da bulunduğu ürünleri ziyan etmesi,

³⁵⁶ Fevzican Abacıoğlu, "Oils, Fats, And The Rise Of Margarine In Turkey: A Historical Perspective" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi University, Institute Of Social Sciences, Cultural Studies, 2020), 31.

³⁵⁷ BOA. C.BLD. 23/1144 (20 Ra 1140 - 5 Kasım 1727).

³⁵⁸ Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil – 65b/1 (2 Recep 1121 – 7 Eylül 1709). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 60 - Bâb Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 424.

³⁵⁹ BOA. C.BLD. 127/6348 (10 Cemaziyelahir 1174 – 17 Ocak 1761)

İstanbul'un zahire tedarik sistemine zarar vermesi de kadı sicillerinde kendisine yer bulmuş bir ihtilaf örneğidir.³⁶⁰

II.G. Mumcu Esnafının Üretim ve Satış Sürecinde Kendi İçinde Yaşadığı Anlaşmazlıklar

Mumcu esnafının kendi içerisindeki anlaşmazlıklara bakıldığında en büyük sorunların başında hammadde paylaşımı gelmektedir. İstanbul'a getirilen ve salhanelere dağıtılarak kesimi yapılan hayvanlardan elde edilen yağların esnaf grubu içerisinde hangi sırayla, ne miktarda paylaştırılacağı daha öncesinde nizamlarla belirlenmiştir. Buna rağmen kimi esnafların kendilerine tahsis edilen miktardan daha fazla yağ alması ya da almak istemesi, yağ dağıtım gününden daha önce yağın kendisine teslim edilmesini talep etmesi gibi nedenlerle esnaflar kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Bu anlaşmazlıkları çözümleyebilmek için mumcu esnafının temsilcileri olan kethüda ve yiğitbaşılara, onlar vasıtasıyla çözümlenemeyen anlaşmazlıklar içinse mahkemeye gitmişlerdir.

1666 (H. 1077) yılında İstanbul'da Kumkapı haricindeki bir mumhanede faaliyet gösteren mumcuların Kumkapı'daki Mahmud Ağa Selhhanesi'nde bir ay boyunca kesilen koyunlardan elde edilen böbrek ve iç yağlarının on beş günlük kısmını alarak mum üretmesi, geri kalan on beş günlük kısımda elde edilen yağların ise diğer mumculara verilmesi usulüne aykırı olarak fazladan yağ alan mumcuların bu davranışı mahkemeye taşınmıştır. Bu usulsüzlüğü yaptıklarını kabul eden Yani v. Rizo ve Rizo v. Baros adlı zımî mumcular kadim usule riayet edeceklerini beyan etmişlerdir.³⁶¹

Muhtelif belgeler mumcu esnafının kendi içerisinde yaşadığı hammadde paylaşımı anlaşmazlığını net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Haziran 1709 tarihli bir belgede Veziriazam Ali Paşa Vakfı'nın Azebkapı'daki Meyyit İskelesi civarında olan mumhanesinin kaydı gedikli şemhane defterine yapılmadığı için mumhanenin üretim yapabilmek için ihtiyacı olan mum yağı (şem-i revgan) hissesi teslim edilmemiştir. Bu kayıt eksikliğinin yarattığı mağduriyetin giderilmesi ve ardından mumhanenin payına düşen mum yağının almasının sağlanması emredilmiştir.³⁶² Bazen mumcu esnafının yaşadığı hammadde krizinin

³⁶⁰ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.00014/00064 h. 315 (28 Zilkade 1216 – 1 Nisan 1802)

³⁶¹ Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 16a/4 (10 Ra 1077 - 10 Eylül 1666) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, 162-63.

³⁶² Bâb Mahkemesi 92 Numaralı Sicil 96a/1 (Evâil-i Rebiülevvel 1121 – Mayıs ayı başları 1709) – Bu belgede bahsi geçen “gedikli şemhane defteri” ifadesi büyük ihtimalle vakıf mumhanenin faaliyet gösterebilmesi için kaydedildiği defteri niteliktir. Gedik kavramının bir nevi çalışma izni, çalışırken kullanılan âlet edevat gibi birçok anlamı olduğu düşünüldüğünde gedikli şemhane ifadesi devlet nezdinde faaliyet göstermesine, salhanelerden yapılan hammadde dağıtımında pay alma hakkı olan mumhaneleri tanımlamaktadır denilebilir.

sebebi kendi tedarik ettikleri hammaddenin paylaşımı yüzündendir. Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Beşiktaş'ta faaliyet gösteren mumcular hammadde kıtlığı nedeniyle mum üretiminin aksaması ve halkın mağdur olması nedeniyle ortaklaşa Karadeniz sahili çevresindeki yerlerden kendi aralarında para toplayarak mum yağı getirmişlerdir. Kendi mumhanelerinde bu yağı işleyerek halkın mum ihtiyacını karşılamak isteyen mumculara ise diğer mumhane sahipleri müdahale etmiştir. Bu müdahalenin engellenmesi için mumcular talepte bulunmuştur.³⁶³

1728 (H. 1141) yılında Mehmed Paşa'nın Ortaköy'deki evkafına bağlı olarak işletilen bir mumhanede faaliyet gösteren Beşiktaş ve Galata mumcuları kendilerine geçmişte verilmiş berata dayanarak Kuruçeşme ve Arnabud (Arnavud) karyelerine mum sağladıklarını ancak Yeniköy'de oturan Anton ve Vasil adlı zimmîlerin “kadim nizama” aykırı olarak Kuruçeşme ve Arnabud karyelerinde mumhane açarak bu duruma müdahale etmelerinden şikayetçi olmuşlardır. Galata Kadısı bu mumhanelerin faaliyetlerini yasaklasa da Anton ve Vasil yine nizama uymayarak Hümâyûnâbâd (Bebek) karyesinde mumhane açmış, Beşiktaş ve Galata mumcu esnafının satışlarının azalmasına neden olmuşlardır. En sonunda devlet Hümâyûnâbâd'da inşa edilen camii ve vakfına bağlı olarak bir mumhane açılmasına müsaade edince Rumeli Hisarı mumcularından Seramon, Anton, Dimitri, Vasil ve Tanaş'a vakıf tarafından temessük verilmiş, icâre-i muaccele ve müeccele ile şemhane işletmelerine, balkapanından bazı mumhanelere verilen don yağı payından iki hisse almalarına, Kuruçeşme, Arnabud, Kuzguncuk, Çengal karyesi (Çengelköy) ve İstavroz (Beylerbeyi) adlı yerlerde kesilen koyun, keçi ve sığır yağlarından da güncel narh üzere almalarına izin verilmiş, Başmuhasebe'ye kaydı yapılmıştır. Ortaköy'de inşa edilen camii nedeniyle bölgede hızlı bir nüfus artışı yaşanması ve kış mevsiminde Beşiktaş'dan bölgeye mum sevkiyatının zor olması nedeniyle Ortaköy'e inşa edilen mumhanedeki kazan, mengene gibi âlet edevat ile mumcu esnafı icarelerini ödeyerek mum üretip, güncel narh üzere satıp halkın mum kıtlığı satmasını engellemekle yükümlüdür.³⁶⁴

1 Eylül 1764 tarihli bir belgeye göre Eğrikapı, Eyüp ve Defterdar İskeleyi'ndeki salhanelerinde yapılan hayvan kesimleri sonrası elde edilen deri ve yağların Ayvansaray kapısından geçirilerek Ebâ Eyyüb el-Ensari Vakfı'na bağlı 47 dükkânda faaliyet gösteren

Ancak arşivde yapılan taramalarda müstakil bir “gedikli şemhane defteri”nin izine rastlanılmamıştır. Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri 60 - Bâb Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709)*, 560.

³⁶³ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 95b/1 (evail-i Zilkade 1146 – Nisan ayı başları 1734) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 427.

³⁶⁴ BOA. C.İKTS. 21/1014 (11 Safer 1141 – 16 Eylül 1728).

debbağ ve mumcu esnafına pay edilmesi gerekmektedir. Ancak bu nizama Yedikule'deki debbağ ve mumcuların riayet etmeyip, Eğrikapı, Eyüp ve Defterdar İskelesi'ndeki salhanelerden çıkan deri ve içyağlarını almaları vakfa bağlı debbağ ve mumcu esnafının hammadde sıkıntısı çekmesine ve üretim yapamamasına neden olmakta, bu da vakfın gelirlerinde düşüşe yol açmaktaydı. Eyüp'teki esnafların şikâyeti ve talebi üzerine merkezi yönetim duruma müdahale etmiş Yedikule'deki debbağ ve mumcuların Ebâ Eyyüb el-Ensari Vakfı'na bağlı debbağ ve mumculara ait hammaddeleri almasının engellenmesi gerektiğine hükmedilmiştir.³⁶⁵

Vakfiyesi 15 Temmuz 1764 tarihli Sultan III. Mustafa Evkâfı'ndan Üsküdar'da Ayazma Sarayı yakınına inşa edilmiş mumhaneye³⁶⁶ yağ temini için İstanbul ve Galata'daki yağ mumcularının hakkı olan don yağı hisselerinin iki buçuk hissesi ve Üsküdar'daki kasapların kestiği hayvanlardan elde edilen iç yağının verilmesi emredilmiştir. Ancak İstanbul ve Galata'daki yağ mumcularının bu emre uymaması Üsküdar'daki mumhanenin üretim yapamamasına neden olmuştur. Bu duruma itiraz edildiğinde yağ mumcularının kethüdaları Derviş İbrahim ve görevi birlikte yürüttüğü (şerîki) Mehmed ve yiğitbaşı İbrahim durumu kabul etmiş Üsküdar'daki mumhanelerin altı buçuk hisselik yağ paylaşım usulünü açıklamıştır. Buna göre vakfa bağlı mumhane iki buçuk, Üsküdar'daki diğer mumhaneler dört hisse yağ almaktadır. Don yağı dağıtımında bundan sonra Üsküdar'daki vakıf mumhaneye iki buçuk hisse, Üsküdar kasaplarının elde ettiği iç yağından ise her ay beşer günlük periyotlarla 32,5 günde iki buçuk hisse karşılığı olarak 12,5 günlük iç yağı verilecektir. Tarafların bu yeni dağıtım biçimini kabul etmesi üzerine vakıf mumhane yetkilileri ve yağ mumcuları arasındaki anlaşmazlık son bulmuştur.³⁶⁷

Bazen kişilerin ellerindeki yağları anlaştıkları mumculara götürerek kendileri için mum döktürdüklerine dair örneklere de belgelerde rastlanmaktadır. 1750 (H. 1163) yılında Mehmed b. İbrahim adlı kişi elindeki bin vukiyye don yağını vukiyye başına 4 akçe ödeyeceği konusunda anlaştığı İstrati v. Yorgi ve Yuvan v. İstemati adlı zimmi mumculara teslim ettiği halde eline 895 vukiyyelik don yağından dökülmüş mum geçmesi üzerine kalan yağın gasp edildiğini iddia ederek şikâyetle bulunmuştur. Ancak yapılan bu şikâyete cevaben bahsi geçen mumcular kendilerine teslim edilen yağın bir kısmının mum işlenemeyecek derecede çamurlu

³⁶⁵ BOA. C.EV. 278/14182 – 4 Rebiü'l-Evvel 1178 (1 Eylül 1764).

³⁶⁶ Meral Bayrak ve Mustafa Kocakaya, "III. Mustafa Evkafı ve Gelir Kaynakları", içinde *İhsan Güneş'e Armağan*, ed. Kemal Yakut ve Zafer Koylu (Siyasal Kitabevi, 2024), 30-31.

³⁶⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 37 – 62b/2 (15 Şaban 1189 – 11 Ekim 1775).

ve pis olduğunu belirtip bunu şahitleriyle kanıtladığından Mehmed b. İbrahim'in şikâyeti haksız bulunup, yağ talebi reddedilmiştir.³⁶⁸

Mumcu esnafına mensup kişi ya da kişilerin zaman zaman nizama aykırı davranışlarda bulunması kendi aralarında sorun yaşamalarına sebep olmuştur. Mumcu esnafına mensup zanaatkârlar loncaya dâhil olurken loncanın üzerinde mutabık kaldığı üretim esaslarına dayanarak oluşturulmuş nizamlara uymayı taahhüt ediyorlardı. Buna rağmen esnafın içinden bazı kimseler kimi zaman bireysel çıkar sağlamak amacıyla mumcu esnafının nizamına aykırı hareket edebiliyorlardı. 27 Şubat 1742 (21 Zilhicce 1154) tarihli bir hükümde Üsküdar mumcularından Esteryo ve Aleksandır adlı kişiler uygunsuz davranışları nedeniyle önceden mumculuk mesleğinden ve mum üretiminden men edilen Rado'dan Üsküdar'da kendi evinde hem kadim nizâma hem de kendisi hakkında verilen yasaklama emrine rağmen eksik gramajlı mum ürettiği konusunda şikâyetle bulunmuşlardır. Yapılan incelemeler neticesinde Rado'nun evinde mum üretmediği görülmüş, Üsküdar mumcularının iddialarının asılsız olduğu anlaşılmış, Rado'ya ise kendisi hakkında verilmiş mum üretiminden men edildiğine dair karar tekrarlanmıştır.³⁶⁹

27 Ağustos 1777 (23 Recep 1191) tarihli bir belgeye göre İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'te mumcular loncasına mensup gedik sahibi 74 adet mumcu kârhanesi vardı. Bunların geçerli narh fiyatları üzerinden kasaplardan aldığı iç yağı yüz on yedi buçuk hisseye bölünmüş ve aralarında pay edilmişti. Bu tarihte topluca mahkemeye başvuran lonca mensupları iç yağını işleyerek kaliteli (kalb ve redî olmayan) mum ürettiklerini ve bunu belirlenen bakkallara sağlam, temiz ve narh-ı cari üzerine verdiklerini ve nizam çerçevesinde kendilerine verilen görevleri eksiksiz yapmakta olduklarını belirtmişlerdir. Ancak loncanın nısf-kethüdalarından³⁷⁰ Mehmed Kemal adlı kişinin izinsiz biçimde Yedikule haricinde bir mumhane açarak kapandan ve kasaplardan beş hisse don ve iç yağı alarak üretime başlamasını şikâyet etmişlerdi. Lonca mensuplarının iddiasına göre Mehmed Kemal'in kadim nizama aykırı olan bu hareketi İstanbul halkına fayda sağlamak bir yana İstanbul'da mevcut don yağlarının ziyan olmasına, diğer mumcuların da zarar görmesine sebep olmaktaydı. Lonca

³⁶⁸ Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil – 78b/3 (29 Safer 1163 – 7 Şubat 1750) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri* 73 - *Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil* (H. 1162-1163 / M. 1749-1750), 459.

³⁶⁹ Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil – 38a/1 (27 Şubat 1742 - 21 Zilhicce 1154) Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri* 70 - *Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil* (H. 1154-1155 / M. 1740 - 1742), çev. Mustafa Yılmaz (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019), 147.

³⁷⁰ Nısf-kethüdalık: Yarı kethüdalık. Kethüdalık görevinin iki farklı kişiye tahsis edilmesi durumunu ifade etmek için kullanılır.

mensuplarının mahkemeye başvurusu sonucunda Mehmed Kemal'in açtığı mumhanenin kapatılması, kendisine bağladığı yağ tahsisinin iptali kararı çıkmıştır.³⁷¹

Mumcu esnafının kendi içerisinde anlaşmazlık yaşadığı bir diğer konuysa esnaf içi hiyerarşi ve esnaf-devlet ilişkisiyle doğrudan ilgilidir. Mumcu esnafı hem kendi içindeki sorunları çözme yolunda önderlik edecek hem de mumcuları devlet karşısında temsil edecek olan kethüda, yiğitbaşı gibi idarecileri seçme, görevden alma ve yeniden tayin etme gibi konularda lonca içinde sıklıkla anlaşmazlık yaşamıştır. Kethüda ve yiğitbaşının esnafın kendisinden beklediği görevleri yerine getirmemesi yahut yaşlılık gibi sebeplerle yerine getirememesi, esnaflar arasında hammadde paylaşımı başta olmak üzere türlü gerekçelerle yaşanan ihtilaflarda adaleti sağlayamaması, rüşvet alması lonca içerisinde huzursuzluk yaratan eylemler arasındadır. Bu eylemler neticesinde esnaflar bir olup sorumlu idarecinin görevden azlini ve cezalandırılmasını talep edebilmekteydi. Herhangi bir esnaf grubuna kethüda, yiğitbaşı gibi idarecilerin belirlenmesinde ya da görevden alma taleplerinde en önemli faktör zaten esnafın kendi arasında kişilere dair oluşturduğu ortak mutabakattı. Üzerinde mutabık kalınan kişi ya da kişilerin seçimini devlet adına kadı kabul eder ve görevlendirme beratını verir ya da görevden azli onaylardı.

Mumcu esnafının idaresi için kethüdalık görevini çoğu zaman tek bir kişi yürütse de bazen “nısf-kethüdalık” ifadesiyle kethüdalık görevi iki kişiye birden tevcih edilmiştir. Bu durum dönemin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. Kethüdalık görevinin tek kişi yerine iki kişiye tevcih edildiği dönemlerde bazen kurallara uyulmaması ya da yapılan haksız muamelelerden dolayı sorunlar yaşanmıştır. 1705 yılında Suriçi İstanbul'daki mumcuların tek bir kethüdası vardı, bu kethüda salhanelerden alınan yağların dağıtımından sorumluydu ve İstanbul'daki tüm mumcular ona bağlıydı. Ancak Galata, Üsküdar ve Haslar (Bilâd-ı Selâse) kazalarındaki mumcular kuvvetle muhtemel yağ dağıtımı konusunda avantaj sağlamak amacıyla kendilerine başka bir kethüda daha tayin etmiştir. Bu usulsüz kethüda tayini ise yağ paylaşımında İstanbul'daki mumcular arasında anlaşmazlık yaşanması ile sonuçlanmıştır. Bunun üzerine İstanbul'daki tüm mumcuların kadim nizama uygun şekilde tek bir kethüdaya bağlı kalmasına, yağ paylaşımının o kethüda tarafından yapılmasına ve bir başkasının kethüdalık iddiasında bulunmaması emredilmiştir.³⁷²

Nısf-kethüdalık görevinin hileyle ele geçirilmeye çalışılması vakasına da kimi zaman rastlanmıştır. Örneğin 1730 yılında nısf-kethüdalık görevini yürüten Teberdâr Mustafa b.

³⁷¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 40 - 86a/2 – (23 Receb 1191 - 27 Ağustos 1777).

³⁷² BOA. A.{DVNS.MHM.d. 81/90 Hüküm 394 – (25 Safer 1017 – 10 Haziran 1608).

Yusuf hayatta olduğu halde öldüğü bildirilmiş ve görevi Mustafa adlı başka bir kişiye devredilmiştir. Ancak mumcu esnafından on kişilik bir grup bu yalanı ortaya çıkararak hileyle yapılan görev devrini iptal ettirmiş, yeniden Teberdâr Mustafa b. Yusuf kethüda olarak görevlendirilmiştir.³⁷³

İstanbul'da bazı mumcular “koltukçu” olarak nitelendirilmiştir. Koltukçu ifadesi ruhsatnamesiz, gedik fermanı olmadan kaçak olarak açılan dükkân kurulan tezgâh veya yapılan seyyar esnafılığı ifade etmektedir.³⁷⁴ İstanbul'da koltukçu yani seyyar olarak mumculuk yapan zimmilerin yiğitbaşı olan Toroş v. Anton'dan diğer mumcuların mum işlemesine ve kazanç elde etmesine engel olması üzerine şikâyetçi olunmuştur. Yiğitbaşı Toroş v. Anton diğer mumculara rahatsızlık vermemesi konusunda uyarılmıştır. Koltukçu denilen mumcu esnafının yerleşik olarak faaliyet gösteren diğer mumcuları hammadde temini, mum işleme ve satışı konusunda zarara uğratmış olması da muhtemeldir.³⁷⁵ Koltukçu esnafının mum üretme hakkına sahip olmadıkları halde kalb ve redî (düşük kaliteli ve bayağı) mum ürettiyor olmalarının İstanbul, Galata, Eyüp, Üsküdar ve Kasımpaşa'daki mumcular mumhanelerine zarar geldiğine dair şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine kadim nizama aykırı hareket ederek mumculara zarar veren koltukçuların kalb ve redî mum üretmekten men edilmesi emredilmiştir.³⁷⁶ Benzer şekilde İstanbul, Balat, Eyüp, Üsküdar, Kasımpaşa, Ayazma, Paşabağçesi ve Tekfursaray'ndaki mumhanelerde yağ alacak hissesi ve bu yağları işleme hakkına sahip olmayan koltukçuların gizlice çeşitli yerlerde kalb ve redî mum üretmesinden mumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı ve diğer ileri gelenleri şikâyetçi olmuştur.³⁷⁷ Bu şikâyet doğrultusunda Yani adlı zimmîye mumhane dışında mum üretme yasağını ihlâl edip nizâma aykırı olarak üretim yapmasından dolayı gemilerde kürek mahkûmiyeti cezası verilmiştir.³⁷⁸ Daha sonrasında kendi halinde bir insan olduğuna dair kefil olunması üzerine Yani'nin kürek mahkûmluğu cezası affedilmiş ve Yani serbest bırakılmıştır.³⁷⁹ Daha önce de

³⁷³ Bâb Mahkemesi 150 Numaralı Sicil 118b/7 (21 Cumâdelula 1143 – 1 Ocak 1731) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 65 - Bâb Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. -1143-1144 / M. 1730-1732)*, çev. Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 498.

³⁷⁴ Mehmet Ali Ünal, “Koltuk”, içinde *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (Paradigma Yayıncılık, 2011).

³⁷⁵ Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 112a/1 – (24 Ramazan 1077 – 20 Mart 1667). Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, 725. İKA, İstanbul Sicilleri no: 11 – 29a/4 (Rebiülevvel 1073 – Ekim-Kasım 1662).

³⁷⁶ İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil – 19/1 (29 Cumâdelahire 1180 – 2 Aralık 1766) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 76 - İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765 1767)*, 95-96.

³⁷⁷ Galata, Eyüp, Üsküdar, Kasımpaşa gibi yerlerdeki mumhanelerden başka yerlerde yağ hissesi olmayan koltukçuların mum işlemesine dair bir örnek de BOA. C.İKTS. 36/1784 (11 Receb 1180 – 13 Aralık 1766) tarihli belgedir.

³⁷⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 29 – 3a/1 (20 Receb 1180 – 22 Aralık 1766).

³⁷⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 29 – 20a/1 (gurre-i Zilkade 1180 – 31 Mart 1767).

belirtildiği üzere taşradan İstanbul'a satılmak üzere getirilen sığır ve inekler doğruca Yedikule'deki "Tokad" denilen yere getirilip, sığır kasaplarının kethüda ve yiğitbaşları tarafından hisselerine göre dağıtılıp, kesim sonrası iç yağları mumculara, derileri debbağlara ve etleri halka satılırdı. Bu kadim düzene aykırı olarak 1775 (H. 1189) yılında bazı koltukçu ve Yahudi taifesinden kişiler İstanbul'a gelmesi gereken hayvanları yolda alıkoyarak satmış, nizamı bozmuş ve esnafları zarara uğratmıştır. Bunun üzerine nizama aykırı hareket eden koltukçuların ve Yahudilerin engellenmesi, kasap, mumcu ve debbağların hakları olan hammaddeleri almasının sağlanması emredilmiştir.³⁸⁰ 5 Haziran 1801 (23 Muharrem 1216) tarihli bir başka hüküm de yine aynı konuyla ilgilidir. Geçmişte İstanbul'da Sultan Mustafa Han Evkâfı'na bağlı olarak mevcut mumhanelere ek olarak Ayazma'da 1 adet, Paşabahçe'de 1 adet ve Tekfur Sarayı'nda 1 adet olmak üzere toplam 3 adet yeni mumhane inşa edilmiş, muhavvif ve muhataralı (korku verici, tekinsiz) yerlerde yağ hissesi ve mumcu kârhânesi olmayan koltukçuların mum işlemesi yasaklanmıştır. Ancak Yani v. Yorgi'nin nizama aykırı olarak yağ temin ederek şişe mumu üretip vukiyyesini 45 paradan satıp halkı zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine kadim nizama aykırı hareket eden Yani'nin cezalandırılması, koltukçu taifesinin mum üretiminden men edilmesi emredilmiştir. Kurallara uymayarak iç yağını koltukçulara satan kasapların Müslüman ise kalebend olarak, zimmî ise küreğe konularak cezalandırılmasına karar verilmiştir.³⁸¹

Mumcu esnafı nizamlarına aykırı bir biçimde keyfi olarak mumhane açıp ürettikleri mumları narha aykırı satanlardan da sıklıkla şikâyetçi olmuştur. 1780 (H. 1194) yılında aslen Tırhala sancağına bağlı Tırnova kasabasından olsalar da İstanbul'da işinin ehli mumcu esnafından olan İbrahim ve Anaştas adlı zimmîler memleketleri olan Tırhala'da mumhane olmadığı ve keyfî mum üretimi yüzünden halkın zarar gördüğünü beyan ederek orada mumhane açma isteklerini iletmişlerdir. İstanbul'da mumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarlarından oluşan 35 kişilik bir grubun İbrahim ve Anaştas'ın mum sanatında usta olduklarına şahitlik etmesi üzerine İbrahim ve Anaştas'ın halkın faydasına olacak şekilde Tırnova'da mumhane açmasına izin verilmiş, mum üretiminden anlamayan hâmdest kimselerin bu mumhaneye müdahalesinin engellenmesi emredilmiştir.³⁸²

Mumcu esnafının kendi içinde anlaşmazlık yaşadığı konulardan biri de ortaklık ilişkileriyle alakalıdır. Aynı mumhaneyi ortaklaşa işleten mumcuların bazen ortaklıklarını

³⁸⁰ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 9/135 – s. 266/ h. 869 (evâsıt-ı Rebiülevvel 1189 – Mayıs ayı sonları 1775).

³⁸¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 75 – 34a (23 Muharrem 1216 - 5 Haziran 1801).

³⁸² BOA. C.İKTS. 43/2129 (22 Şaban 1194 – 23 Ağustos 1780). Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın dijital kataloğunda belgenin tarihi 6 Safer 1194 olarak kayıtlı olup belgedeki tarih 22 Şaban 1194'tür.

çeşitli sebeplerle sürdüremeyişleri mahkemeye aksetmiş, mahkeme sonucunda ortaklıkların bozulması, hisselerin satışı yahut devri, tarafların birbirlerine olan borçlarının tazmini doğrultusunda kararlar çıkmıştır. 1667 (H. 1087) tarihli bir hüküm bu konuya net bir örnek teşkil etmektedir. Mumcu İstefan v. Yako vaktiyle ortak olduğu Vasil v. Yani'yi kendisine 24000 akçe mum yağı borcu olduğu gerekçesiyle dava etmiştir. Dava sürecinde tarafların borcu ödeyip ödemediklerine ilişkin karşılıklı iddiaları değerlendirilmiş, Vasil v. Yani'nin geçmişte bu borcu ödediği tespit edilmiş, İstefan v. Yako'nun davası reddedilmiştir.³⁸³

Mum üretiminin herhangi bir aşamasında hilekârlık yapılması mumcu esnafını karşı karşıya getiren, anlaşmazlık yaratan konulardan biridir. Bazen hammadde hazırlanıp mum dökülürken kasıtlı ya da kasıtsız bir biçimde yağların yanlış olarak tartılması, mum yağına farklı yağların katılarak mumun kalitesinin düşürülmesi nedeniyle reaya mumculuk yapan esnaf hakkında şikâyetçi olmuştur. Ortaköy'de faaliyet gösteren Yani adlı mumcunun hazırladığı bir deste mumun ağırlığında 100 dirhem³⁸⁴ eksik olduğu tespit edildiğinden muhtesip tarafından kaydı tutulmuştur.³⁸⁵

II.H. Üst Tabaka İçin Mum Üretimi ve Balmumcu Esnafı

Balmumcu esnafının mumcu esnafıyla bağlantısı farklı hammaddeler kullansalar da insanların aydınlatma ihtiyacını karşılamaya yönelik mum üretiyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Büyük ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen yağlara oranla daha az miktarda tedarik edilebilen bir madde olan balmumundan üretilen mumlar daha pahalıya mâl olmaktadır. Pahalı olduğundan dolayı da balmumundan üretilen mumlar sıradan insanlardan ziyade saray, devlet erkânının konakları, selâtin camiler ve zenginlerin evlerinde kullanılmıştır. Abdülaziz Bey'in 1900'lü yılların başında kaleme aldığı tahmin edilen³⁸⁶ "Osmanlı Âdet, Merasim Ve Tabirleri Toplum Hayatı" adlı kitabında balmumunun ekâbirin yani devletin yönetim tabakası ve ileri gelenlerinin kullandığı bir mum türü olduğunu belirtmektedir.³⁸⁷

³⁸³ Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 77a/1 (13 Şaban 1077 – 8 Şubat 1667) - Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, 491-92.

³⁸⁴ Dirhem - Okkanın dört yüzde birine eşit eski bir ağırlık ölçüsü birimi (3,2075 gr.) Bkz. İlhan Ayverdi, "Dirhem", içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 289.

³⁸⁵ Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil 48a/2 Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 42 - Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561)*, çev. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 202-3.

³⁸⁶ Ümrân Ay, "Abdülaziz Bey", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2. baskı (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 27.

³⁸⁷ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 205.

Balmumcu esnafından Osmanlı döneminde tutulan muhtelif defter ve kayıtlarda “esnaf-ı balmumcu ve döğücüleri”³⁸⁸, “balmumu dökücü/dökücü taifesi”³⁸⁹, “rihte-gân-ı şem‘-i asel esnafı”³⁹⁰ gibi ifadelerle bahsedilmiştir.

Balmumcu esnafı da tıpkı mumcular (içyağı mumcuları) gibi lonca şeklinde teşkilatlanmıştır, bir nizamları vardır. Balmumcu esnafının nizamı esnafın iç yönetim ve denetimini sağlayacak kethüda, yiğitbaşı gibi görevlilerin tayini, görevden alınması, esnafın hangi standartlara göre üretim yapacağı, kurallara uyulmadığı takdirde hangi yaptırımların uygulanacağı gibi konularda bilgiler içermektedir. Balmumcu esnafı tarafından imalatı yapılan mum çeşitleri ve kıtlık yaşanması durumunda alınacak tedbirler de nizama ilişkin kayıtlara yansımıştır. 5 Kasım 1707 (9 Şaban 1119) tarihli bir sicil kaydında balmumcu esnafının beyaz ve sarı beyzâde şem‘ası (mumu), hâlis (yüksek kaliteli) sarı balmumu, hâlis kâfûri balmumu ve nizâm mumu denilen toplam dört farklı çeşit ve kalitede balmumu ürettiği kaydedilmiştir. Bu dört çeşit balmumu eskiden beri güncel narhın belirlenmesiyle satışa sunulmaktaydı. Belgeden balmumcu esnafının bir yıl kendi arasında nizâm mumu üretmeme konusunda anlaştığı ancak 1707 yılında işlenmemiş ham (külçe) balmumu kıtlığının üretimin aksayıp fiyatların yükselmesine neden olmasıyla, halkın alım gücünün balmumcu esnafının ise kazancının azaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında balmumcu esnafı selâtin camileri ve mescidler için hâlisü’l-ayar (yüksek kalitede) üretilen kebîr balmumları hariç yeniden her biri iki vukiyyeden az nizâm mumu işleyip, güncel narh üzerinden satışa sunmaya karar vermiştir. İki vukiyyeden daha ağır olan balmumlarını ise hâlisü’l-ayâr ve saf balmumu ile üretilip dükkânlarında satmak üzere kendi aralarında anlaşmışlardır. Balmumcu esnafı kendi aralarında üretecekleri balmumunun çeşidi, ağırlığı ve satış şekline dair vardıkları bu anlaşmayı sicillere kaydederek kesinleştirmek ve her zanaatkârın bu kaidelere uymasını sağlamak istemiştir.³⁹¹

30 Ağustos 1751 (8 Şevval 1164) ve 2 Mart 1775 (29 Zilhicce 1188) tarihli sicil kayıtları da neredeyse benzer içeriğe sahiptir.³⁹² 1 Nisan 1780 (26 Rebiülevvel 1194) tarihli bir başka sicil kaydında da balmumcu esnafının kayıtlı nizamına göre ürettiği dört mum çeşidi

³⁸⁸ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından Olan Muhasebe Defterlerine Göre İzmir Esnafı (1189/1775 Tarihli Defter Örneği)”, 2024, 235.

³⁸⁹ BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 00008-00180 s. 355/h. 1307 (evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1193 – Haziran ayı ortaları 1779); İKA, İstanbul Sicilleri no: 41 – 52b/2 (9 Şaban 1119 – 5 Kasım 1707); İKA, İstanbul Sicilleri no: 42 – 75b/2 (19 Şaban 1192 – 12 Eylül 1778), BOA. C.SM. 101/5063 (29 Cemaziyelahir 1136 – 25 Mart 1724)

³⁹⁰ Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 73 - Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*, 152.

³⁹¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 41 – 52b/2 (9 Şaban 1119 - 5 Kasım 1707)

³⁹² İstanbul Bâb Mahkemesi Sicilleri no: 201 – 64a/1 (8 Şevval 1164 – 30 Ağustos 1751); İKA, İstanbul Sicilleri no: 39 – 24a&b/3 (29 Zilhicce 1188 - 2 Mart 1775).

sıralandıktan sonra Zindankapı hâricindeki balmumu dükkânında satışla geçinen Mehmed Emin bin İsmail adlı kişinin nizama aykırı olarak Üsküdar'da beyzade mumunu kalb (hileli olarak) döküp dükkânına getirip yüksek fiyata satmasından söz edilmiştir. Mehmed Emin bu hileli üretim ve satışı kabul etmiş, tekrar aynı nizam ihlalinin yapmayacağını ve yaptığı takdirde uygulanacak olan esnafıktan men edilme yaptırımını kabul etmiştir.³⁹³ Bu üç sicil kaydı balmumcuların nizam oluşturma sürecini ve nizama uyulmaması halinde uygulanacak yaptırımları net bir şekilde göstermesi açısından önemlidir.

Balmumcu esnafının ihtiyaç duyduğu balmumunun (şem'-i asel) bir kısmı Galata gümrüğünden gelmektedir. Gümrükte cânib-i mîrî yani devlet için ayrılan balmumundan artakalanlar balmumcu esnafının kethüda ve ihtiyarları aracılığıyla zanaatkârlar arasında narh-ı câri üzerinden pay edilirdi. Bazen balmumu satışını el altından gizlice yapmaya çalışan, gümrüğe indirilen balmumlarından kendi payına düşenden fazlasını alarak piyasada dengesizlik yaşanmasına sebep olan tüccarların balmumcu esnafının kadim nizamından olan bu kurala riayet etmediği oluyordu. Bunu önlemek amacıyla gümrükteki balmumlarının yağ naibi aracılığıyla kaydedilmesi, devletin hakkı olan balmumu ayrıldıktan sonra kalan kısmın yine kadim nizama uygun olarak balmumcu esnafının kethüda ve ihtiyarları aracılığıyla pay edilmesi, bu nizama uymayanlarınsa cezalandırılması emredilmiştir.³⁹⁴ Sidri adlı zimmî bir balmumcunun Galata gümrüğüne gelen balmumundan devletin payı olan kısım Matbah Emîni tarafından alındıktan sonra kalan kısmı zanaatkârlara dağıtılmadan gizlice ele geçirip sakladığı ve el altından sattığı anlaşıldıktan sonra şer'an cezalandırılmıştır.³⁹⁵ Mikel ve Rafayel isimli Yahudi balmumcu ve mahzenciler ise kadim balmumu dağıtım nizamına aykırı olarak mevcut narhtan fazla fiyata gümrükten balmumu alıp depoladıkları, karaborsacılık yaptıkları için cezalandırılmıştır.³⁹⁶ Benzer şekilde balmumu dağıtım nizamına aykırı davranarak hem devlete hem de balmumcu esnafına zarar veren dellal ve muhtekir taifesinin de bu davranışlarının engellenmesi emredilmiştir.³⁹⁷

Balmumcu esnafının kethüdası diğer esnaf gruplarında olduğu gibi balmumcuların kendi içindeki mutabakatına dayanılarak seçilir ya da azledilirdi. Kethüdaya verilen berat-ı

³⁹³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 46 – 24a/2 (26 Rebiülevvel 1194 – 1 Nisan 1780).

³⁹⁴ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 56b/3 (28 Safer 1139 – 25 Ekim 1726) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 272.

³⁹⁵ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 59b/1 (6 Rebiülevvel 1139 – 1 Kasım 1726) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 281-82.

³⁹⁶ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 59b/3 (6 Rebiülevvel 1139 – 1 Kasım 1726) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 283.

³⁹⁷ İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil – 60a/2 (7 Rebiülevvel 1139 – 2 Kasım 1726) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*, 284-85.

şerîf görevinin resmi olarak onaylanması demektir. 1749 (H. 1162) yılında balmumu dökücü esnafının kethüdası olan İbrahim b. Hacı Mehmed artık görevini yapmaktan âciz olduğunu, kendi isteği doğrultusunda kethüdalıktan el çektiğini beyan ederek yerine Yusuf Çelebi b. Abdullah'ın tayinini talep etmiştir.³⁹⁸ 1774 (H. 1188) yılında İstanbul'da Zindankapısı'ndaki balmumcu esnafının kethüdalığı görevini mahkemeden verilen hüccet ile üstlenen el-Hâc İbrahim Ahmed kendisine berat verilmediğini belirterek İstanbul Gümrüğü mukataası malından olan günlük 15 akçelik görevini hazineye bırakarak (hazine-mande) karşılığında beratının verilmesini talep etmiştir. El-Hâc İbrahim Ahmed'in bu davranışı kethüdalığının devlet nezdinde de kesinleşmesi içindir.³⁹⁹ 1781 (H. 1195) yılında Zindankapı hâricinde faaliyet gösteren balmumcu esnafı yiğitbaşları öncülüğünde kethüdaları olan el-Hâc İbrahim bin Ahmed'in "kendi hâlinde olmadığı" gerekçesiyle kethüdalık görevinden alınmasını, kethüdalığın el-Hâc İbrahim bin Ali'ye verilmesini talep etmiştir. Bu yeni kethüda ataması Başmuhasebe'deki defterlere kaydedilmiş ve beratı verilmiştir.⁴⁰⁰

Balmumcu esnafının nizamı söz konusu olduğunda en önemli madde balmumundan üretim yaparken kullandıkları hammaddede hile yapmamalarıdır. Ancak balmumcu nizamının temelini oluşturan bu kurala bazen hammadde temin edilirken bazen de temin edilmiş hammaddeden üretim yapılırken uyulmamış, hile yapılmıştır. 1769 (H. 1182) yılına ait bir hükümde İstanbul'da Zindankapısı hâricindeki balmumcu esnafının kethüda ve ileri gelenleri tarafından kadimden beri taşradan İstanbul'a balmumu getiren ve bunu kârını koyarak satan tüccar taifesinden bahsedilmiştir. Hükmün devamında ise Kağıtçıbaşı Mehmed Ağa'nın bu kadim usule aykırı olarak gizlice 800 vukiyye balmumu satın alarak Balkapanı yakınındaki Şişeciler Hanı'nda bir mahzende depolattığı, balmumcular depolanan hammaddeyi talep ettiğinde ise talebi reddettiği kaydedilmiştir. Balmumcu esnafı depolanan balmumunu üzerine kâr koyup satabilmek için Kağıtçıbaşı'nın satın aldığı fiyata kendilerine satmasını talep etmiştir. En nihayetinde Kağıtçıbaşı'nın yaptığı karaborsacılık olarak nitelendirilebilecek davranışın yanlış olduğuna ve balmumcuların talebi doğrultusunda gerekenin yapılmasına hükmedilmiştir.⁴⁰¹

Balmumcu esnafının üretim yaparken balmumuna çam sakızı ve yağ mumu (hayvansal iç yağları) katmak suretiyle kalb ve redî (düşük kalitede ve bayağı) mum üretmeleri nizama

³⁹⁸ Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil – 14b/1 (24 Rebiülahir 1162 – 13 Nisan 1749) Yılmaz, *İstanbul Kadi Sicilleri 73 - Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*, 152.

³⁹⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 86a/2 (17 Rebiülevvel 1188 – 28 Mayıs 1774).

⁴⁰⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 75b/1 (min Rebiülahir 1195 – Nisan ayı başları 1781).

⁴⁰¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 32 – 11b/4 (4 Zilhicce 1182 – 11 Nisan 1769).

aykırı hareket olarak değerlendirildiğinden bu davranışın cezasının kimi zaman meslekten men edilmek kadar ağır olabileceği görülmektedir. 1773 (H. 1187) yılında İstanbul Zindankapısı hâricindeki balmumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı, ihtiyar ve ustaları hâlis balmumuna kaliteyi düşüren çam sakızı, yağ mumu gibi maddeler katan es-Seyyid İsmail'den şikâyetçi olmuştur. Suçunu kabul eden es-Seyyid İsmail'e eğer tekrar aynı suçu işlediği takdirde balmumculuk mesleğinden men edileceği (tard ve ib'âd) bildirilmiştir.⁴⁰²

12 Eylül 1778 (19 Şaban 1192) tarihli bir sicil kaydında İstanbul'da mumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı ve ileri gelenlerinin Sultan Bayezid-i Veli Camii yakınında Parmakkapı'da balmumcu olan attar İsmail ve balmumu dökücü Üsküdarlı debbağ Mustafa'dan nizâma aykırı hareketlerinden dolayı şikâyetçi olduğu görülmektedir. Bu şikâyete göre debbağ Mustafa Üsküdar'daki mumhanesinde camiler için ürettiği iki vukiyyeden daha ağır olan mumları kaliteli balmumu yerine kalb ve redî olarak üretmiş ve attar İsmail'de bu mumları hâlis balmumuymuş gibi yüksek fiyatla satmıştır. Mustafa ve İsmail kadim nizâmı ihlal etmiş, halkı zarara uğratmış ve halkın gözünde balmumcu esnafının itibarını zedelemiştir. Bu şikâyetler üzerine denetime gönderilen Başçukadar Mehmed'in incelemeleri sonucunda bahsi geçen balmumlarının kalb ve redî olarak hilekârca üretildiği ortaya çıkmış, balmumcu esnafının kethüda ve ustalarının ittifakı üzerine hileli balmumlarının kırılarak imha edilmesine (şikest eylemek) hükmedilmiştir. Ayrıca attar İsmail ve debbağ Mustafa'nın tekrar aynı davranışı sergilemeyeceklerini, sergiledikleri takdirde ağır bir şekilde cezalandırılmayı kabul ettikleri de belgeden anlaşılmaktadır.⁴⁰³

8 Aralık 1778 (18 Zilkade 1192) tarihli bir başka sicil kaydında da benzer şekilde balmumcu esnafının idareci ve ileri gelenlerinin balmumcu nizamına aykırı hareket eden mumcu Mehmed Usta'ya dair şikâyetlerine rastlamak mümkündür. Mehmed Usta taşradan külçe halinde gelen balmumlarının esnafa dağıtımı, önceden belirlenmiş çeşitli niteliklere sahip bireysel ve kamusal alanlarda (cami ve mescid gibi) kullanılmaya yönelik mum dökümü, döküm sonrası her esnafın kendisine ait mühürle mühürlenmesi ve güncel narh eklenerek satışına dair nizamda yer alan tüm kaideleri çiğnemiştir. Esnafa dağıtım yapılmadan gizlice külçe balmumlarını satın almış, kalb ve redî mumlar dökürüp hâlis diyerek halka satmış, cami ve mescidler için ihtiyaç duyulan kaliteli balmumlarını şartlara aykırı şekilde üretmiştir. Bu davranışlarının hem halka hem de balmumcu esnafına verdiği zarar sonucunda kendisi defalarca uyarılsa da aynı nizam ihlallerini tekrarlaması üzerine Mehmed Usta'nın

⁴⁰² İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 68a/4 (10 Şevval 1187 – 25 Aralık 1773).

⁴⁰³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 42 – 75b/2 (19 Şaban 1192 - 12 Eylül 1778).

meslekten ihracı talep edilmiştir. Mahkemede Mehmed Usta'nın bir daha aynı ihlalleri yapmayacağını ve yaptığı takdirde meslekten ihraç edilmeyi kabul etmesiyle ihraç kararının ertelenmesine hükmedilmiştir. 9 Şubat 1781 (14 Safer 1195) tarihli bir başka sicil kaydına göre esnaf ileri gelenleri Parmakkapı'da balmumcu olarak faaliyet gösteren el-Hâc İsmail bin İbrahim'in uygunsuz hareketlerde bulunmasından şikâyetçi olmuş, suçunu kabul eden el-Hâc İsmail'in bir daha aynı hareketleri tekrarlırsa cezalandırılmayı kabul etmiştir.⁴⁰⁴ Bu ve benzeri sicil kayıtları Osmanlı İmparatorluğu'nda esnafların herhangi bir konuda cezalandırılmadan evvel defalarca uyarıldığını, birkaç kez kişiye şans verildiğini, suçu işleme konusunda süregelen ısrarın cezalandırmaya neden olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁵

İstanbul'da balmumcu esnafının nizamı hâlis balmumu üretim yapmak üzerine kurulmuş olsa da mevsim şartları ve hammaddeye ulaşım hususunda yaşanan sıkıntılar neticesinde üretime dair temel hususlarda değişikliklere gidildiği olmuştur. Böyle durumlarda balmumcu loncasının kethüda, yiğitbaşı, ihtiyarları ve ustaları biraraya gelerek durum tespiti yapmış ve üretimde yaşanacak değişiklikleri açıklamışlardır. 1804 (H. 1219) yılında balmumcu esnafı kadimden beri hâlis tabir olunan beyaz a'la yani yüksek kalite balmumuna (şem'-i asel) ve sarı balmumuna katıyen hiçbir ek madde koymadan kalıba döktüklerini, beyzade denilen balmumunu üretirken ise her yüz vukiyye şem'-i asel için on vukiyye a'lâ (yüksek kaliteli) keçi iç yağı koyduklarını beyan etmiştir. Ancak balmumcu esnafı bu kez beyzade mumu üretirken her yüz vukiyye şem'-i asele on beş vukiyye don yağı ve beş vukiyye çam sakızı ilave ederek kalb ve redî mum ürettiklerini kabul etmiştir. Balmumcu esnafı hâlis tabir olunan beyaz ve a'la şem'-i asele ve sarı şem'-i asele hiçbir ek madde koyulmadan kalıba dökceklerini, beyzade mumu üretirken her yüz vukiyye şem'-i asel için sadece on vukiyye a'la keçi iç yağı ilave edeceklerini taahhüt etmişlerdir. Ayrıca balmumcu esnafı kış mevsiminde ise sadece şem'-i aselden üretim yaptıkları takdirde soğuktan mumların kırılacağını, bunu önlemek içinse kırk elli vukiyye şem'-i asel içeren her bir mum dolabı için taşradan tulumlarla gelen beyaz çam sakızlarından üç vukiyye ilave edilmesinin zaruri olduğunu ifade etmişlerdir. Balmumcu esnafı bu esaslara göre üretim yaptıkları takdirde balmumlarının kaliteli ve kadim nizamına uygun olacağını, belirttikleri bu esaslara da uyacaklarını taahhüt etmişlerdir. Bunun ardından İstanbul'da vukiyye başına beş altı kuruşa satılan balmumlarına çam sakızı, reçine ve don yağı katarak ürettiği kalb ve redî balmumlarının yaydığı kötü koku ve is yüzünden halkı mağdur eden, balmumunun temiz bir

⁴⁰⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 49b/2 (14 Safer 1195 - 9 Şubat 1781).

⁴⁰⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 8a/2 (18 Zilkade 1192 – 8 Aralık 1778).

madde olduğuna dair inancın sarsılmasına neden olan hilekâr esnafların mahkemeye getirilmesi istenmiş, belirlenen balmumu üretim esaslarının sicile kaydedilerek aksi yönde hareket edenlerin cezalandırılmasına karar verilmiştir.⁴⁰⁶

Balmumcu esnafına mensup bazı kişilerin nizam mumu denilen ve imali yasak olan mumu üretilip hileye başvurarak halka beyzade denilen halis balmumuymuş gibi satması konusu esnaf nizamında kendisine yer bulmuştur. Esnaf içinden bazı kişilerin başvurduğu bu hilekârlık ile halis yani yüksek kalite balmumu aldığını satan kimseler aslında nizam mumu denilen mumu almışlardır. Balmumcu loncası içinde bu hilekâr esnafa önce uyarı niteliğinde nasihatle bulunulduğu, buna rağmen gizlice nizam mumu imal edenlerin cezalandırıldığı ve bu kişilerin bir daha aynı hareketi yapmayacaklarına dair taahhütte bulundukları kaydedilmiştir.⁴⁰⁷ Nizam mumunun ne olduğuna dair belgelerde ve kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak balmumcu esnafının zaman zaman bu mum türünün üretilmemesi konusunda anlaşılmaya varmasından dolayı halis balmumundan daha kalitesiz ve balmumunun içine hayvan iç yağı gibi farklı maddeler katılarak üretilen bir mum olması kuvvetle muhtemeldir.

Beşiktaş'ta bulunan bir balmumcu kârhanesinde el-Hâc Ali isimli bir kişi belirlenen nizama aykırı olarak kalb ve redî (düşük kalitede, bayağı) ürettiği balmumlarını Zindankapısı hâricindeki bir dükkânda gizlice satarak halkı zarar uğratmıştır. Bunun üzerine kendi içerisinde de karışıklık yaşayan balmumcu loncası el-Hâc Ali'nin cezalandırılmasını talep etmiştir. El-Hâc Ali bundan sonra Beşiktaş'taki balmumcu kârhanesinde ürettireceği balmumlarının külçelerini balmumcu esnafından alıp, hile yapmadan saf halde ve kaliteli balmumu döktüreceğini ve yalnızca belirlenen dükkânlarda satışa çıkaracağını, kadim nizama aykırı olarak hareket etmeyeceğini, esnaf arasına nifak sokmayacağını ve halkı zarara uğratmayacağını taahhüt etmiştir. El-Hâc Ali'nin bu beyanları sonrasında balmumcu esnafıyla arasındaki sorunların çözümlendiği İstanbul Mahkemesince onaylanmıştır.⁴⁰⁸

Balmumcu esnafının kadîm olan nizamının yenilenmesinin talep edildiği 1797 (H. 1212) yılında yokluğu nedeniyle halkın çok büyük zorluk çektiği don yağı gibi maddelerin yanında daha az bulunur ve pahalı bir malzeme oluşu balmumunun “havâyic-i zaruriye” yani zorunlu ihtiyaç maddesi olup olmadığının sorgulanmasına sebep olmuştur. Balmumu zorunlu

⁴⁰⁶ İstanbul Mahkemesi Sicilleri 97 – 26a/1 – (evail-i Cumade'l-ahire 1219 - Eylül başları 1804). Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri 83 - İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)*, 143-44.

⁴⁰⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 68 21a/2 (7 Ş 1211 – 5 Şubat 1797)

⁴⁰⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 69 32b/1 (22 R 1212 – 14 Ekim 1797)

bir ihtiyaç maddesi olup olmadığının yanı sıra balmumcu esnafı nasıl bir düzenle faaliyet gösterdiği, halka herhangi bir zararlarının olup olmadığı sorgulanmıştır. Neticede balmumu zorunlu bir ihtiyaç maddesi değildir ancak balmumcu esnafı balmumu külçeleri imal ederken balmumu içerisine çam sakızı, işkembelere katılan keçi don yağından ekleyerek kalite düşürdüğü halde halka saf balmumu diye satarak halkı zarara uğratmaktadır. Üretilen balmumlarının daha çok cami ve mescitlerde kullanımı tercih edildiğinden sahte olan balmumları kötü koku yayarak halka rahatsızlık vermektedir. Bu sebepte tedbir olarak balmumu kârhânelerinin (imalathane) Üsküdar ve Beşiktaş başta olmak üzere belli yerlerde faaliyet göstermesi, her kârhâne sahibinin üzerinde kendi ismi ve kârhânenin yerini belirten bir mühür kazdırması, bu mührü esnaf ustaları aracılığıyla İstanbul Mahkemesi es'ar (narh) siciline kaydettirmesi emredilmiştir. Kaydedilen mum mühürleri balmumu kârhânesinde üretilen tüm mumların üzerine basılacak, böylece satılan ve kullanılan mumlarda herhangi bir hile tespit edildiği takdirde mühürden üretimi yapan esnaf tespit edilebilecek, gerekli cezai yaptırım uygulanabilecektir. Her balmumu imal eden esnaf için bir mührün belirlenmesi ve kullanımı hem halkın hem de esnafın menfaatini korumaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Bahsi geçen es'ar yani narh sicillerine kaydedilen balmumcu esnafına dair mühürlerin örneklerine ne yazık ki ulaşılammıştır.⁴⁰⁹

Es'ar siciline kayıt muamelesine ilişkin arşivde çeşitli dikkat çekici örnekler mevcuttur. 1782 (H. 1196) tarihli bir sicil kaydında İstanbul'da Zindankapısı ve Sultan Bayezid-i Velî Camii yakınındaki Parmakkapı'da faaliyet gösteren balmumcu ve balmumu dökücü esnafının idareci ve zanaatkârları kadimden beri süregelen nizam esaslarını dört çeşit (beyaz ve sarı beyzâde şem'ası, hâlis sarı balmumu ve hâlis kâfûri balmumu ve nizam mumu) balmumunu katkısız ve kaliteli (pak ve a'lâ) olarak işleyerek güncel narh üzerinden halka sattıklarını, çalışan esnafın isim, yer ve mühürlerini es'ar siciline kaydettiklerini belirtmişlerdir.⁴¹⁰ 1790 (H. 1204) yılına ait bir sicil kaydında eskiden olduğu gibi balmumu dökücü esnafın nizamları gereği dört çeşit balmumunu hile yapmaksızın yani çam sakızı, reçine gibi maddeler eklemeksizin üretmekle mükellef olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹¹ 1797 (H. 1211) yılında Üsküdar'da bir balmumu kârhânesinin açılış muameleleri şöyle kaydedilmiştir: bu balmumu kârhânesinde kadim nizamı aykırı hareket etmeksizin küçük ve büyük (sagîr ve kebîr) balmumu üretilecek, imalatı yapacak balmumcu ustalarının isim ve mühürlerinin es'ar

⁴⁰⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 69 65b/1 (17 Receb 1212 – 31 Aralık 1797)

⁴¹⁰ İKA, İstanbul Sicilleri no: 48 – 56a/1 (13 Receb 1196 – 24 Haziran 1782).

⁴¹¹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 50b/2 – (9 Şaban 1204 – 24 Nisan 1790).

siciline kaydedilecek, dökülen katkısız ve kaliteli balmumlarının üzerine sicile kaydedilmiş mühür ve isimlerin kazınacaktır. Bu balmumcu esnafının kadim işleyiş biçimidir.⁴¹²

Es'ar siciline kayıt muamelesine bir örnek daha vermek gerekirse; İstanbul'da Zindankapısı dışında ve Parmakkapı civarında bulunan balmumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı, ihtiyarları ve Beşiktaş'ta bir, Üsküdar'da Bülbülderesi'nde iki ve Toptaşı'nda bir, Kasımpaşa'da üç toplam yedi adet balmumcu kârhânelerinin sahiplerinin isim ve mühürleri es'ar siciline kaydedilmiştir. Bu kârhânelerde üretilen balmumları esnaf kethüda ve ihtiyar ustaları tarafından incelendikten sonra düşük kalitede ve bayağı (kalb ve redî) değil gerçek ve yüksek kaliteli (has ve a'la) olduğu anlaşıldığından rayiç bedel üzerinden ehven (daha düşük) bedel ile cami ve mescitlere, halka satmalarına izin verilmiştir. Ayrıca mühürsüz balmumu satmak, mühürlü olsa da sahte ve kalitesiz balmumu üretip satanların esnaf ve hukuk tarafından hadlerinin bildirilmesi, halkın zarar görmesinin engellenmesi istenmiştir. Bahsi geçen yedi balmumu kârhânesinden bazıları düşük kalitede ve bayağı (kalb ve redî) balmumu üretip gerçek ve yüksek kaliteli (halis ve a'la) diyerek mühürsüz olarak piyasaya sürmüş, halkı zarara uğratmıştır. Bu şikâyet üzerine hem balmumcu esnafının kadim nizamına aykırı davranarak esnafı hem de düşük kalitede ürün satarak halkı mağdur eden kişilerin engellenmesi için kârhânelerde üretilen tüm balmumların esnaf kethüdası başta olmak üzere esnaf ileri gelenlerince kontrolü ve onaylaması sonrasında satışa çıkarılmasına karar verilmiştir.⁴¹³

Diğer esnaf loncalarında olduğu gibi balmumcu loncasında faaliyet gösteren esnafların birbirine kefil olması, nizama uyacaklarını beyan etmeleri, kadı tarafından üretim yapacakları imalathanelerin yerlerinin sicile kaydedilmesi gerekmekteydi.⁴¹⁴ Balmumcu esnafı içerisinde faaliyet gösteren Ömer Usta'nın kıdemli ve güvenilir bir usta olup, Üsküdar'da Bülbülderesi adlı yerde yeni bir balmumu kârhânesi açtığı ve temiz, kaliteli balmumu döktüğü, sahte balmumu üretmediği, her bir balmumu kalıbını kadim gelenek üzere sicill-i mahfuzda kayıtlı mühürle damgalamayı taahhüt ettiği diğer lonca mensuplarınca da onaylanmış, yeni mumhanenin faaliyetine izin verilmiştir. Ömer Usta'nın taahhüdüne aykırı davranması durumunda cezai yaptırımını kabul ettiği de belgede belirtilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹² İKA, İstanbul Sicilleri no: 67 – 60b/2 (26 Şevval 1211 – 24 Nisan 1797).

⁴¹³ İstanbul Mahkemesi Sicilleri 78 – 74a/3 – (26 Receb 1217 - 22 Kasım 1802). Coşkun Yılmaz ve diğerleri, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 82 - İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801- 1803)* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 435-36.

⁴¹⁴ Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri - İstanbul Esnaf Birlikleri Ve Nizamları I*, 114.

⁴¹⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 70 – 65a/2 (20 Receb 1213 – 28 Aralık 1798).

1794 (H. 1208) yılına ait ilginç bir sicil kaydında aslında balmumcu olmayan ama “peştemallik” adı verilen bir ücret karşılığında balmumcu gediğini kiralayan es-Seyyid Salih adlı bir kişiden bahsedilmektedir. Şikâyet sahibi balmumcu esnafının belirttiğine göre es-Seyyid Salih balmumu işlemek için gerekli olan bilgi birikimine sahip olmayan, ağzı bozuk, edepsiz bir kimse olduğundan hal ve hareketleri esnaf arasında sorun yaşanmasına neden olmaktadır. Defalarca uyarılmasına rağmen kendisine çeki düzen vermeyen es-Seyyid Salih’in balmumu işlemekten men edilmesi talep edilmiştir.⁴¹⁶

⁴¹⁶ İKA, İstanbul Sicilleri no: 62 – 5b/1 (27 Şevval 1208 – 28 Mayıs 1794).

III. BÖLÜM: MUMUN KULLANIM PRATİKLERİ VE SOSYAL HAYATA YANSIMALARI

III.A. Mumun Kullanım Alanları

Mum kullanımı yalnızca özel ve kamusal alanların aydınlatılması ile kısıtlı olmayan çok çeşitli yerlerde, farklı fonksiyonları yerine getirebilen bir araçtır. Her türlü mesken ve kamusal alanı aydınlatmanın dışında kimi zaman gemilerde halatların suya daha dayanıklı olması için bir kaplama malzemesi olarak⁴¹⁷, kimi zaman da düğünlerde ve saray eğlencelerinde dev dekorların (nahılların) inşası için kullanılırdı.

Madenlerde Mum Kullanımı

Mum maden kuyularında ve lağım açma faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan aydınlatmayı sağlamak için de elzem bir malzemeydi. Gün ışığını kullanma imkânı bulunmayan yer altındaki maden ocaklarında kuyu açma işlerinde, savaş zamanında cephede düşman surları ve tahkimatı altında tünel kazma faaliyetlerinde görevli kişilerin işlerini yapabilmesi için aydınlatma şarttı. Maden ocaklarında şem-i revgan denilen don yağından üretilen yağ mumları kullanılırken, cephede lağım açma işlerinde fenerler ve rüzgâr ve hava akımlarında sönmeyen kalın fitilli yel mumu⁴¹⁸ tabir olunan mumlar kullanılmaktaydı.⁴¹⁹

Kırtasiye Malzemesi Olarak Mum

Aydınlatma aracı olarak kullanılmasının yanı sıra mum bir kırtasiye malzemesidir. Reisülküttap'ın denetiminde olan Divân-ı Hümâyûn kalemlerinin ihtiyaç duyduğu kırtasiye malzemelerini temin etmekten sorumlu olan Kâğıtçıbaşı (serkırtâsî-i mîrî ya da kâğıt emini) Osmanlı bürokrasisinde görevli memurların hatta vakanüvislerin⁴²⁰ görevlerini icra edebilmeleri için gerekli kâğıt ve kırtasiye malzemelerinin temini, divan kalemlerine dağıtımıyla ilgilenirdi.⁴²¹ Kâğıtçıbaşının temin ettiği malzemelerin arasında çeşitli kâğıtlar (battal kâğıt, telhîs kâğıdı, İstanbul kâğıdı, âbâdî kâğıt gibi), makas (mikras), kalemtraş, kozak

⁴¹⁷ İdris Bostan, “Galata Tersânesinin 1527 -1528 Yılına Ait Gelir-Gider Muhâsebesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 2 (1986): 32.

⁴¹⁸ İlhan Ayverdi, “Yel Mumu”, içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 1348; Hanife Dilek Batıslam, “Divan Şiirinde Mum ve Cem Sultan'ın Şem' Gazeli”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 24 (2020): 111.

⁴¹⁹ Mustafa Altunbay, “Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2010), 39; Filiz Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Savaşçıları: Lağımıcılar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29, sy 2 (2019): 387-91.

⁴²⁰ BOA. C.DH. 319/15907 – (7 L 1204 – 20 Haziran 1790).

⁴²¹ Gülden Sarıyıldız, “Kâğıt Emini”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 2 (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2019), 2.

(padişah emirlerinin konulduğu kutu), berat kubûru (bir tür kutu) gibi malzemelerin yanı sıra farklı özelliklerde mumlar da bulunmaktadır.⁴²² Belgelerde bu mum çeşitleri arasında şem‘-i sürh (kırmızı mum), şem‘-i frengî gibi mumların isimleri geçmektedir.⁴²³ Şem‘-i sürh yani kırmızı mum olarak ifade edebileceğimiz mumun mühür olarak kullanılan mumdur. Modern öncesi dönemlerde diplomatik ve şahsi evrakları mühürlemek için kullanılan mühür mumu söz konusu evrak için bir nevi güvenlik önlemi vazifesi görürdü.⁴²⁴ Evrakın açılıp açılmadığını yahut sahte olup olmadığını basılan mühür sayesinde anlamak mümkün olurdu. Çünkü mühürler günümüzdeki imza ve kaşeler gibi kişiye özel hazırlanırdı.

Devletlerarası münasebetlerde de verilecek resmi evrakta kullanılmak üzere Kâğıdcıbaşı’dan talep edilen kırtasiye malzemeleri arasında mum bulunmaktadır. Örneğin; sadrazam tarafından yabancı devletlere gönderilecek mektuplarda kullanılmak üzere talep edilen kırtasiye malzemeleri arasında üçü gümüş ikisi altın olmak üzere beş adet kozak, üç adet büyük kırmızı atlas kise (kese), iki çiçekli yaşmak, üç sarı dibâ (ipek işlemeli) yaşmak gibi ürünlerin dışında elli dirhem Frengî⁴²⁵ mum ve yüz adet tekerlek kırmızı mum bulunmaktadır.⁴²⁶ Fransa cumhuruna verilecek iki parça tasdiknâme-i hümayûn için altı tabaka sultani abadi kâğıdı ile on deste altın varak, ikiyüz dirhem tahrir-i has ve ikiyüz dirhem yumuşak kırmızı balmumu Kâğıdcıbaşı’ndan talep edilmiştir.⁴²⁷ Benzer şekilde 1802 yılında Hind-i Şark’da (Doğu Hindistan’da) İngiltere’nin temsilcilerinden olan Başgeneral Lord Vizyan (Lord Wellesley⁴²⁸) için yazılan mektupta kullanılmak üzere Kâğıdcıbaşından talep edilenler arasında 150 dirhem yumuşak kırmızı balmumu da vardır.⁴²⁹

Ayrıca Defterhane, Hazine-i Hassa gibi özel birimlerin kapıları da benzer şekilde sadrazam tarafından mühr-ü hümayun ile mühürlenirdi ve bunun için de mum kullanılırdı.⁴³⁰

⁴²² BOA. AE.SABH.I. 49/3476 (17 Ca 1201 – 7 Mart 1787); BOA. C.DH. 317/15829 – (6 Ra 1209 – 1 Ekim 1794); BOA. TS.MA.e. 292/15 (29 Receb 1250 – 1 Aralık 1834) Bu malzemeler arasında 60 dirhemlik şem‘-i sürh vardır.

⁴²³ BOA. AE.SABH.I. 48/3464 (2 Şaban 1201 – 20 Mayıs 1787); BOA. AE.SABH.I. 49/3476 (17 Cemaziyelevvel 1201 – 7 Mart 1787).

⁴²⁴ Recep Demir, “Divan Şiirinde Kırmızı Renk”, *Türkiyat Mecmuası* 25/Bahar (2015): 57.

⁴²⁵ Frengî: Avrupa menşeli ürünler için kullanılan bir sıfattır.

⁴²⁶ BOA. AE.SMST.III. 99/7499 (25 R sene [1]183 – 28 Ağustos 1769).

⁴²⁷ BOA. C.HR. 151/7513 (25 Rebiülevvel 1217 – 26 Temmuz 1802).

⁴²⁸ Richard Colley Wellesley ya da Markiz Wellesley (1760 İrlanda – 1842 İngiltere) İngiliz devlet adamı ve hükümet temsilcisi olan Wellesley 1797-1805 yılları arasında İngiliz İmparatorluğu’nun Madras ve Bengal’deki valisi olarak görev yapmış İngiltere’nin Hindistan’daki yayılım alanını genişletmiştir. Britannica Editors, “Richard Colley Wellesley-Marquess Wellesley”, içinde *Encyclopedia Britannica*, erişim 15 Ekim 2025, <https://www.britannica.com/biography/Richard-Colley-Wellesley-Marquess-Wellesley>.

⁴²⁹ BOA.C.HR. 151/7514 (24 Zilhicce 1216 – 27 Nisan 1802)

⁴³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik”, *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 4, sy 16 (1940): 499.

Bu uygulamadaki amaç denetim ve kontrolü sağlamaktır ki günümüzde de mühürler aynı maksatla kullanılmaya devam etmektedir.⁴³¹ Mühür mumları normal mumların büyük çoğunluğunun hammaddesi olan don yağından değil balmumundan imal edilirdi. Mühür mumu olan kırmızı muma renk vermek için Hindistan ve Güneydoğu Asya’da ağaçlardan elde edilen cila olarak da kullanılan gomalak⁴³² denilen doğal bir reçine ve terebentinden faydalanıldığı bilinmektedir.⁴³³

Osmanlı İmparatorluğu’nda dış hazine görevli olan Hazinedârbaşı adlı görevli hazinede kullanılmak üzere aralarında hil’at, kürk ve kırtasiye malzemelerinin de bulunduğu ihtiyaç listelerini tedarik etmekle görevlidir.⁴³⁴ Hazinedârbaşı’nın divan tezkireleri için verdiği siparişler arasında kimi zaman 40 ve 50 dirhem kimi zaman 100 dirhemlik balmumlarının yanında 50 ve 100 dirhemlik şem‘-i sürhler (kırmızı balmumları) vardır.⁴³⁵

Görkemli Kutlamaların Odağında Mum (Nahıllar)

Balmumu gündelik hayatta aydınlatma gereci olmasının yanı sıra hanım sultanların evlilik törenlerinde, sünnet düğünlerinde ve türlü gerekçelerle düzenlenen şenliklerde nahıl hazırlanmasında da kullanılır. Nahıl ya da nakıl balmumundan yapılan çiçek, meyve, hayvan figürleri içeren yaldızlı kâğıt ve sırma tellerle süslenmiş dev boyutlu maddi ve toplumsal statü göstergesi bir objedir.⁴³⁶ Sünnet ve gelin alaylarının önünde götürülen nahıllar üzerine yerleştirildikleri ahşap platformlar ile çok sayıda kişi tarafından ancak taşınabilen, gerektiğinde bu taşıma işlemi için uğruna evlerin yıkılıp tekrar yaptırıldığı objelerdir.⁴³⁷ Nahıllar yalnızca balmumundan değil gümüş ve altından da yapılır kıymetli taşlarla süslenirdi.⁴³⁸ Nahıllar kimi zaman “düğün mumu” olarak da adlandırıldığından sünnet

⁴³¹ Mübahat Kütükoğlu, “Mühür”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31:529.

⁴³² Gomalak – Gomalaka: Hindistan ve Hindicini’deki bazı ağaçlardan akan, cila işlerinde ve sanayide kullanılan bir nevi reçine. Bkz. İlhan Ayverdi, “Gomalak - Gomalaka”, içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 425.

⁴³³ Ahmet Nurullah Özdağ, “İslam İktisâdî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret Ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013), 340.

⁴³⁴ Erdoğan Merçil, *Hazinedâr* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 17:143.

⁴³⁵ BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 10 (10 S 1078 – 1 Ağustos 1667) ; BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 28 (28 C 1078 – 15 Aralık 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 29 (Gurre-i C sene 1078 – 18 Kasım 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 30 (5 C 1078 -22 Kasım 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 31 (17 C 1078 – 4 Aralık 1667); BOA. AE.SMST.II. 92/9953 (gurre-i Ra 1115 – 15 Temmuz 1703); BOA. D.BŞM.KSB. 12/40-1 (15 C 1136 – 11 Mart 1724); BOA. C.DH. 8/381 – 25 Şaban 1183– 24 Aralık 1769).

⁴³⁶ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, 584.

⁴³⁷ Özdemir Nutku, “Nahıl”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 199.

⁴³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Nahıl ve Nakıl Alayları”, *Belleten - Türk Tarih Kurumu* XL, sy 157 (1976): 56.

düğünlerinde sünnet çocuğunun bulunduğu yerden alınmasına da “mum alma” denilmiştir.⁴³⁹ Nahıllar taşınıp götürülen objeler olduğundan “nahl-i revân” olarak da adlandırılmıştır. Divân edebiyatında nahıllar süslü, uzun boylu, yürüyüp geçtiği için şairler tarafından sevgiliye benzetilmiştir.⁴⁴⁰ Padişah kızlarının veya kızkardeşlerinin düğünlerinde önce Eski Saray’a gider, burada hazırlanan nahıllar alınır ve gelin “tutuk” denilen dört köşeli bir cibinlik içinde at üstünde olurdu. Devlet adamları ve Darüssaade ağası ve sarayın diğer ağaları düğün alayında gelinin önünden giderler, halk seyre çıkardı.⁴⁴¹

Nahılları yapan zanaatkârlara nahılband adı verilirdi. 1582 Şenliği’nde görev yapan nahılbandlere dört büyük nahıl, bir orta boy nahıl ve üç küçük nahıldan oluşan sekiz parçalık nahıl üretimi için 36.000 akçe ödenmiştir. Evliya Çelebi nahılcılardan “hanedan düğünü nakılcıları esnafı” (Esnâf-ı Nahılcıyân-ı Sûr-ı Hümayûn) olarak bahseder. Evliya Çelebi 55 kişiden oluşan nahılcı esnafının 4 dükkânda faaliyet gösterdiğini, pîrlerinin Müyesser-i Ezherî olduğundan ve bu kişinin Peygamberimiz zamanındaki düğünlerde baharattan serviler yaptığından bahsetmiştir. Bu esnafın dükkânları Koska fırını yanında, Aksaray’da, Tahtakale’de ve Odunkapısı’nın iç yüzünde Şem’hane karşısındadır. Eğer Evliya Çelebi’ye inanacak olursak nahılcılar esnaf alayı esnasında Süleymaniye Camii’nin minaresi boyunda balmumundan rengârenk kâfurilerden, tellerden göklere baş uzatmış servi gibi ışıkl ve parlak nahıllar inşa edip, düdükler çalarak hazırladıkları platformlar üzerinde bunları taşırlardı.⁴⁴²

Joseph von Hammer-Purgstall Türk kaynaklarına dayanarak 1582 Şenliği’ndeki nahılların taban genişliğinin 5 ila 6 metre boyunun ise 24 metre ile 36 metre arasında olduğundan⁴⁴³, renkli balmumundan yedi top olarak piramit gibi yukarıya doğru incelik şekilde inşa edildiğinden, üzerinde hayvan, meyve, yemiş ve hayvan figürlerinin bulunduğu bahsetmiştir. Nahıllar düğün mumu niteliğindedir, hem Osmanlı hem de başka kültürlerde

⁴³⁹ Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 3 – Vehbi Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn) (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 6099)*, 85.

⁴⁴⁰ Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları* (Yapı Kredi Yayınları, 2020), 275.

⁴⁴¹ Zeynep Tarım, “İstanbul’da ve Osmanlı Sarayı’nda Tören ve Kutlamalar”, içinde *Suriçi İstanbul - Fetihten Önce Ve Fetihten Sonra* (Fatih Belediyesi Yayınları, 2017), 282.

⁴⁴² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, 1:326.

⁴⁴³ Joseph von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 7, çev. Erol Kılıç ve Mümin Çevik (Üçdal Neşriyat, 1992), 103-5.

mum düğünlerle özdeşleşmiş bir nesnedir.⁴⁴⁴ Hammer'e göre nahıllarda kullanılan meyveler doğurganlığın ve nahılların boyutu ise erkekliğin sembolüdür.⁴⁴⁵

Sıhhî Bir Güvenlik Aracı Olarak Mum Kullanımı

Mumun bir diğer fonksiyonu da sıhhî güvenlik aracı olmasıdır. Besin ve içeceklerin saklanması oldukça zor olduğu modern öncesi dönemde balmumu bir nevi koruyucu madde olarak kullanılmıştır. Modern öncesi dönemde gündelik hayatın getirdiği tecrübenin özü olan bu bilgiyi günümüzde bilimsel araştırmalar defalarca kanıtlamış ve balmumunun sahip olduğu antibakteriyel niteliklere dayanarak ürün geliştirmeleri yapılmıştır. Mesela besinlerin saklanması için balmumu örtüler geliştirilmiştir. Doğal kaynaklı keten tipi kumaşlara balmumunun emdirilmesi ile oluşturulan örtüler su geçirmez nitelik kazandığı için gıdaları uzun süre taze tutmaya, küf ve bakteri oluşumunu önlemeye yardımcı olmaktadır. Bu kumaşlar üzerindeki balmumu katmanının yenilenebiliyor olması kumaşları tekrar tekrar kullanıma uygun kılmaktadır.

Geçmişe dönüp baktığımızda ise kırmızı balmumunun padişahın içeceği suyun doldurulduğu güğümlerin ağzının mühürlenmesinde de kullanıldığını görmekteyiz. Kilercibaşı ve dış sakabaşı 6 kişiyi her gün yük taşımakta kullanılan seyishâne denilen beygirlere yirmişer okka ağırlığındaki (yaklaşık 25.66 kilogram) tatlı suyu gümüş güğümlere doldurmakla görevlendirmiştir. Doldurulan bu suların ağzı su nâzırının huzurunda kilercibaşının güvenilir adamlarınca kırmızı balmumuyla kaplanıp mühürlenirdi. Bu uygulama padişahın can güvenliğini sağlamak içindi.⁴⁴⁶

Mum üretiminde kullanılan don yağı ve iç yağı aynı zamanda sarayın su ihtiyacını karşılamakla görevli Matbâh-ı Âmire'ye bağlı çalışan sakabaşları⁴⁴⁷ tarafından meşklere (tulumdan yapılmış su kabı, kırba), muslukları ve su taşınan güğümleri yağlamakta kullanılmıştır. Bu kullanım için ihtiyaç duyulan yağ Kassabbaşı'ndan talep edilmiş ve kurna defterlerine⁴⁴⁸ kaydedilmiştir.⁴⁴⁹ Ayrıca göç-i hümayûnlarda⁴⁵⁰ yani padişahların eğlenme,

⁴⁴⁴ And, *Kırk Gün Kırk Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, 275-76.

⁴⁴⁵ Sinem Erdoğan İşkorkutan, "Nahıls And Candy Gardens In The 1720 Ottoman Imperial Festival", *Muqarnas* 37 (2020): 183.

⁴⁴⁶ Kahraman ve Dağlı, *Evliya Çelebi I/1 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).*, 1-1. Kitap:52.

⁴⁴⁷ Arif Bilgin, "Matbah-ı Âmire", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 117.

⁴⁴⁸ BOA. D.BŞM.KSB. 13/43 (28 Ramazan 1140 – 8 Mayıs 1728).

⁴⁴⁹ BOA. D.BŞM.KSB. 3/74 (7 Muharrem 1108 – 6 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/20 (4 Muharrem 1108 – 3 Ağustos 1696) ; BOA. D.BŞM.KSB. 4/98 (8 Ramazan 1109 – 20 Mart 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 4/101 (17

dinlenme, avlanma yahut hava değişikliği amacıyla Boğaziçi kıyılarına yahut şehrin çeperlerindeki yalılara gittiği dönemlerde de sakalar padişahın yanında giden ekip içerisinde yer almış, oradaki muslukların bakımı için de don yağı tahsis edilmiştir.⁴⁵¹

Zamanı Gösterir Bir Araç Olarak Mum Kullanımı

Mum ayrıca saatin kaç olduğunu gösteren bir araç olarak da kullanılmıştır. Mum yandıkça saatin kaç olduğunu göstermesi için mumun üzeri çizgilerle işaretlenmiş ve ‘mum saati’ ya da ‘yanmalı saat’ oluşturulmuştur. Bu saatlerin üretiminde esas nokta kullanılan yağın sabit bir oranda yanmasıdır. Mum saatlerinin tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmese de milattan sonra 6. yüzyılda You Jiansu tarafından yazılan bir Çin şiirinde ilk kez mum saatlerinden bahsedilmiştir. Antik Mısır’da gündüz güneş saatleri ile zaman ölçülürken geceleri de mum saatiyle bu iş yapılıyordu. Japonya’da ise “Keika-dokei” adı verilen balmumu ve bitki yağlarının karışımıyla üretilen saatler gece vegündüzü altı eşit parçaya bölen ‘koku’ sistemi kullanılırdı. El-Cezeri’nin 1206 yılında su ve ağırlık kullanarak tutarlı bir yanma oranı elde etmeyi başardığı icat mum saatinin gelişmiş halidir. El-Cezeri “*el-Câmi’ beyne’l-‘ilm ve’l-‘ameli’n-nâfi’ fî sinâ’ati’l-hiyel*” (kısaca Kitâbü’l-hiyel) adlı eserinde denge prensibine dayanılarak inşa edilmiş çok sayıda mum saati (mumlu saat) şemasına yer vermiş, ayrıntılarıyla üretim ve çalışma prensiplerini açıklamıştır.⁴⁵² Mum saatleri Ortaçağ’da Avrupa’da manastırlardaki katı dua saatlerini belirlemede sıklıkla kullanılmıştır. Mum saatleri mekanik saatler ortaya çıkmadan evvel zamanın takip edilmesine yardımcı akıllıca ama karmaşık bir yöntemdir.⁴⁵³ Osmanlı İmparatorluğu döneminde mum saatinin kullanılıp kullanılmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Topkapı Sarayı Saat Koleksiyonu⁴⁵⁴ ve Milli

Şevval 1109 – 28 Nisan 1698); D.BŞM.KSB. 4/104 (20 Şevval 1109 – 1 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB.4/317 (6 Zilhicce 1109 – 15 Haziran 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 21/310 (22 Ramazan 1150 – 13 Ocak 1738); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-5 (18 Receb 1125 – 10 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 13/39 (27 Şevval 1140 – 6 Haziran 1728); BOA. D.BŞM.KSB. 13/41 (13 Zilkade 1140 – 21 Haziran 1728); BOA. D.BŞM.KSB. 34/1 (9 Muharrem 1175 – 10 Ağustos 1761).

⁴⁵⁰ Volkan Ertürk, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekânı Olarak Tersane Bahçesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sy 15 (Eylül 2013): 91.

⁴⁵¹ BOA. D.BŞM.KSB. 15/45 (19 Zilkade 1146 – 23 Nisan 1734).

⁴⁵² Bedî’üz-Zamân Ebû’l-‘İzz İsmâ’il b. er-Rezzâz el-Cezerî, *el-Câmi’ beyne’l-‘ilm ve’l-‘ameli’n-nâfi’ fî sinâ’ati’l-hiyel*, çev. Sevim Tekeli vd. (Türk Tarih Kurumu, 2002), 78-80, 96-112; Doğan Gündüz, *Alaturkadan Alafrangaya Zaman - Osmanlı’da Mekanik Saatler* (Ege Yayınları, 2015), 47.

⁴⁵³ <https://highlandcandlecompany.com/the-world-of-tallow-candles-history-culture-and-sustainability/> & <https://highlandcandlecompany.com/candle-clocks-history-origins-and-cultural-use/> Erişim tarihi: 20.05.2024. Robins, *The Story Of The Lamp (And The Candle)*, 16; Carlo M. Cipolla, *Zaman Makineleri - Saat ve Toplum 1300-1700*, çev. Erdal Turan (Alfa Tarih, 2021), 18.

⁴⁵⁴ Feza Çakmut ve Şule Gürbüz, *Topkapı Sarayı Saat Koleksiyonu - Dünyanın Kısılandığı Saatler* (Kültür ve Turizm Bakanlığı - Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Topkapı Sarayı Müzesi, 2012). Topkapı Sarayı’ndaki Saat Koleksiyonu’na ilişkin kütüphanelerde dahi bulmanın mümkün olmadığı bu kataloğa ulaşmamı sağlayan kıymetli arkadaşım Serap Sınmaz Kılınç’a teşekkür ederim.

Saraylar Saat Koleksiyonu'nda⁴⁵⁵ yer alan saatlere ilişkin kataloglarda mum saatlerine dair herhangi bir ibare yahut fotoğraf mevcut değildir.

Bir Servet Unsuru Olarak Mum ve Mum Eşyaları

Osmanlılarda mum insanların günlük hayatını sürdürebilmesi için zaruri bir araç olmasının yanı sıra bir tür servet unsurudur. Ölen kişiler için yakınlarının istekleri doğrultusunda yapılması talep edilen tereke adı verilen miras dökümlerinde sıklıkla mum, mum yağı, balmumu, şamdan, mum sofrası, mum makası (mikras ya da mikraz), mum iskemlesi, kandil, çerağ gibi kayıtlara rastlanmaktadır. Bu eşyalara sayısı, niteliği (üretildiği malzemenin cinsi) ve kalitesi (yeni, eski ya da yıpranmış olup olmadığı) doğrultusunda ehl-i hibre tarafından⁴⁵⁶ ortalama bir fiyat biçilmiş olması mum ve muma dair araç gereçlerin servet unsuru olarak değerlendirmesini mümkün kılmaktadır.

Örneğin; 1523 yılında vefat eden yeniçeri Sülayman'ın terekesinde 2 adet mum⁴⁵⁷; 1662'de vefat eden Fatıma Hatun'un terekesinde ceviz ağacından yapılma 60 akçelik bir mum iskemlesi⁴⁵⁸; Mumcu Bekir Halife'nin terekesinde 9 vukiyye toplam 324 akçe değerinde mum ve 24 akçe değerinde bir adet mum sandığı⁴⁵⁹; 1698'de şehit olan Sekbanbaşı Mehmed Ağa'nın terekesinde 30 akçe değerinde mum sofrası, 140 akçe değerinde şamdan ve mikras⁴⁶⁰ bulunduğu kaydedilmiştir. 1698 yılında vefat eden Hasan Beşe'nin terekesinde 60 akçe değerinde 2 kıyyelik mum⁴⁶¹; Kâğıtçı el-Hâc Ali'nin terekesinde tanesi 6 akçeden 6 adet toplam 36 akçelik Frengî mum⁴⁶²; Rabia Hatun'un terekesinde ise sırmalı mavi 320 akçe

⁴⁵⁵ Milli Saraylar Saat Koleksiyonu (TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1997).

⁴⁵⁶ Ş. Şule İyigönül Atasağın, "17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2023), 14.

⁴⁵⁷ Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil – 76b/1 Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 919-927 / 1513-1521), çev. Bilgin Aydın ve Ekrem Tak (İSAM Yayınları, 2008), 276.

⁴⁵⁸ Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil - 60b/1– Orijinal metinde ve transkripsiyonda "mum iskelesi" olarak yazılmış olsa bile bunun "mum iskemlesi" olması daha doğrudur. Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb (Havass-ı Refîa) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil* (H. 1072-1073 / M. 1661-1662), çev. Hüseyin Kılıç vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 270.

⁴⁵⁹ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil – 23b/2 (10 Recep 1109 – 22 Ocak 1698) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil* (H. 1109-1110/M. 1698-1699), çev. Rasim Erol vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 158-59.

⁴⁶⁰ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil – 10a/1 (23 Şaban 1109 – 6 Mart 1698) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil* (H. 1109-1110/M. 1698-1699), 111.

⁴⁶¹ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil – 83b/2 (23 Rebiülevvel 1110 – 29 Eylül 1698) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil* (H. 1109-1110/M. 1698-1699), 457.

⁴⁶² Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil – 41a/2 (gurre-i Muharrem 1110 – 10 Temmuz 1698) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil* (H. 1109-1110/M. 1698-1699), 237.

değerinde bir adet mum sofrası⁴⁶³ bulunmaktaydı. 1718’de vefat eden es-Seyyid İsmail Efendi’nin terekesinde 200 akçe değerinde iki adet şamdan ve 20 akçelik bir adet mum sofrası⁴⁶⁴; 1730’da vefat eden Attar Hüseyin’in terekesinde 180 akçelik balmumu⁴⁶⁵; Nişancıpaşa Mahallesindeki Şeyh Murad Efendi Tekkesi’nin seccade-nişini iken 1735 (H. 1147) yılında vefat eden Ali Efendi’nin terekesinde yer alan 420 akçelik balmumu⁴⁶⁶ ve yine aynı yıl vefat eden Pirinççi köyünden Saliha Hatun bt. Abdullah’ın terekesinde 35 akçelik balmumu⁴⁶⁷; 1746’da vefat eden Havva Hatun bt. İbrahim’in terekesinde 30 akçe değerinde bir adet mum kandili⁴⁶⁸, Bostancıbaşı el-Hâc Osman Ağa’nın hanımı Fatıma Hatun’un Beytül-mâl’e kalan terekesinde 30 ve 60 akçe fiyat biçilmiş iki adet şamdan, 315 akçelik kabaralı bir mum sofrası ve bir de 85 akçelik mum sofrası⁴⁶⁹ bulunmaktadır. I. Abdülhamid (1774 – 1789) dönemi şeyhülislamlarından Arabzâde Atâullah Efendi’nin vefatından sonra hazırlanan tereke dökümünde 55 kıyye (70,51 kilo) toplam 1800+868= akçelik mum ve 115 kıyye (147,43 kilo) 20.520 akçelik balmumunun yanı sıra 31 kandil, 16 şamdan, 3 fener, 2 fanus ve 1 şamdan tepsisi bulunduğu görülmektedir.⁴⁷⁰ Toplumun farklı kesimlerinden, devlet görevlisi olan ya da olmayan, askeri ya da sivil, erkek veya kadın örnek olarak verilen tüm bu insanların ve buraya kendisine yer bulamamış nicesinin arşiv belgelerine yansımış olan tereke kayıtlarında verilmiş bilgiler ve rakamlar gösteriyor ki mum ve mumun kullanımını kolaylaştırmaya yönelik çeşitli materyallerden üretilmiş olan eşyalar bir servet unsurudur.

⁴⁶³ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil – 62b/2 (25 Safer 1110 – 2 Eylül 1698) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil* (H. 1109-1110/M. 1698-1699), 348.

⁴⁶⁴ Eyüp Mahkemesi 138 Numaralı Sicil – 37a/2 (10 Rebiülevvel 1130 – 11 Şubat 1718) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 61 - Eyüp Mahkemesi 138 Numaralı Sicil* (H. 1129-1131 / M. 1717-1718), çev. Sinan Satar ve Salih Kahriman (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 150.

⁴⁶⁵ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil – 3a/2 (20 Rebiülahir 1143 – 2 Kasım 1730) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 64 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil* (H. 1143 / M. 1730-1731), çev. Sabri Atay vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 55.

⁴⁶⁶ Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil – 33a/1 (23 Zilkade 1147 – 16 Nisan 1735) mûm-ı asel 420 akçe. Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 67 - Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil* (H. 1147-1149 / M. 1734-1736), çev. Numan Yekeler (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 142.

⁴⁶⁷ Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil – 48a/1 (3 Cumadelaire 1148 – 21 Ekim 1735) – mûm-ı asel 35 akçe. Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 67 - Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil* (H. 1147-1149 / M. 1734-1736), 197.

⁴⁶⁸ Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil – 62a/1 (22 Safer 1158 – 26 Mart 1745) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 71 - Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil* (H. 1157-1159 / M. 1745-1746), çev. Rasim Erol vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 303.

⁴⁶⁹ Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil 63b/1 (20 Rebiülevvel 1159 – 12 Nisan 1746) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 71 - Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil* (H. 1157-1159 / M. 1745-1746), 309-10.

⁴⁷⁰ Ali Karahan, “18. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Ricalinden Bir Portre: Şeyhülislam Arabzâde Atâullah Efendi ve Terekesi”, içinde *Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları I*, ed. Fehmi Yılmaz (Güngören Belediyesi & Marmara Üniversitesi, 2023), 511.

Bir Tahnit Malzemesi Olarak Mum ve Balmumu

Osmanlı sultanlarını kimi zaman cephede şehit olmaları, payitahttan uzakta ölmeleri, farklı yerlere defnedilmeyi vasiyet etmeleri ya da siyasi kargaşa ihtimaline karşı ölüm haberinin gizlenmesi gibi sebeplerle hemen toprağa vermek mümkün olmamıştır. Böyle durumlarda cesedin bozulmaması için tahnit yöntemlerine başvurulmuştur.⁴⁷¹ Bir cesedin bozulmaması için iç organlarının çıkarılarak ilaçlanmasına tahnit (tahnî-i meyyit) denilmektedir.⁴⁷²

Halil Sahillioğlu tahnit uygulamasının mumyalamaya nazaran daha basit ve cesedin üzerine çürümeyi geciktiren sidr ve kâfur gibi bazı kokuların serpilmesini ihtiva ettiğini ifade etse de padişah cenazelerinde defin esnasında birtakım bitkisel ve kimyasal maddeler kullanıldığı bilinmektedir. Tahnit işlemi esnasında tuz, boraks, şap, sirke, sedir yağı, kantaron gibi eritici maddeler; cıva, balmumu, mum, talaş, toprak gibi dolgu maddeleri; lavanta, sandal ağacı, tarçın, damla sakızı, gülsuyu gibi aromatik maddeler ile katran veya zift, reçine veya zamk, mürr (Yemen zamkı), kâfur, bal, Ebû Cehil karpuzu gibi koruyucu maddeler kullanılmıştır.⁴⁷³

Türlü gerekçelerle tahnit edilen veya tahnit edildiği iddia edilen Osmanlı sultanları vardır. Fatih Sultan Mehmed'in Hünkârçayırı'nda 3 Mayıs 1481'de vefatı sonrasında naaşı askerden 11 gün boyunca saklanmıştır. Toplamda ise defne kadar 15 gün geçmiştir.⁴⁷⁴ Bu süreçte cesedin kokmaya başlaması üzerine kimse yanına yaklaşmadığından sâbık Baltacılar kethüdası Kasım'ın arzı doğrultusunda İshak Paşa'nın emriyle cesedin üzerinde mum yakılmaya başlanmıştır.⁴⁷⁵ Yakılan mum muhtemelen güzel kokusuyla tercih edilen balmumudur.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Halil Sahillioğlu, "II. Süleyman'ın Techiz ve Tekfini", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy 4 (1968): 67.

⁴⁷² Tahnit: Bozulmaması için iç organlarını çıkararak ölüyü ilaçlama. İlhan Ayverdi, "Tahnit", içinde *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010), 1189.

⁴⁷³ Ali Kozan, "Erken Dönem Osmanlı Padişah Cenazelerinde Tahnit Uygulaması", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, sy V/II (Aralık 2022): 462; Gülay Karadağ Çınar, "Eski Türklerde Mumyalama Teknikleri ve Kullanılan Tıbbi Malzemeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 50 (2020): 359.

⁴⁷⁴ Nicolas Vatın ve Gilles Veinstein, "II. Mehmed'in Ölümü (1481)", içinde *Osmanlılar Ve Ölüm*, ed. Gilles Veinstein (İletişim Yayınları, 2007), 243-44.

⁴⁷⁵ BOA. TS.MA.e. 321/1 (29 Zilhicce 886 – 18 Şubat 1484) – Belge üzerinde hiçbir tarih bulunmamaktadır. Bu tarih Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın dijital kataloğundaki tarihtir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 34, sy 134 (1970): 233-34; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 39, sy 155 (1975): 477.

⁴⁷⁶ Sezer Erer ve Elif Atıcı, "Türk Tip Tarihinde Mumyalama ve Bazı Orijinal Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, sy 213 (2004): 41.

III.B. Gündelik Hayatta Mum Tüketimi

Halkın Mum Tüketimi (Meskenler ve Kamusal Alanlar)

İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'un sur içi bölgeleri kadar sur dışında da yerleşim ve imar faaliyetleri başlamış, nüfus artışı yaşanmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinde yeni yerleşim birimlerinin oluşumu genellikle inşa edilen bir külliye etrafında gerçekleşmiştir.⁴⁷⁷ Özellikle sur dışında padişahlar ve saray erkânı tarafından çoğunlukla vakıflar vasıtasıyla inşa edilen bu külliyelerin etrafında yapılan ev ve dükkânlar şehrin çeperinin genişlemesine sebep olmuştur. Osmanlı şehirleri mekânı topyekûn organize etmek yerine “şehrin tam ortasından geçen anıtsal bir eksen” oluşturan anıtsal mimari eserlerle padişahın iktidarını görünür kılmaya yönelik şekillenmiştir.⁴⁷⁸

Osmanlı evlerinde mekânı aydınlatma pratiklerine bakıldığında öncelikle güneş ışığından faydalanma yoluna gidildiği görülmektedir. Evlerin sahip olduğu pencere ve avlular gün içinde ihtiyaç duyulan aydınlatmanın sağlanması açısından önemlidir. Avlular iç ve dış avlu olmak üzere iki şekildedir. Genellikle evin hela, mahzen, ahır, hamam, çardak, mutfak gibi bölümleri bahçe ve dış avlu içindedir.⁴⁷⁹

Güneş battıktan sonra ise Osmanlı evlerinde aydınlatma ihtiyacını gidermek için insanların kullanabileceği araç gereçler oldukça sınırlıdır. Sanayi Devrimi öncesinde mum ve kandiller evlerde en çok kullanılan aydınlatma araçlarıdır. Mumlar zengin evlerinde şamdanlara yerleştirilir, kandiller düz bir yüzeye oturan cam şişeler ya da zincirle asılan fanuslar biçiminde yapılmıştır.⁴⁸⁰ Osmanlı döneminden kalan tereke kayıtlarında sıkça şamdan, mum, fanus, kandil, mum iskemlesi gibi eşyaların kaydına rastlanması hem maddi kültürü göstermesi hem de aydınlatma araçları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.⁴⁸¹

Osmanlı evlerini aydınlatmak için ihtiyaç duyulan muma harcanan para aslında maddi olarak hane bütçesinde önemli yer tutan bir kalemdir. Sıradan insanlar evlerini aydınlatmada don yağı ve çerviş yağı gibi hayvan iç yağlarından üretilen mumları kullanmayı tercih

⁴⁷⁷ Halil İbrahim Düzenli ve Turan Açık, “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015), 8:244.

⁴⁷⁸ Turan Açık, “Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri”, *Kadim Journal*, sy 6 (Ekim 2023): 82.

⁴⁷⁹ Düzenli ve Açık, “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, 254.

⁴⁸⁰ Bu broşür 22 Ekim – 20 Kasım 2016 tarihleri arasında “Biz İnsan Mıyız?” temasıyla düzenlenen 3. İstanbul Tasarım Bineali” kapsamında yayınlanmıştır. Hülya Kılıç Sirel, *Türkiye Tasarım Kronolojisi - Aydınlatma* (2016), 1.

⁴⁸¹ Fatih Bozkurt, “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785 – 1875 İstanbul Örneği)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2011), 250.

etmiştir. Çünkü hayvan iç yağlarından üretilen mumlar daha uygun fiyatlıdır. Mumcu esnafı tarafından üretilen mumlar bakkal esnafı tarafından satılırdı. Bakkal esnafı dükkânlarında çok çeşitli ürünler bulundurup satan kimselerdi. Hayvan iç yağlarından üretilen mumlar insanlara gece uyumadan önce bir miktar aydınlatma imkânı tanısa da bunlar kötü kokulu, fazlaca is üreten mumlardır. Fazla is oluşmasını ve mumun sönmesini engellemek için don yağı mumlarının fitilinin belli aralıklarla kısaltılması gerekmektedir.⁴⁸² Maddi durumu daha iyi olan insanlar ise balmumundan üretilen mumları tercih etmektedir. Balmumundan üretilmiş mumların ağır kokusu yoktur, daha uzun ve canlı bir şekilde yanmakta, etrafı daha iyi ışık vermektedir.

Yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda değil Avrupa'da da halkın en büyük şikâyet konularından biri mumhanelerde yağ işlenmesinden kaynaklı oluşan kötü kokudur. 17. yüzyıl İngiltere'sinde ebelik metinlerinde de mum kokusu yüzünden kadınların histeri nöbetleri geçirebildiği, bu krizleri önlemek için mum kokusuna maruz kalmaktan sakınmaları gerektiği kaydedilmiştir.⁴⁸³ Benzer şekilde 17. yüzyılda yaşamış ve meslek hastalıkları kavramını ortaya atarak çalışmalar yapmış İtalyan doktor Bernardino Ramazzini (1633-1714)'nin *“Birçok kez bu mum dükkânlarının yanında çoğu kadının kötü koku yüzünden isteri nöbetlerine tutulduğunu gözlemledim”* şeklindeki anekdotunu ve kalem ehli aydınlarla kötü kokudan zarar görmemeleri doğrultusunda verdiği *“gece çalışmasından sakının”* öğüdünü hatırlatmakta beis yoktur.⁴⁸⁴

“Gecenin hayrından gündüzün şerri evlâdır” deyişinin de gösterdiği üzere gece hep korkutucu görülen bir zaman dilimi olmuştur. IV. Murad (1623-1640) devrinde yatsı namazından sonra sokaklarda fenersiz dolaşmak yasaklanmıştır. Gece bekçileri sokaklarda dolaşarak yasağa uymayanları tespiti çalışmıştır. Halkın ellerinde taşıdığı fenerler “işkembe feneri” denilen bal mumuna batırılmış bezlerden yapılan açılır kapanır fenerlerdi.⁴⁸⁵

Gerek dinsel gerekse kültürel açıdan Türklerin sosyal yaşamında hamamlar tarihin her döneminde önemli yer tutmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de çoğu evin suya doğrudan erişiminin olmayışı insanların yıkanabilmek için sıklıkla hamamları kullanmasına sebep olmuştur. Kimi zaman sultan ve hanedan ileri gelenleri tarafından kimi zaman da

⁴⁸² Edensor, “The Gloomy City: Rethinking the Relationship between Light and Dark”, 3.

⁴⁸³ William Tullett, *Smell in Eighteenth-Century England A Social Sense* (Oxford University Press, 2019), 158.

⁴⁸⁴ Alain Corbin, *Kokunun Tarihi - Miyasma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem 18-19. Yüzyıllar*, çev. Pınar Güzelyürek Çelik vd. (Doğu Batı Yayınları, 2022), 123.

⁴⁸⁵ M. Ali Diyarbakırlıoğlu, “Fener Yapımcılığı”, içinde *Kaybolan Meslekler ve Son Ustalar* (İstanbul Ticaret Odası, 2013), 2:120.

zengin hayır sahipleri tarafından yaptırılan hamamlar gündelik hayatta insanların hem temizlenmek hem de sosyalleşmek için kullandıkları kamusal alanların başında gelmektedir.⁴⁸⁶

Hamamlar kullanım amacı dolayısıyla mahremiyete ihtiyaç duyulan yapılardır. Bu nedenle hamam aydınlatmaları genellikle kubbelerde yer alan pencerelerden sağlanır, bu sayede gün ışığından olabildiğince faydalanılır. Bu çokgen planlı ya da küçük bir kule şeklinde inşa edilmiş yapı unsuruna aydınlık feneri adı verilmektedir.⁴⁸⁷ Gün ışığı haricinde yapay ışık kaynakları da hamamlarda kullanılır. Bunlar arasında duvar nişlerindeki şamdanlara yerleştirilen mumlar, kandiller ve fenerler bulunmaktadır.⁴⁸⁸

Saray ve Devlet Erkânının Mum Tüketimi

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra İstanbul'da Bizans'a ait mevcut sarayların kullanılamaz durumda olması üzerine Kritovulos'un 'kent merkezindeki en güzel yer' dediği şehrin üçüncü tepesi olan Beyazıt'ta yeni sarayı yaptırmaya karar vermiştir.⁴⁸⁹ Bu sarayın inşasından sonra Fatih Osmanlı kaynaklarında 19. yüzyıla kadar Saray-ı Cedîd-i Âmire ya da Yeni Saray olarak anılan bugün ise Topkapı Sarayı olarak bilinen sarayın yaptırılmasını istemiştir.⁴⁹⁰

Topkapı Sarayı'nın aydınlatmasında öncelikle sarayın her yerinde konumlanmış pencerelerin önemli yeri vardır. Gün içerisinde ihtiyaç duyulan gün ışığı bu sayede sağlanır. Ancak gün bittiğinde sarayı aydınlatmak için mum, meşale, fener ve kandillere ihtiyaç duyulmuştur. Sarayda kullanılan mumlar çoğunlukla balmumundan üretilmiştir.

⁴⁸⁶ Tefik Cem Yaman, "Türk Hamamının Mekansal Kurgusu 'İstanbul Hamamları'" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Fakültesi, İç Mimarlık Anabilim Dalı, 2010), 1.

⁴⁸⁷ Selçuk Mülayim, "Aydınlık Feneri", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 4:237; Yaman, "Türk Hamamının Mekansal Kurgusu 'İstanbul Hamamları'", 209.

⁴⁸⁸ Yılmaz Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", *Vakıflar Dergisi* 12 (1978): 134; Ayşe Betül Gökarslan, "Traditional Turkish Baths' Lighting Methods And Evaluation Of The Lighting Elements Bath Restorations In Today", *ASOS Journal - Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy 48 (2017): 309; M. Yılmaz Önge, "Geleneksel Türk Hamamları ile Koca Sinan'ın Hamamlarında Su Tesisatı ve Aydınlatma İle İlgili Mimârî Detaylar", içinde *Mimarbaşı Koca Sinan - Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (TC Başbakanlık Vakıflar Genel Müd. ile Türkiye Vakıflar Bank. Genel Müd., 1988), 1:414.

⁴⁸⁹ John Freely, *Osmanlı Sarayı - Osmanlı Sultanlarının İstanbul'daki Özel Hayatları*, çev. Ayşegül Çetin Tekçe (Alfa Tarih, 2022), 31.

⁴⁹⁰ Gülrü Necipoğlu, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer (YKY, 2007), 28.

Osmanlı sarayının mum ihtiyacını karşılamak için üretim Matbah-ı Âmire Emaneti'ne bağlı mumcu kârhanesi (kârhane-i şem'gerân)⁴⁹¹ tarafından yapıldı. Topkapı Sarayı'nda Enderun ve Birun kilerlerinden *kilercibaşı* sorumludur ve Matbah-ı Âmire, Helvahâne, kiler, hasfırın, mumcular, bozacılar gibi buraya mensup esnafın tayin işleri onun tasarrufundadır.⁴⁹² Saray odalarının ve mescidlerin ihtiyacı olan mumları kilerci koğuşı temin eder.⁴⁹³ Kilercibaşı Eflak ve Boğdan'dan getirilen mumların temiz ve düzgün bir şekilde muhafaza edilmesini sağlamak ve sarayın tüm odalarına şamdan dağıtımını yapmaktan sorumluydu.⁴⁹⁴ Koçi Bey Risalesinde kilercibaşından “*Kilercibaşı, aşçılara, helvacılara, kilercilere, ekmekçilere, yoğurtçulara, tavukçulara, mumculara, buzculara - bu şekilde on iki ocaktır - ulufeleri bir karar üzere üç ayda sekiz yüz yirmi bin akçe bağlanmıştır. Ne artar ne eksilir. Tamamı 1350 neferdir. Hepsine karışır.*” şeklinde bahsedilmektedir.⁴⁹⁵ Helvahâne sarayın ve önemli devlet ricalinin görev yaptığı mekânların aydınlatmasında kullanılan mumların hazırlanıp kalıba döküldüğü yerdir.⁴⁹⁶

Topkapı Sarayı'nın ve devlet ileri gelenlerinin konaklarının mum ihtiyacını karşılamak her ne kadar Helvahâne'nin görevi olsa da burada yapılan üretim her zaman yeterli olmadığından ihtiyaç halinde saray dışında faaliyet gösteren esnaflardan da mum alımı yapıldı. Kimi zaman mumcu esnafı kimi zaman da bakkal esnafı mum tedariki görevini yerine getirirdi. 18 Ekim 1663 (16 Rebiülevvel 1074) tarihli bir belge buna örnek teşkil etmektedir. Balıkpazarı, Balat ve Otakçılar'da faaliyet gösteren bir grup zimmî mumcu eski zamanlardan beri Eski Saray'a mum tedarik edip Saray'da yaşayanların kıtlık yaşamalarına engel olduklarını beyan ederek Ayakapısı hâricindeki Dimitraki salhanesinden dağıtılacak iç yağlarının her ay 10 gün kendilerine, 5 gün ise Yorgi v. Nikola adlı mumcuya verilmesi konusunda kendi aralarında anlaştıklarını taahhüt etmişlerdir.⁴⁹⁷

⁴⁹¹ Matbah-ı Âmire'ye bağlı çalışan bir mumhane olduğu ibaresi aynı şekilde şu doktora tezinde de geçmektedir: Emine Berksan, “Matbah-ı Âmire (Saray Mutfacı) (1703 – 1730)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2005), 8 ve 32.

⁴⁹² Arslan Terzioğlu, *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık (Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss In Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie)* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992), XXV.

⁴⁹³ Mehmet İpşirli, “Suriçi İstanbul'da İlim Hayatı, Eğitim Faaliyetleri ve Kültür Muhitleri”, içinde *Suriçi İstanbul - Fetih Önce Ve Fetih Sonra* (Fatih Belediyesi Yayınları, 2017), 262.

⁴⁹⁴ Ali Ufkî Bey / Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun - Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan (Kitap Yayınevi, 2013), 54; Albertus Bobovius / Santuri Ali Ufki Bey, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları - Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktaş (Kitap Yayınevi, 2002), 87.

⁴⁹⁵ Zuhuri Danışman, ed., *Koçi Bey Risalesi* (Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1972), 94.

⁴⁹⁶ Ayşe Erdoğan, “Saray Mutfakları – Matbah-ı Âmire”, içinde *Topkapı Sarayı'nı Anlatmak* (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı – Topkapı Sarayı Müzesi, 2018), 264.

⁴⁹⁷ İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil – 79a/3 (16 Rebiülevvel 1074 - 18 Ekim 1663) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, 645-46.

Sarayın ihtiyacı için 1772 (H. 1186) yılında Balkapanı'nda bakkallık yapan Panayot'dan Ramazan ayı başlangıcında sadeyağ, bal, mum ve sabun alınmıştır. (Bkz. Tablo 5) Bakkal Panayot'tan Ramazan ayı başında Ramazan ayı boyunca sahur ve iftar hazırlıklarında, yerine getirilecek ibadetler dolayısıyla muma her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulacağından dolayı 537 kıyye (yaklaşık 667 kg) mum yaklaşık 413 kuruşa yani yaklaşık 49,180 akçeye; 52 kıyye yaklaşık 66,5 kg mum yağı 31 kuruşa yani 3720 akçeye⁴⁹⁸ satın alınmıştır. Panayot'un böylesine yüklü bir mum talebini karşılayabilmesi muhtemelen birlikte çalıştığı, kendisine mum üreten mumcu esnafı sayesinde mümkün olabilmıştır. Panayot kendisine gelen mumları devlete satarak hem yüklü bir maddi kazanç hem de devlet gözünde itibar elde etmiş olmalıdır.

Tablo 5: Topkapı Sarayı'na 1772 (H. 1186) Ramazan Ayında Bakkal Panayot'tan Alınan Mum Miktarı⁴⁹⁹

Ürün cinsi	Kıyye (Ağırlık Cinsi)	Fiyatı (Kuruş & Para)	Birim Fiyatı (Fî)
Mum	75 (~96 kg)	48 kuruş 30 para (=5770 akçe)	26
Mum	25 (~32 kg)	16 kuruş 10 para (~1923 akçe)	26
Mum	27 (~34,5 kg)	17 kuruş 22 para (~2047 akçe)	26
Mum	25 (~32 kg)	16 kuruş 18 para (1926 akçe)	26
Mum	25 (~32 kg)	16 kuruş 20 para (~1925 akçe)	26
Mum	15 (~19 kg)	12,5 kuruş (1500 akçe)	28
Mum	25 (~32 kg)	17,5 kuruş (2100 akçe)	28
Mum	3 (~3,80 kg)	2 kuruş 4 para (~240 akçe)	28
Mum	33 (~42 kg)	23 kuruş 4 para (~2760 akçe)	28
Mum	25 (~32 kg)	17,5 kuruş (2100 akçe)	28
Mum	30 (~34,5 kg)	21 kuruş (2520 akçe)	28

⁴⁹⁸ 1 kuruş = 120 akçe

⁴⁹⁹ Bu tabloda yer alan verilerin kaynağı: BOA. TS.MA.d. 4226/4 (29.12.1184 – 15 Nisan 1771 – Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın dijital kataloğunda yer alan tarih)

Mum	30 (~34,5 kg)	21 kuruş (2520 akçe)	28
Mum	30 (~34,5 kg)	24 kuruş (2880 akçe)	32
Mum	11 (~14 kg)	8 kuruş 23 para (~967 akçe)	32
Mum yağı	52 (~66,5 kg)	31 kuruş (3720 akçe)	? (~24 akçe)
Mum	30 (~34,5 kg)	27 kuruş (3240 akçe)	36
Mum	30 (~34,5 kg)	25,5 kuruş (3060 akçe)	34
Mum	43 (~55 kg)	28 kuruş 10 para (~3363 akçe)	26
Mum	55 (~70 kg)	38,5 kuruş (4620 akçe)	28

Baş Muhasebe – Matbah-ı Âmire Eminliği defterlerine baktığımızda Matbah-ı Âmire’de kullanılmak üzere aylık ya da yıllık olarak satın alınan et, hububat, bakliyat ve gıda malzemesi arasında balmumuna da sıklıkla rastlanmaktadır. Balmumu Matbah-ı Âmire’ye düzenli olarak alımı yapılan bir üründür. Farklı çeşitleri olan balmumu kayıtlarda şem‘-i asel, şem‘-i asel-i zerd ü sefid (sarı ve beyaz balmumu) şeklinde kendine yer bulmuştur. Beyaz balmumunu sarı balmumundan farklı kılan özellik saflık derecesidir. Kovanlarda arılar petek yapmaya ilk başladığında ortaya çıkan balmumu parlak beyaz renktedir ve daha saftır. Zamanla arı yavrularının yetişmesi süreci, çevresel faktörler ve kovanda oluşan propolis gibi bal yan ürünlerinin etkisiyle balmumlarının rengi giderek sarıya hatta kahverengiye kadar dönebilir. Balmumunun kovanlardan toplandığı döneme göre balmumunun kalitesi ve saflık derecesi değişmektedir. En kaliteli olansa beyaz balmumdur.⁵⁰⁰

Matbâh-ı Âmire’ye alımı yapılan bu balmumları Helvahâne tarafından mum üretiminde, saray öncülüğünde düzenlenen etkinliklerde süsleme amacıyla nahıl inşasında kullanılırdı.

1717 (H. 1130) – 1753 (H. 1167) yılları arasında Matbah- Âmire’ye satın alınan balmumu miktarı şöyledir:

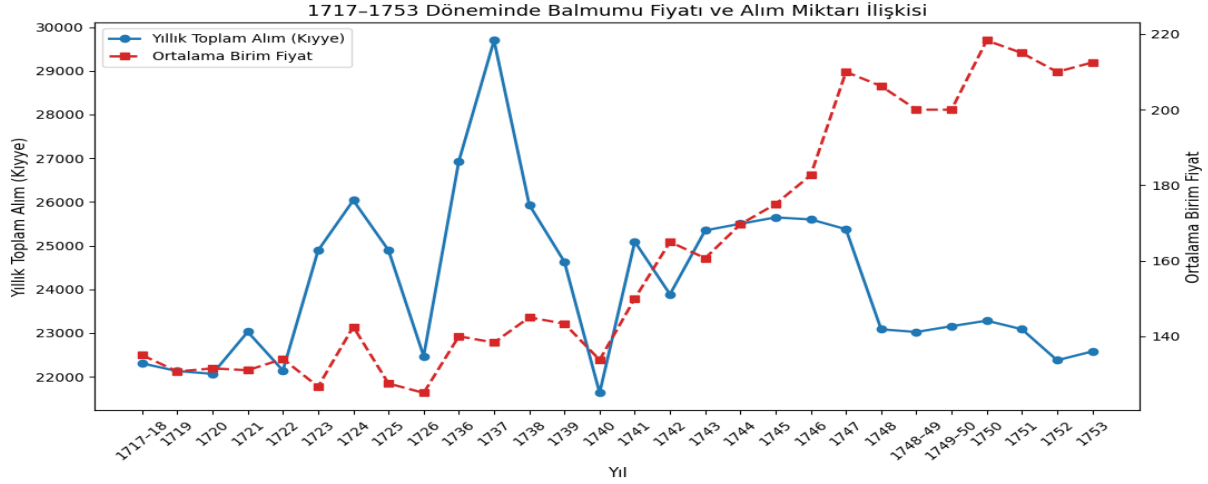
⁵⁰⁰ Bradbear, “Production And Trade Of Beeswax”, 105.

Yıl	M	S	Ra	R	Ca	C	B	Ş	N	L	Za	Z	Yıllık Toplam	Fî (Birim Fiyat-Kuruş)
1130/1717-18	1823	1848	1858	1832	2023	1925	1885	1694	1893	2007	1844	1673	22305	140-135-130
1132/1719	1765	1710	1746	1758	1744	1725	1798	2043	1983	2078	1990	1790	22130	135-132-125
1133/1720	2012	1815	1770	1741	1765	1711	1986	2000	2020	2033	2044	1170	22067	133-130
1134/1721	1840	1716	1800	1720	1850	1925	2130	2070	2054	2063	2020	1840	23028	135-133-125
1135/1722	1780	1830	1740	1760	1720	2047	2100	2050	2090	2130	2130	Yok	22142 (*21377)	135-133
1136/1723	1890	1800	1880	1760	1930	1900	2250	2300	2250	2310	2310	2310	24890	135-125-120
1137/1724	2381	1934	1976	1915	2006	1929	2253	2367	2244	2378	2328	2327	26038	145-140
1138/1725	2250	2000	3030	2000	2010	1990	2273	2300	2200	2320	2200	1332	24895 (*25905)	135-120
1139/1726	1250	2080	1960	1910	1900	1900	1925	2050	1610	2237	2114	2235	22471 (*23171)	130-120
1149/1736	2467	2467	2417	2417	2417	2442	2457	2610	2482	2377	2382	Yok	26935	150-145-125
1150/1737	2447	2487	2470	3402	2362	2468	2673	2580	2437	2457	2457	2457	29696 (*30697)	150-145-120
1151/1738	2577	2293	2312	2272	2430	2340	2305	2373	2332	2200	2200	Yok	25936 (*25634)	145
1152/1739	2447	2122	2223	2222	1205	1195	2195	2405	2123	2132	2122	2238	24629	150-145-135
1153/1740	2584	1095	1095	2048	2073	2110	2315	2122	2078	2070	2040	Yok	21630	145-134-120-136
1154/1741	2072	2050	2275	1985	2040	2040	1981	2325	2274	1989	2050	2012	25090 (*25093)	155-137-158
1155/1742	2067	2060	2074	1987	2027	2027	1973	2325	2248	1960	1057	2081	23886 (*21886)	160-170-165
1156/1743	2070	2050	2064	2040	2063	2062	2020	2347	2082	2090	2156	Yok	25349 (*23044)	165-160-157
1157/1744	2072	2077	2088	2077	2140	1144	1942	2050	2352	2170	2177	2200	25500 (*24489)	168-178-163
1158/1745	2074	2066	2162	2165	2170	2150	1160	2130	2360	2200	2000	2100	25646 (*24737)	180-175-170
1159/1746	2050	2065	2165	2070	2170	2050	2100	2350	2310	2070	2000	2200	25600	190-188-170
1160/1747	2073	2062	2088	2092	2191	2086	2094	2389	2300	1988	1975	2038	25376	200-220-210
1161/1748	2028	1042	2063	1997	2074	2046	1076	2373	2296	2053	1978	2059	23085	200-195-210-220
1162/1748-49	2048	2022	2042	2993	2064	1946	976	2281	2196	1952	1596	1908	23024 (*24024)	190-210
1163/1749-50	1968	1942	1983	1917	2064	1946	976	2280	2195	1952	1910	2024	23157	200
1164/1750	1980	2023	1991	1925	2074	1959	973	2280	2195	1952	1908	2023	23283	210-225-220
1165/1751	1979	1940	1986	1915	2064	1956	2040	2265	2180	875	1907	1980	23087	220-210
1166/1752	1936	1911	1935	1871	2012	1904	1987	1143	1923	1909	1870	1976	22377	210
1167/1753	1936	1911	1945	1885	2013	1904	1988	2203	1045	1907	1867	1975	22579	215-210

Tablo 6: 1717-1753 (H. 1130-1167) Yılları Arasında Matbah-ı Âmire'ye Alınan Balmumu Miktarı (kıyye)⁵⁰¹

⁵⁰¹ Bu tabloda yer alan verilerin kaynağı: BOA D.BŞM.MTE.d. 10932 (1.1.1166 – 8 Kasım 1752 – Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın dijital kataloğunda yer alan tarih) Arşiv belgesinde bazı yıllık toplamalar yanlış yapılmıştır. Tabloya belgedeki yanlış olan toplam eklenmiş olsa da yanına * işareti eklenerek parantez içinde doğru toplam verilmiştir.

Topkapı Sarayı için 1717–1753 yılları arasına tarihlenen sarı ve beyaz balmumu alım kayıtları; yıllık toplamalar, aylık dağılımlar ve zamansal kırılmalar üzerinden çok katmanlı biçimde analiz ettiğimizde karşımıza yalnızca balmumu alım miktarındaki sayısal değişimler değil zamanla kurulan ilişki ve tüketim ritmi de çıkmaktadır.

Şekil 7: 1717-1753 Yılları Arasında Yıllık Alınan Balmumu Miktarı ve Ortalama Birim Fiyatları⁵⁰²

Yıllık alınan balmumu miktarı ve ortalama birim fiyatlarını içeren grafik incelendiğinde, yıllık alım miktarlarının dönem boyunca belirgin bir artış ya da sürekli bir düşüş eğilimi sergilemediği; buna karşılık görece dar bir bant içerisinde dalgalandığı görülmektedir. Bu durum, balmumunun Osmanlı kent hayatında süreklilik arz eden ve yıllar arasında büyük kırılmalar göstermeyen bir tüketim kalemi olduğuna işaret etmektedir.

Birim fiyatlar açısından bakıldığında ise, grafik doğrusal ve kesintisiz bir artış eğiliminden ziyade, zaman içerisinde dalgalanan ve farklı dönemlerde farklı seviyelerde yoğunlaşan bir yapı ortaya koymaktadır. Özellikle 1726 yılından itibaren fiyatların, dönemsel düşüşlere rağmen, önceki yıllara kıyasla daha yüksek seviyelerde seyrettiği dikkat çekmektedir. Bu görünüm, fiyatların uzun vadede istikrarlı bir artış eğiliminden çok, yukarı yönlü bir seviye değişimi gösterdiğini düşündürmektedir.

Grafikte ayrıca, bazı yıllarda alım miktarları ile fiyatlar arasında doğrudan ve simetrik bir ilişki kurulamadığı görülmektedir. Nitekim 1725 ve 1737 yıllarında yıllık toplam alım miktarları belirgin biçimde yükselmiş olmasına rağmen, ortalama birim fiyatların bu artışlara paralel bir düşüş sergilememiştir. Bu durum, balmumu alımlarının yalnızca fiyat mekanizması üzerinden şekillenmediğini; fiyat dışı unsurların, özellikle kamusal ve kurumsal ihtiyaçların, alım miktarları üzerinde belirleyici olabildiğini düşündürmektedir.

⁵⁰² BOA D.BŞM.MTE.d. 10932 (1.1.1166 – 8 Kasım 1752).

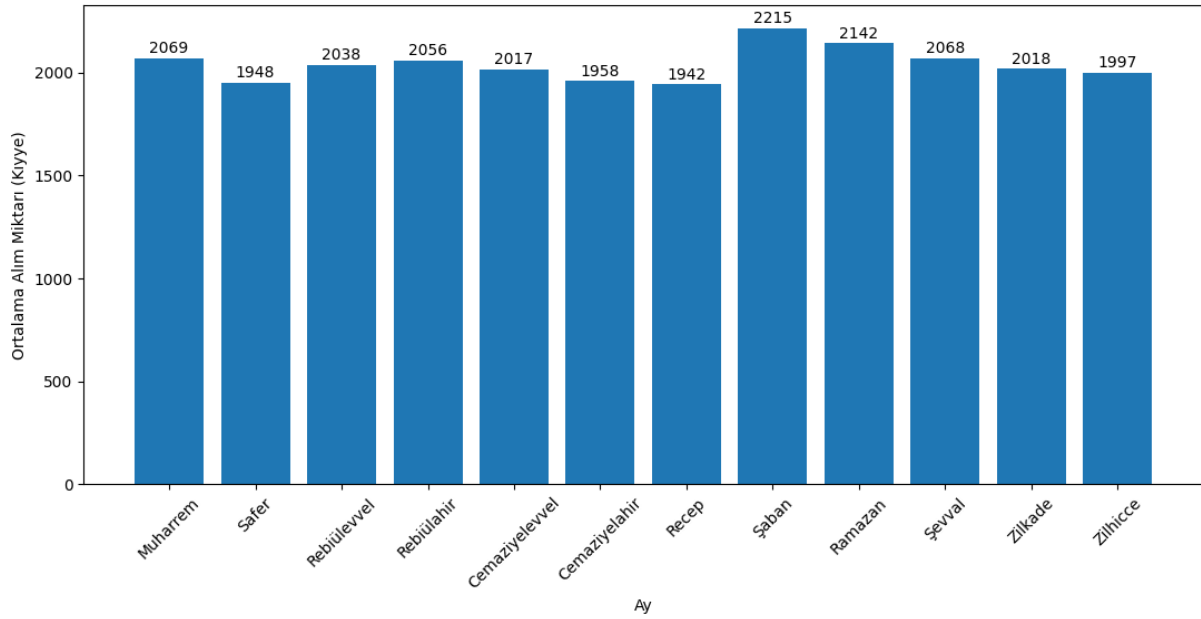
Öte yandan, 1748 yılı sonrasında yıllık toplam alım miktarlarında görece bir gerileme gözlenirken, ortalama birim fiyatların daha yüksek seviyelerde kalması dikkat çekmektedir. Bu karşıt yönlü hareket, söz konusu dönemde fiyat ile alım miktarı arasındaki ilişkinin bazı yıllarda klasik arz-talep çerçevesiyle kısmen uyumlu bir görünüm sergilediğine işaret etmektedir. Bununla birlikte bu ilişkinin tüm dönem için geçerli, istikrarlı ve mekanik bir yapı arz ettiğini söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak, yıllık toplamlar üzerinden yapılan bu ilk inceleme, balmumu alımlarının uzun vadede istikrarlı bir tüketim rejimi içerisinde gerçekleştiğini; fiyat dalgalanmalarına rağmen alım miktarlarının tamamen fiyatlara tâbi olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, balmumunun Osmanlı kent yaşamında yalnızca iktisadi bir meta değil, aynı zamanda zamansal, kurumsal ve ritüel boyutları olan bir tüketim unsuru olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Mevcut balmumu alım miktarları uzun vadede görece istikrarlı bir tüketim rejimine işaret etse de bazı yıllar bu genel çerçevenin dışına çıkıldığını göstermektedir. 1737 yılında satın alınan balmumu miktarının diğer yıllara göre fazla olduğu görülmektedir. 1737 yılında Osmanlı tahtında oturan I. Mahmud'un tutumlu bir padişah olduğu halde zevk ve eğlenceye de düşkün olması⁵⁰³ belki de balmumu alımında yaşanan artışta etkili olmuştur. Çünkü Matbah-ı Âmire'ye daha çok balmumu alınması demek sarayda aydınlatma ve süslemeler için balmumuna daha fazla ihtiyaç duyulduğunun işaretidir.

Matbâh-ı Âmire için satın alınan balmumu miktarı 1717-1753 yılları arasında sadece yıl bazında değil aynı yıl içerisinde bile değişiklik göstermiştir. (Şekil 8) Balmumu alım miktarları yıl içinde dengeli bir dağılım göstermemekte, bazı aylar yüksek miktarda alım yapılırsa da bazı aylar görece daha düşük alım yapıldığı görülmektedir. Aylık en yüksek balmumu alımlarının gerçekleştiği aylar sırasıyla Şaban, Ramazan ve Şevval aylarıdır. Özellikle Şaban ayı, tüm dönem boyunca en yüksek ortalama alım miktarına sahip ay olarak dikkat çekmektedir. Bu ayları Ramazan ve Şevval'in izlemesi, balmumunun ibadet pratikleri, gece aydınlatması ve kamusal-dinsel mekânların kullanımıyla yakından ilişkili bir tüketim kalemi olduğunu bir kez daha göstermektedir.

⁵⁰³ Uğur Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)" (Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2012), 33, 40, 44.

Şekil 8: 1717-1753 Yılları Arasında Balmumu Alımlarının Yıllık Ortalama Dağılımı

Buna karşılık, Recep, Safer ve Cemazıyelaahir aylarında ortalama alım miktarlarının daha düşük seviyelerde seyrettiği görülmektedir. Bu aylar, balmumu alımlarının görece durgunlaştığı, yılın daha sakin dönemlerini temsil etmektedir. Muharrem ve Rebiülahir ayları ise ne en yüksek ne de en düşük alım grubunda yer almakta; alımların orta seviyelerde yoğunlaştığı geçiş ayları olarak öne çıkmaktadır.

Matbâh-ı Âmire'ye ait 1762 yılının Şubat-Nisan dönemine ait (H. Şaban-Ramazan 1175) es'ar (narh) kaydına göre⁵⁰⁴ satın alınan şem-i revgan-ı sefid yani kaliteli beyaz balmumunun bir kıyyesi için biçilen fiyat 185 kuruştur.

Kasım 1778 – Şubat 1779 (Şevval-Zilkade-Zilhicce 1192 - Muharrem 1193) tarihleri arasında Matbâh-ı Âmire için satın alınan çeşitli zahireye ilişkin es'ar kayıtlarını içeren bir belgeye göre⁵⁰⁵ balmumunun bir kıyyesi 230 kuruştur. Satın alınan bu balmumu şem-i asel-i zerd denilen sarı balmumudur ki dört aylık bir dönemde fiyatında herhangi bir değişim olmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihi boyunca Topkapı Sarayı'nın aydınlatılması esasında mevcut iktidarın görünürlüğünü ve meşruiyetini gözler önüne sermenin bir yolu olmuştur. Gün geceye döndüğünde ve her yer karanlığa büründüğünde ışıldayan saray ve abidevi mimari eserler halkın gözünde devletin itibarının daha da artmasına neden olmuştur denilebilir. Yöneten ile yönetilenler arasındaki statü farkı gözler önüne serilmiştir. Sıradan insanların bütçesinde evde

⁵⁰⁴ BOA. D.BŞM.MTE.d. 11238 (30 Ramazan 1175 – Mart/Nisan 1762).

⁵⁰⁵ BOA. D.BŞM.MTE.d. 11397 (30 Muharrem 1193 – 17 Şubat 1779).

kullanılacak mumun bedeli ciddi bir yük oluştururken devlet tasarrufa pek gitmemiştir. Özellikle 1700'lü yıllarda cephelerde zorlanmaya başlayan Osmanlı yöneticileri bunu halka yansıtmamak için savurganlığa dayalı bir meşruiyet oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁰⁶

Padişaha ve saray mensuplarına ait atlar, deve ve katır gibi yük hayvanları Topkapı Sarayı'nda Has Ahur yani İstabl-ı Âmire'de barındırılmaktadır. Ayrıca padişahın çeşitli dönemlerde ikamet ettiği köşk gibi yapılarda da has ahırlar vardır. İstabl-ı Âmire'nin sorumlusu Bîrun ağalarından mîrâhur idi. Fatih devrinde mîrâhur sayısı ikiye çıkmıştır. Mîrâhur-ı evvel'in emrindeki birinci kethüda İstabl-ı Âmire'ye ait tüm işlere bakardı. Hazinedâr ise değerli taşlarla süslenmiş eyer ve at takımlarının muhafaza edildiği raht-ı hümâyûn hazinesinin nâzırıydı. Raht-ı hümâyûn hazinedârı ahırdaki değerli eşyaların listesini tutar, hazinenin hesaplarını tutardı.⁵⁰⁷ İstabl-ı Âmire'deki raht hazinesi bekçileri de görevlerini yapabilmek için muma ihtiyaç duymaktadır ancak kendilerine ayrılmış bir mum tahsisatı yoktur. Her ay ihtiyaçları olan üç vukiyye mumdur. Bu ihtiyacın karşılanması doğrultusunda mîrâhur-ı evvel İbrahim Ağa İstanbul'da Hasır İskeleyi denilen yerde mîrî saman ambarına ait boş arsaya kendi parasıyla İstabl-ı Âmire'ye mum üretecek bir mumhane kurmayı teklif etmiştir. Bu mumhanede üretim yapabilmek için gereken don yağı tıpkı diğer mumhanelere verildiği gibi kapandan hisse olarak verilecek, üretilen mumlar Başmuhasabe'ye kaydedilecek ve hiçkimse bu işleyişe müdahale etmeyecektir. İbrahim Ağa'nın talep ve önerileri kabul edilmiş, yalnızca İstabl-ı Âmire için üretim yapacak bir mumhane inşa edilmiştir.⁵⁰⁸

Dini Mekânlar ve Medreselerde Mum Tüketimi

Modern öncesi dönemden günümüze dek dini mekânlarda ve ibadethanelerde ihtiyaç duyulan aydınlığı sağlamaya özen gösterilmiştir. İnşa edilen dini yapılarda aydınlatma öncelikle mekânda konumlandırılan pencerelerle, mum ve kandillerle sağlanmıştır. Yapının cephelerinde hatta kimi zaman kubbesinde ve çatısında konumlandırılan pencereler sadece mekânın içini aydınlatmak için değildir, pencerelerden süzülen ışığın mekânda bulunan insanların içinde uhrevi bir hissiyat oluşturmayı amaçladığı söylenebilir. Ortodoks Hristiyanlık'ta ışık ilâhi olanın maddeleşmiş temsili sayılmaktadır. Güneş ve ışık Tanrı'ya en yakın sembollerdir. İbadetler yerine getirilirken, dini inzivalarda odaklanmayı sağlamak için ışığa ve ışığın kullanımına önem verilmiştir. Triantafyllides 'kiliseye giren inananlar ışığa

⁵⁰⁶ Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. İspir (FOL, 2023), 280.

⁵⁰⁷ Abdülkadir Özcan, "İstabl", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 19:204.

⁵⁰⁸ BOA. İE.SM. 17/1734 (18 Muharrem 1106 – 8 Eylül 1694).

doğru bakar ve Tanrı'nın varlığını hisseder' ifadesiyle ışığa yüklenen anlamı açıkça ifade etmiştir. Mum, kandil gibi aydınlatma gereçlerinin kiliselerde yerleştirildiği konumlar inananların dikkatini kutsal bölümlere yöneltme, tanrısallığı kutsamaya yöneliktir. Kiliselerde âyin saatleri güneşin doğuşu ve batışına göre düzenlenmiştir. Kilise camlarından bu saatlerde süzülen ışık huzmeleri mekânda istenilen o uhrevi atmosferi oluşturur.⁵⁰⁹

İslâmiyet'te de ışığa olan bakışın benzer olduğu söylenebilir. Kur'an-ı Kerim'de Nur Sûresi'nin 35. âyetinde “Allah, göklerin ve yerin nurudur (...) O nûr üstünde nurdur.” ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadenin Yaratıcının ışık olarak algılanması fikrinin İslâmiyet'te de olduğunu gösterdiği söylenebilir. Ancak İslâmiyet'te ışığın algılanma biçimi metaforiktir. Hristiyanlıktaki gibi değildir. Allah her şeyden münezzehtir, her şeyi bilir ve görür. Allah'ın nuru ‘seçilmiş’ kişilere aktarılabilen ilahi bilgiyi ve ibadethanelerde kubbelerden süzülen cismani olan ancak ilahi nuru yansıtan ışığı ifade eder.⁵¹⁰ Işığa atfedilen anlamı yansıtan Nur sûresindeki bu âyet Ayasofya-i Kebîr Camii'nin kubbesine Tosyalı Kazasker İzzet Efendi tarafından işlenmiştir. Aynı şekilde aralarında Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii, Fatih'teki Hırka-i Şerif Camii, Küçük Mecidiye (Çırağan) Camii, Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii, Üsküdar'daki Büyük Selimiye Camii, Balat'taki Yavuz Sultan Selim Camii'nin de bulunduğu camilerin kubbelerine de bu âyet işlenmiştir.⁵¹¹

Abbasi Halifesi Muktedir-Billah (908-932) döneminden itibaren İslâm âleminde hac dönemi öncesinde Mekke ve Medine'de yaşayan Müslümanlara hediye, para ve değerli eşyaların gönderilmesi gelenek halini almıştır. Bu geleneği Osmanlı sultanları da devam ettirmişlerdir. Yıldırım Bayezid'in Edirne'den bir surre yolladığına dair zayıf bir rivayet olsa da ilk surre gönderen Osmanlı sultanının Çelebi Sultan Mehmed olduğu kabul görmektedir. Çelebi Sultan Mehmed 1413 ve 1421 yıllarında olmak üzere iki kez surre alayı göndermiştir.⁵¹²

⁵⁰⁹ Theodora Antonakaki, “Lighting And Spatial Structure In Religious Architecture: A Comparative Study Of A Byzantine Church And An Early Ottoman Mosque In The City Of Thessaloniki”, 2007, 2; Brigitte Pitarakis, “Dini Ve Gündelik Hayat”, içinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra* (Fatih Belediyesi Yayınları, 2017), 131.

⁵¹⁰ Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. İspir (FOL, 2023), 284-86.

⁵¹¹ Ş. Levent Deniz, *Kubbe-i İstanbul* (İstanbul Ticaret Odası & İstanbul Yayınları, 2023), 37, 122, 158, 222, 322, 420, 458.

⁵¹² Ş. Tufan Buzpınar, “Surre”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37:567.

1517’de Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi’ni zaferle tamamlaması neticesinde Haremeyn topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından surre alayları hem siyasi bir nitelik kazanmış hem de her yıl düzenli gönderilmeye başlanmıştır.⁵¹³

Hazırlanan surre alayları İstanbul’dan törenlerle uğurlanırdı. Surre alayıyla beraber hediyeler, Mescîd-i Haram’ın bakım ve onarımı için ihtiyaç duyulan malzemeler, Mekke ve Medine halkının ihtiyaç duyduğu ürünler gönderilirdi. Mescîd-i Haram’da Müslümanların karanlık gecelerde dahi ibadet edebilmesi için gerekli olan balmumu her yıl surre alayıyla birlikte İstanbul’dan gönderilirdi. Bu balmumu tahsisatının yetersiz geldiği ve miktarın arttırılması için talepte bulunulduğu olurdu. 1564-65 yıllarına ait bir fermenda Mekke’de su şebekesinden sorumlu bir memur olan İbrahim, caminin akşam namazı esnasında aydınlatılması için ayrılan altı kantar balmumunun yetersiz olduğundan, caminin sadece akşam aydınlatılabildiği ve diğer zamanlarda hacıların gün ışığının imkânları ölçüsünde ibadet edebildiğinden bahsederek mum tahsisatının iki katına çıkarılması gerektiğine dair İstanbul’a dilekçe yazmıştır. Balmumlarının bir kısmı her biri 10 vukiyye (yaklaşık 12.8 kg) ağırlığında kalıp mumlar halinde gönderilmekteydi. Bunların 8 tanesi Kâbe’yi aydınlatıyor, avluda ise küçük asma kandiller kullanılıyordu. Cami avlusunda 387 kandil asılsa da zeytinyağı sıkıntısı nedeniyle bunların çoğu akşam namazından sonra söndürülüyordu. Camiye ziyaretlerin kesintisiz sürmesinin ışığa olan ihtiyacın hiç azalmamasına haliyle ışığın azlığı şikâyetlere neden oluyordu. Cami sorumlusu zeytinyağı tahsisatının 150 kantar arttırılmasını talep ediyordu. Kanuni Sultan Süleyman’da hacıların refahının önemini vurgulayarak caminin gece boyu aydınlatılması için gerekli olan balmumu ve zeytinyağına ek on adet büyük kollu şamdan yollama sözünü veriyordu.⁵¹⁴

Mekke şehrinde çeşitli görevler üstlenen kişilerin maaşları, yapılması gereken tadilat ve tamiratlar için gereken maddi kaynak ve malzemeler, halkın kutsal mekânlarda ihtiyaç duyduğu mum, zeytinyağı ve kandillerin gönderimi için her dönemde talepler doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur.⁵¹⁵

Mekke ve Medine’ye gönderilen surre alaylarının en önemli maddi kaynağı Haremeyn vakıflarıdır. Sultan, hanedan mensupları ve devlet erkânına ait vakıfların çoğu gelirlerinin bir kısmını Haremeyn için ayırmıştır. Bunlar haricinde Hazine-i Hâssa’dan ve ferdi bağışlardan

⁵¹³ Anam Mohamed Osman Elkabashi, “Surre Defterleri Ve 1049/1639-1640 Tarihli Surre Defteri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2001), 6-7.

⁵¹⁴ Suraiya Faroqhi, *Hacılar Ve Sultanlar (1517-1638)* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 113-14.

⁵¹⁵ BOA. HAT. 26/1256 (10 Za 1200 – 4 Eylül 1786), BOA. HAT. 26/1256B (10 Za 1200 – 4 Eylül 1786)

sağlanan maddi desteklerde surre alayı oluşturulurdu.⁵¹⁶ Örneğin; Medine'deki Mescid'de kullanılmak üzere mihrap mumları Sultan Mahmud Vakfı tarafından tedarik edilmekte, vakfiyeye göre beyaz mum olarak dökülerek hazırlanıp gönderilmesi gerekmektedir. Bir dönem bu mumlar İstanbul'dan dökülüp hazırlanmadan, tekerlek halinde, nakliye işi sakabaşılara verilerek, mum döküm masrafı dahi karşılanmadan doğruca Medine'ye gönderilmiştir. Medine'deki yetkililer vakfiye şartlarına aykırı olarak yapılan bu dökülmemiş mum gönderim işleminden duyulan rahatsızlığa dair şikâyetlerini bildirmişlerdir. Bu şikâyet neticesinde vakfiye şartlarına uygun şekilde yıllık 160 vukiyye yüksek kaliteli beyaz balmumu olan şem'-i sefid'in Mısır üzerinden Medine'ye ulaştırması emredilmiştir. Eğer yine vakfiyede belirtilenin aksine işlenmemiş ve dökülmemiş tekerlek şeklinde mum getirilirse bu mumların işlenmesi ve kalıplara dökülmesi için harcanacak paranın mumu getiren görevlilerden tahsil edileceği bildirilmiştir.⁵¹⁷

Mumlar sandıklara yerleştirilerek gönderilse de yol koşulları ve nakliye nedeniyle her zaman sağlam bir şekilde Mekke ve Medine'ye ulaşamıyordu. Yolda kırılan mumlar ise Mekke ve Medine'deki halkın şikâyet ettiğini konulardan biriydi. Bu nedenle surre alayı ile Mekke ve Medine'ye gönderilen mumlarla birlikte herhangi bir olumsuzluk yaşandığı takdirde bunu çözebilecek bir balmumcu ustasının da gönderilmesi talep edilmiştir. Bu balmumcu ustasının kırılan mumları yeniden eritip, dökecek ve hazırlayabilecek niteliğe sahip olması istenmiş, kendisine Hicaz bütçesinden 4000 kuruş ödeme yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir.⁵¹⁸

1795 (H. 1209) yılına ait bir icmale göre Harem-i Hümayûn, Surre-i Şerîf ve Mekke-i Mükerrreme'de görevli kişilerin ve mekânların ihtiyaçları için satın alınan çeşitli zahire arasında balmumu da bulunmaktaydı. El-Hâc Hasan Ağa'nın Mekke'de bulunacağı süre için birim fiyatı 90 kuruş olmak üzere günlük 9,5 kıyye toplamda 855 kuruşluk şem-i revgan (mum yağı) tahsis edilmişken, Mescid-i Hümayûn için birim fiyatı 300 kuruş olmak üzere 161 kıyye toplamda 48,300 kuruşluk balmumu tahsis edilmiştir.⁵¹⁹

Osmanlı sultanları tarafından yaptırılan abidevi selâtin camilerin ışıklandırılmasına bilhassa özen gösterilmiştir. Camilerin inşa sürecinde cephelere ve kubbelere pencerelerin yerleşimi, iç mekânda ise kubbelere asılan kandiller ve üzerine çok sayıda mumun yerleştirildiği şamdanlarla ibadetlerin yerine getirilmesi için ihtiyaç duyulan aydınlatma

⁵¹⁶ Buzpınar, "Surre", 568.

⁵¹⁷ BOA. C.EV. 575/29011 (29 C 1208 – 1 Şubat 1794).

⁵¹⁸ BOA. BEO. 1278/95787 (25 L 1316 - 8 Mart 1899) – Bahsi geçen belge 19. yüzyıla ait olsa bile Mekke ve Medine'ye gönderilen mumların nakliyesi esnasında yaşanan sorunlar geçmiş yıllarla benzerdir.

⁵¹⁹ BOA. D.BŞM.MTE.d. 11502 (29 Şaban 1209 – 21 Mart 1795).

sağlanmışır. Şamdanlar altın, gümüş, pirinç, bakır, billur, fildişi gibi çeşitli malzemelerden yapıldı ve kimi zaman küçük kimi zaman devasa boyutlarda üretilirdi. Şamdanların üzerlerine motifler işlenir, âyetler kazınır hatta vakfeden kişinin adını yaşatmak için vâkıfların adları da yazılırdı.⁵²⁰ Süleymaniye Cami’yi inşa ederken Mimar Sinan en kaliteli billur, necef ve moran gibi parlak camlar kullanmışır. Öğle vakitlerinde bu camlara vuran gün ışığı camiye aydınlatmaktadır. Evliya Çelebi Süleymaniye Cami’nin mihrabının sağ ve sol kenarlarında birer insan boyunda saf bakır ve saf altın ile kaplanmış şamdanlar üzerinde yirmişer kantar ağırlığında devasa beyaz balmumundan üretilmiş mumlar bulunduğunu, bu mumlara on beş basamaklı ağaç merdiven ile çıkıldığını ve her gece yakılan bu mumlarla caminin aydınlatıldığını kaydetmiştir.⁵²¹ Sultan Ahmed Cami’de de mihrabın iki yanında bir adam boyunda şamdanların üzerlerinde beyaz kâfurlu mumlar⁵²² ve buhurdanlar vardır. Kâfur katılmış balmumları etrafa yandıkça güzel kokular yaymaktadır.⁵²³

Fatih Sultan Mehmed İstanbul’un fethinin ardından Ayasofya’nın Bizans döneminde inşa edilirken oluşan halk inanış ve efsanelerini içeren Yunanca, Latince gibi dillerde yazılmış kitapların Farsça ve Türkçe’ye tercümesini emretmiştir. Bu doğrultuda eser kaleme alan isimlerden biri de Fatih devri yazarlarından Derviş Şemseddin Karamanî’dir.⁵²⁴ Karamanî, Rumca’dan Farsça’ya tercüme ettiğ⁵²⁵ “*Târih-i Beyân-ı Binâ-i Ayasofya-i Kebîr*” adlı eserinde Ayasofya’nın kubbesinin içindeki kandillerin zincirlerinin altından yapıldığını,⁵²⁶ mihrabın sağ ve solunda ayakları halis altından yeşim billur şamdanlar olduğunu kaydetmiştir.

⁵²⁰ Tuncer Doğan, “Osmanlı Cami Mimarisi’nde Aydınlatma Düzenleri Açısından Gelişim (XIV. – XVII. Yüzyıl)”, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty)* (Van) X, sy 1 (2013): 306.

⁵²¹ “Ve mihrâbın yemîn [ü] yesârında burma zih zih amelî amûdlar var kim sihr-i i’câzdır. Ve yine anda birer âdem kaddi nühâs-ı hâlis [ve] zeheb-i hâlis ile mutallâ şam’dânlar üzre yigirmişer kantâr şem’-i asel i kâfûriler var kim her birine on beşer kademe nerdübân-ı haşeb ile urûc olunup her leylelerde çerâğân olup derûn-ı câmi’ nûr içre nûr olur.” Kahraman ve Dağlı, *Evliya Çelebi I/1 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).*, 1-1. Kitap:69.

⁵²² Kâfûrî ya da kâfurlu mum: Kâfurla saflaştırılmış, bembeyaz ve berrak mumlara verilen isimdir. Seyyid Vehbî, *Sûr-nâme Sultan Ahmed’in Dügün Kitabı*, 203.

⁵²³ “Ve mihrâbın yemîn [ü] yesârında burma zih zih amelî amûdlar var kim sihr-i i’câzdır. Ve yine anda birer âdem kaddi nühâs-ı hâlis [ve] zeheb-i hâlis ile mutallâ şam’dânlar üzre yigirmişer kantâr şem’-i asel i kâfûriler var kim her birine on beşer kademe nerdübân-ı haşeb ile urûc olunup her leylelerde çerâğân olup derûn-ı câmi’ nûr içre nûr olur.” Kahraman ve Dağlı, *Evliya Çelebi I/1 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).*, 1-1. Kitap:69.

⁵²⁴ Cihan Okuyucu ve Belkis Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balikesrî - Târih-i Ayasofya* (Ketebe, 2022), 29.

⁵²⁵ Hüseyin Sarı, “Osmanlı Müelliflerinin Kaleminden Ayasofya’nın İnşası” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018), 6.

⁵²⁶ “Ve dahi kubbenün içinde ne kadar kandil varsa anların zencirleri altundan idi” Okuyucu ve Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balikesrî - Târih-i Ayasofya*, 147.

Her şamdanın üzerine misk, amber ve kâfur ile rayihalandırılmış mumların yerleştirilmiş⁵²⁷, camii içerisinde altın, gümüş ve incilerle bezenmiş mevcut altı bin kandilin her gece üç bin tanesi yakılmaktadır.⁵²⁸ Derviş Şemseddin; Ayasofya sokaklarında her gece sırçadan (camdan) yapılmış bin kandilin yandığından, Fatih devrinde mübarek gecelerde gümüş şamdanlarla mumlar yakıldığından da bahsetmektedir.⁵²⁹ Müneccimzâde Yusuf b. Musa el-Balıkesrî de Rumca'dan Türkçe'ye çevirdiği⁵³⁰ “*Târih-i Ayasofya*” adlı risalesinde Ayasofya'da kutsal günlerde yakılan kandil, mumluk ve kokulukların tamamen altından yapıldığını, içeride ve dışarıda sayısız kandil olduğunu, hanımların ibadet ettiği kısımda her gece iki bin altın kandilin yakıldığını, mum yakan görevlilere her yıl mevcut olan on iki büyük yortuda bin müdre (kile) zeytinyağı verildiğini, hizmet edenlere ve mumculara doş avluda bulunan katlı odaların tahsis edildiğini yazmaktadır.⁵³¹

Kanuni Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) Ayasofya'da mihrabın iki yanına tunçtan yapılmış büyük boyutlarda iki adet şamdan konulmuştur. Küçük olan şamdanlar Budin'deki başkiliseden fetih ganimeti olarak getirilmiştir.⁵³² Bu şamdanların üzerine birbirinin aynı ibarelerden oluşan manzum birer kitabe yazdırılmış ve 1526'da Ayasofya'daki yerlerine yerleştirilmiştir.⁵³³

⁵²⁷ “Ve mihrâbun sag u solında yeşimden ve billurdan şem’dânlar düzmişlerdi ayakları zer-i hâlisden. Ve her şem’dânun üzerinde misk-i ezferden ve ûd-ı anberden mürekkeb kâfûrî mumlar ile dökmüşler idi.” Okuyucu ve Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balıkesrî - Târih-i Ayasofya*, 151-53.

⁵²⁸ “Ve dahi Ayasofiyyenün taht u fevkinde zer ü simden ve la’l u cevâhir ile müzeyyen altı bin kandil var idi. Her gicede üç bin kandilini yakarlardı.” Okuyucu ve Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balıkesrî - Târih-i Ayasofya*, 153.

⁵²⁹ “Ve Ayasofiyyenün sokaklarında her gice sırçadan bin kandil yanardı. Ve yukarı tabakasının devrinde şimdiki halde mübarek gicelerde çerâkcılar çıkup mum yakarlar. Ol zamanda her gicede gümüş şem’danlarda mumlar yakarlardı.” Okuyucu ve Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balıkesrî - Târih-i Ayasofya*, 153-55; Ahmed Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005), 132.

⁵³⁰ Sarı, “Osmanlı Müelliflerinin Kaleminden Ayasofya'nın İnşası”, 9.

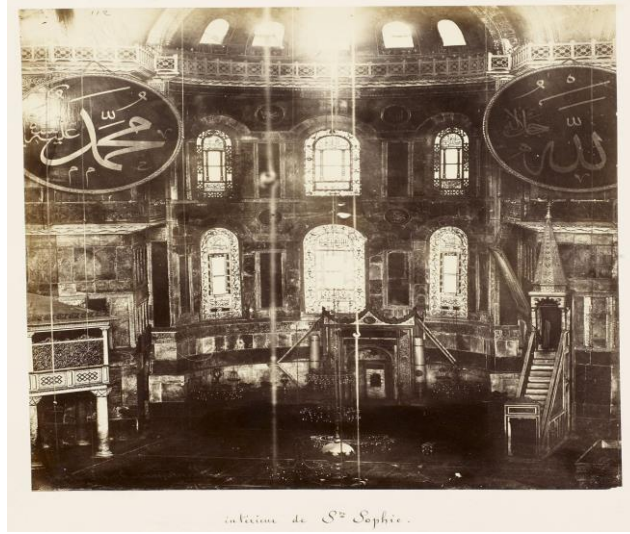
⁵³¹ “Çeraklar ve kandiller ve şem’dânlar ve micmerdânlar mecmû’ı altundan idi. Ulu günlerinde getirürlerdi yandururlardı. (...) Ve içre ve taşra asılan kanâdil vasfa gelmezdi. Ve hatunlar perestîş eyledüğü tarafta iki bin altın kandil yanardı her gice. (...) Ve çeraklar yakan çerâkcılar her yortıda bin müdre zeyt yağı virürlerdi. Ve yılda on iki kere ulu yortuları olurdu. Kâyimlere ve çerâkcılara taşra haremde olan tabakât birle yapılan hücerâtı virmişlerdi.” Okuyucu ve Uluoğlu, *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balıkesrî - Târih-i Ayasofya*, 235.

⁵³² “...Sultan Süleyman dahi mihrâb önüne iki şem’dân dokuz yüz otuz üç /1527) tarihinde vaz’ edüb, aslında Üngürüs'den Devlet-i aliyye'ye ganimeten alınmıştır.” Ayvansarayî Hüseyin Efendi vd., *Hadîkatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, çev. Ahmed Nezih Galitekin (İşaret Yayınları, 2001), 42; Hafız Hüseyin Efendi ibn Hacı İsmail-i al-Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmî* (1281), 4, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/0280857a-8f7c-4dd3-9d94-ab631b753cde>; İbrahim Atis, “Bir Saltanatı Yikan Muhteşem Zafetin Tek Hatırası: Pirinç Şamdan”, *Tarih Konuşuyor*, Nisan 1965, 1212.

⁵³³ Şamdanın üst kısmındaki kitabe şöyledir:

“*Cihân sahib-kıran-ı Han Süleyman
Ki durmaz hamlesine Giv ü Piyjen
Şu denlu kırdı ceş-i Engürüsü
Görünmez oldu sahra küştelenden*”

Evliya Çelebi Ayasofya Cami'nin ise her gece 12.000 adet kandil ve kâfurlu balmumu mumun yerleştirildiği şamdanlarla aydınlatıldığını kaydetmiştir. Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlar muhtemelen abartılmış olsa da selâtin camileri mum, asma kandil ve yağ kandilleriyle aydınlatılmaktadır.⁵³⁴ Kandiller zeytinyağı gibi donmayan, az is üreten bitkisel yağların doldurulduğu ve bir fitil ile yakılan aydınlatma gerecidir.⁵³⁵ Kandiller cami, türbe ve mescidlerde kubbe, yarım kubbe ve kemer gibi noktalara iç mekânı aydınlatmak için asma kandil şeklinde zincirlerle tutturulmaktadır. Kandil askıları boyutuna göre yüzlerce adet küçük cam kandili taşıyabilir.⁵³⁶

Şekil 9: Ayasofya Camii Mihrabı Yanında Yer Alan Şamdan ve Mumlar (Abdullah Frères Arşivinden)⁵³⁷

*Helâk idüb kırâlı nâ-bi-kârı
Yerin od eyledi tahkîk bilsen
Kilisasın yıkub yakdı Budun'ı
Çıkardı bu iki müşkât-i ahsen
Getürüb Ayasofya'ya çerâğı
Adunun cism ü cânın kaldı rugen
Didi hatîf anın yâdına tarih
Ebed ola sirâc-ı din rûşen - Sene 933 (1526)"*
Şamdanın alt kısmındaki kitâbe ise şöyledir:
"Nîğîn-i saltanat birle Süleyman Şâhı derya dil
Kim ol sultanıdır Aksâ ü Mısr ü Ka'be vü Şâm'ın
Aluben Engürüs ilin tamamet ol Halîl-i Hak
Kilisalar yıkub kaldı seraser ehlin esnâmın.
Getürdi feth-i ekberden çerağı ey dil
Dî târihi "müebbed ola şem'i nûr-ı İslâm'ın
Sene 933 (1526)" Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabed Ayasofya*, 343.

⁵³⁴ Avner Wishnitzer, *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*, çev. Can Gümüş İspir (FOL, 2023), 283.

⁵³⁵ Nebi Bozkurt, "Kandil", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 24:299.

⁵³⁶ Tanju Cantay, "Asma Kandil", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3:497; Tanju Cantay, "Asma Kandillik", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3:498.

⁵³⁷ Abdullah Frères Arşivi'ne ait bu fotoğrafın kaynağı: <https://www.eskiistanbul.net/3312/ayasofya-ic-abdullah-freres-fotografi> Erişim Tarihi: 26.08.2025.

Ayasofya Cami'nin aydınlatılması için gereken mumun temininde şahıs vakıflarının yaptığı tahsisatlardan da faydalanılmıştır. Şahıslar kurdukları vakıfların bütçesi ölçüsünde hayır yapmaktan geri durmamıştır. Örneğin; 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre Reisü'l-Muhzırîn Mehmed b. Abdullah Vakfı Ayasofya'ya yerleştirdiği kürsüde Aşir okuyan aşirhana ihtiyacı olan mum için aylık 5 akçe vakfetmişken, Hûbî Hatun bint Abdurrahman Vakfı vakıf gelirlerinden sarfolunanların yanında Ayasofya Cami'ne konulan iki adet balmumundan birinin masrafının karşılanmasını vakfetmiştir. 1600 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre Avnî Hatun bint Abdurrahman Vakfı'nın vakıf gelirinden iki balmumu alınıp birinin Ayasofya'ya konulması şart koşulmuştur.⁵³⁸

Ayasofya Vakfı'nın 1595 yılına ait muhasebe kayıtlarında cami görevlilerine yapılan ödemeler ve caminin çeşitli masrafları “cihet-i ihracat-ı cami'-i Ayasofya” ve “ihracat-ı müteferrika” başlıkları altında kaydedilmiştir. İlk bölümde caminin ihtiyacı olan halı, seccade, çuka gibi eşyalar ve tamir masrafları, cami içerisindeki aydınlatmayı sağlamak için gereken kandil, şamdan, fitil, balmumu, don yağı, zeytinyağı gibi masraflar kaydedilmiştir. Toplam masraf 215.461 akçedir. İhracat-ı müteferrika (muhtelif harcamalar) bölümünde ise Ayasofya'nın tamiratında kullanılacak alçı, mermer, kireç, işçilik masrafları, mum, fitil, kandil gibi aydınlatma gereçlerine yapılacak harcamalara yer verilmiştir. Muhtelif harcamalar içerisinde mum masrafı 700 akçe, kandil alımı 2400 akçe, mum için sicim bedeli 30 akçe, kandillerin bakımından sorumlu siracıyâna aylık 100 akçeden olmak üzere yıllık 1200 akçe maaş harici ödeme yapılacağı kaydedilmiştir. Toplam masraf 13.877 akçedir.⁵³⁹

Sultan I. Mahmud Ayasofya Vakfı'na bağlı olarak 1740 yılında Ayasofya Kütüphanesi'ni kurmuştur. Vakfın bütçesinden karşılanmak üzere Hz. Peygamber'in kabri olan Ravza-i Mutahhara'da yakılmak üzere senelik iki tane mihrap mumu gönderilmesi kütüphanenin vakfiyesine kaydedilmiştir. 1797 yılında vakfiye uyarınca beyaz hâlis balmumundan, her biri seksen kıyyeden olmak üzere toplamda 160 kıyyelik iki adet mihrap balmumu Medine'ye gönderilmesi talep edilmiştir.⁵⁴⁰

Vakıfların bütçesi içerisinde vakfa bağlı camilerin, mescitlerin, mekteplerin aydınlatılması için gereken ihtiyaç duyulan balmumu, şamdanlar, kandiller, kandiller için zeytinyağı, bu kandilleri yakmakla görevli kişilere ödenecek maaşlar da gider olarak kaydedilmiştir. 246 numaralı muhasebe defterine dayanılarak yapılan bir çalışmada 1769-

⁵³⁸ Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, 349, 391.

⁵³⁹ Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, 389-90.

⁵⁴⁰ BOA. C.EV. 154/7673 (7 Ca 1212 – 28 Ekim 1797), Akgündüz vd., *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*, 441.

1773 (H. 1183-1187) yılları arasında Eyüp'te bulunan muhtelif vakıflara ait tespit edilen aydınlatma giderleri şöyledir:

246 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp'teki Muhtelif Vakıflara Ait Aydınlatma Masrafları (1769-1773)⁵⁴¹	
Masraf Türü	Toplam Masraf (akçe)
Bal Mumu (şem'-i Asel)	28698
Zeytinyağı (Revgân-ı zeyt)	55966,4
Yağ Mumu (şem'-i revgan)	26412,5
Kandillerin tutuşturulması (îkâd-ı kanâdil)	6210
Yağ Mumu ve Zeytinyağı	4711,8
Kutu ve Kandiller	180
Kandiller (Kanâdil)	186
Şamdanlar	238
Kandiller ve Şamdanlar	4544,8
Mescid-i Şerif'in mektebi için zeytinyağı	22

Tablo 7: 246 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp'teki Muhtelif Vakıflara Ait Aydınlatma Masrafları

Osmanlı İstanbul'unda Ramazan ayının gelişi, Kadir geces, Mirâc-ı Nebvî, Regaib ve Berat geces gibi kutsal gecelerin halka duyurulmasında “îkâd-ı kanâdil” adı verilen uygulamaya başvurulurdu. Düzenlenen bu organizasyonlara şehrayin de denilirdi.⁵⁴² Kandiller ve kandil avizeleri ince bir zevk ile hazırlanır, camilerin içleri süslenirdi. Kadir geces, Koca Mustafa Paşa, Davut Paşa gibi camilerin minarelerine kaftalar giydirilir yani minarelerin külahlarından şerefelerinin alt kısımlarına dek olan bölümler kandillerle bezenip

⁵⁴¹ Bu tablodaki veriler bahsi geçen tezdeki kapsamlı tablodan alınmıştır. Tez kapsamında 246 numaralı muhasebe defterinde yer alan Eyüp sınırları dâhilinde aralarında çeşitli cami ve mescitlerin de bulunduğu vakıfların yıl yıl aydınlatma için yaptıkları masraflar kaydedilmiştir. Ayrıntılar için bkz. Baha Mücahid Şahin, “18. Yüzyıl Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 246 No'lu Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1769-1773)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2018), 45.

⁵⁴² Metin And, “Şehrayinler”, içinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 7:147.

aydınlatılırdı.⁵⁴³ Mumlar ise camiide ilk safların önlerinde büyüklü küçüklü ahenkli bir şekilde dizilirdi.⁵⁴⁴ İstanbul kadısının emriyle başta selâtin camileri olmak üzere camilerin minareleri, mescitler kandillerle süslenirdi.⁵⁴⁵ Minarelerde kandil yakımının ilk Koca Mustafa Paşa Camii'sinde başladığı rivayet olunmaktadır. Minarelere mahya kurulması ise Takvîmü't-Tevârih'te yer alan “vaz’-ı mahya der mecmû’-ı cevâmi-i şerîfe-i salâtîn ba’de ez ikad-ı minâre” kaydı göz önüne alındığında Sultan Ahmed Camii’nden yaklaşık 1134 (H. 1722) tarihinden itibaren başlamıştır. Bu mahyaları oluşturan kandiller içerisinde balmumu ya da yağ yakılmaktaydı. Mahyanın cami içinde ya da minareler arasında kurulmasına göre bu hammadde tercihi değişmektedir.⁵⁴⁶ Kurban Bayramı geldiğini de ilan etmek için camilerde ve minarelerde kandil yakılırdı.⁵⁴⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal ve dini hayatın pek çok alanında fayda sağlamak amacıyla kimi zaman padişah ve devlet ileri gelenleri tarafından kimi zaman da sıradan insanlar tarafından vakıflar kurulmuştur. Bazen şahıslar (vâkıflar) kurdukları para vakıflarının yıllık bütçesinden belli bir kısmının “muamele-i şer’iye” usulünce işletilerek çeşitli eğitim, sosyal destek ve bayındırlık hizmetlerinde kullanılmasını şart koşmuşlardır.⁵⁴⁸ Vâkıflar ve hayır sahibi kişiler tarafından vakfedilmiş eşyalar arasında Mushaf, Kur’an cüzü, yazma eser, sakal-ı şerîf, mum, şamdan, kandil, gülâbdan gibi eşyalar bulunur ve bu eşyalara “teberrükât eşyası” denirdi.⁵⁴⁹ Vâkıfların bazıları kurdukları bu vakıfların bütçesinin bir kısmını her sene belirledikleri cami ve mescidlerin aydınlatılmasında kullanılacak mumların (yağ mumu ya da

⁵⁴³ Ahmet Önal, “Payitaht İstanbul’da Osmanlı Merasimleri”, içinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015), 3:422.

⁵⁴⁴ Süheyl Ünver, “Mahya ve Mahyacılık”, içinde *Göklere Yazı Yazma Sanatı Mahya* (Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010), 77.

⁵⁴⁵ İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA), İstanbul Sicilleri no:38 - 57a/2 (29 Ş 1190-13 Ekim 1776); İKA, İstanbul Sicilleri no: 42 - 1b/2 - 4a/1 (Selh-i Şaban 1191 - Ekim ayı başları 1777)- 46b/1 (3 Ra 1192 - 1 Nisan 1778); İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 30/1 (4 M 1195 - 31 Aralık 1780); İKA, İstanbul Sicilleri no: 51 - 75a/1 ve 2 (24 Ş 1198 - 13 Temmuz 1784); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 - 7b/2 (gurre-i Receb 1199 - Mayıs/Haziran 1785) - 7b/3 (29 C 1199 - 9 Mayıs 1785) - 10a/1 (24 Receb 1199 - 2 Haziran 1785) - 10a/2 (23 B 1199 - 1 Haziran 1785) - 135b/1 (4 Receb 1200 - 3 Mayıs 1786); İKA, İstanbul Sicilleri no: 54 - 11a/1 (12 Ş 1200 - 10 Haziran 1786) - 15b/2 (selh-i Ş 1200 - Haziran ayı sonları 1786) - 55a/1 (2 Rebiülahir 1200 - 2 Şubat 1786) - 80a/1 (3 Ra 1201 - 24 Aralık 1786) - 114b/1 (25 B 1201 - 13 Mayıs 1787) - 121a/2 (14 Ş 1201 - 1 Haziran 1787); İKA, İstanbul Sicilleri no: 56 - 31b/2 (26 Receb 1202 - 2 Mayıs 1788) - 36b/1 (13 Ş 1202 - 19 Mayıs 1788); İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 - 16a/1&2 (5 Receb 1203 - 1 Nisan 1789) - 49b/2 (3 Rebiülevvel 1204 - 21 Kasım 1789) - 60b/2 (gurre-i Receb 1204 - 17 Mart 1790) - 66a/1 (selh-i Şaban 1204 - 14 Mayıs 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 59 - 22b/1 (3 Receb 1205 - 8 Mart 1791) - 24a/2 (25 Receb 1205 - 30 Mart 1791) - 27a/2 (13 Şaban 1205 - 17 Nisan 1791) - 64b/2 (6 Rebiülevvel 1206 - 3 Kasım 1791) - 65a/1 (5 Rebiülevvel 1206 - 2 Kasım 1791) - 90b/1 (26 Cemaziyelahir 1206 - 20 Şubat 1792).

⁵⁴⁶ Ünver, “Mahya ve Mahyacılık”, 78-83.

⁵⁴⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 56 60a/2 (3 Ra sene 1202 - 13 Aralık 1787).

⁵⁴⁸ Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 216.

⁵⁴⁹ Mevlüt Çam vd., *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi* (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2020), 151; Nilgün Çevrimli, “Teberrükât Eşyalarının Evkâf’taki Serüveni”, *Vakıflar Dergisi*, sy 39 (Haziran 2013): 148.

bal mumu) parası için ve bu işi yapacak kişinin maaşının ödenmesi doğrultusunda tahsis etmişlerdir. 1563 (H. 971) yılında Doğancı Ali b. Mehmed adlı kişi 5000 akçelik servetini vakfetmiş, her sene 10'a 11,5 ribh üzerinden yılda %15 kâr getirmek üzere işletilen bu anaparadan Kurdoğlu Camisi'ndeki kandillerde yakılacak mumlar için yıllık 40 akçe, bu işi yapacak kişiye de 10 akçe verilmesini istemiştir.⁵⁵⁰ Bazen vâkıflarca kutsal gecelerde kullanılmak üzere balmumu vakfedildiği de olmuştur. Sinan Ağa b. Abdurrahman isimli bir kişi mülkü olan on tahtânî ve on bir fevkânî odayı vakfettikten sonra her sene iki altını Kadirga Limanı yakınındaki Dizdarzâde mahallesinde kendisinin yaptırdığı mescidde kutsal gecelerde balmumu yakılması için tahsis etmiştir.⁵⁵¹ Benzer şekilde 1629 (H. 1038) yılında İstanbul'da Mustafa Beşe isimli bir kişi para vakfı olarak tahsis ettiği yüz bin akçeden elde edilecek ribhin 23 akçesinin hayatta iken kendisine, öldükten sonra ise 3 akçenin Şeyh Ferhad mescidinin kandil, mum ve yağ masrafına harcanmasını şart koşturmuştur. Ayrıca Mustafa Beşe günde 23 akçelik bir payın da Ahmed Ağa mescidinin kandil, mum ve yağ masrafı için olduğunu belirtmiştir.⁵⁵²

Selâtin vakıflarına bağlı cami, mescid ve diğer yapıların mum, mum yağı ve kandil gibi aydınlatma masraflarının karşılanmasını için farklı bölgelerdeki mukataaların gelirlerinin tahsis edilmesi yoluna da sıklıkla başvurulmuştur. Örneğin 1720 yılında muhtelif selâtin vakıflarının aydınlatma masrafları için Akkirman mukataasının gelirinden yıllık 4240 kuruş, Selanik Gümrüğü mukataasından 38,320 kuruş, Belgrad-Üngürüs Gümrüğü mukataasından şem'-i revganın (mum yağının) kıyyesi başına 34 akçe, Preveze mukataasından şem'-i aselin (balmumu) kıyyesi başına 10 akçe ve şem'-i revganın kıyyesi başına 20 akçe, İnebahtı Gümrüğü mukataasından şem'-i revgan ve şem'-i aselin kıyyesi başına 20 akçe tahsis edilmiştir.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil 90b/1- Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri - Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1563)*, çev. Murat Uluskan vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 315-16.

⁵⁵¹ Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil 91a/1 (Rebiülahir sonları 970 – Aralık 1562) Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri - Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1563)*, 318-21.

⁵⁵² Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil – 181b/1 (evâil-i Şaban 1038 – Mart 1629) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri 45 - Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626)*, çev. Rasim Erol vd. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, t.y.), 621-22.

⁵⁵³ BOA. EV.HMH.d. 02449/2 (20 Rebiülahir 1134 – 7 Şubat 1722) – "...Mukâta'a-i Akkirman: An-bahâ-i şem'-i revgan ve sâire (...) fi sene 4240 guruş; An-mâl-ı Mukâta'a-i gümrük-i Selanik: An-baha-i şem'-i asel ve revgan ve revgan-ı zeyt ve baha-i hasır ve masârifât-ı sâire-i cevâmî-i şerife (...) Fi sene 38,320 guruş; An-mâl-ı Mukâta'a-i Gümrük-i Belgrad Üngürüs Fi sene Şem'-i revgân kıyye 34 revgan-ı zeyt kıyye 32; An-mâl-ı Mukâta'a-i Preveze: Fi sene şem'-i asel kıyye 10, şem'-i revgan kıyye 20, revgan-ı zeyt kıyye 100, baha-i hasır 1500 guruş; An-mâl-ı Mukâta'a-i Gümrük-i İnebahtı: Fi sene revgan-ı zeyt kıyye 200, şem'-i asel kıyye 20, şem'-i revgan kıyye 20, baha-i hasır (...) 1000."

Selâtin vakıflarına bağlı, halkın faydasına olacak şekilde günümüzde sosyal devletin sorumluluk alanında nitelendirilen ödevleri yerine getiren imaret yapılanması içerisinde yer alan mekânları aydınlatmak için de muma ve balmumuna her daim ihtiyaç duyulmuştur. Vakfiyelerde camii aydınlatmasında kullanılacak zeytinyağı ve balmumunun yıllık miktarları, Ramazan ayında ve mübarek gecelerde minare şerefelerini aydınlatmak için zeytinyağı miktarı ve hatta türbe şamdanlarında yakılacak balmumunun miktarı bile belirtilmiştir. 1790'lı yıllarda Mihrişah Valide Sulan tarafından Aksaray'daki Mehmed Paşa Camii'nin kandillerini yakacak "kandil sirâcı" adlı görevli için günlük 4 akçe ücret tahsis edilmiştir. Ayrıca Aksaray'daki Mehmed Paşa Camii'nin Ramazan'da aydınlatılması için yıllık 5 vukiyye balmumu ve 20 vukiyye zeytinyağı, diğer aylarda aydınlatma için 22 vukiyye balmumu ve 44 vukiyye zeytinyağı, Ramazan'da minare şerefelerinin aydınlatılması için 90 vukiyye ve kandil gecelerinde aydınlatma için 15 vukiyye zeytinyağı, kandil ve şamdanlar içinse 10 kuruş tahsisat ayrılmıştır.⁵⁵⁴ Yine Mihrişah Valide Sultan, Humbarahane Camii'nde mihrabın iki tarafının aydınlatılması için her biri 75 vukiyyelik toplam 150 vukiyyelik iki adet büyük balmumu, camide bulunan şamdanlar için aylık 2 yıllık 24 vukiyye balmumu haricinde kandillerde kullanılmak için yüzlerce vukiyye zeytinyağı vakfetmiştir. Aydınlatma için gereken zeytinyağı, mum ve balmumunu alacak geliri olmayan Sirkeci Camii için ise 1797'de yıllık 60 vukiyye zeytinyağı, 12 vukiyye mum yağı ve 6 vukiyye balmumunun alınarak camii de kullanılmasını şart koşmuştur. Mihrişah Valide Sultan bunlar haricinde Üskübî İbrahim Efendi mescidi ve Eyüp Otakçılar'daki Mehmed Bey mescidinin aydınlatma masraflarını karşılamış, Konya'daki Mevlana türbesinde kandil gecelerinde 18 şamdanda kullanılmak üzere balmumu parası vakfetmiştir.⁵⁵⁵

Her Ramazan ayının ortasında Hırka-i Şerîf'in levazımatı için gerekli olan şişe (kandillerin ve şamdanların rüzgârdan etkilenmemesi için kullanılan camdan dış koruyucu parça), mum, pûşîde (örtü) gibi malzemelere harcanmak üzere tahsisat ayrılması gerekmektedir. Gelenek üzere bu tahsisat Enderun'da padişahın doğrudan şahsi kullanımına ayrılmış olan ceyb-i hümayûn hazinesinden karşılanmaktadır. Ancak 1808 (H. 1222) yılında tahsis edilen levazımat ücreti 2187,5 kuruştur ki bu da 262,500 akçeye denktir ve bu miktarın Haremeyn Hazinesi'nden ödenmesi emredilmiştir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Eyüp Sabri Kala ve İdris Akarçeşme, *Mihrişah Valide Sultan Vakfı* (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019), 58-59.

⁵⁵⁵ Kala ve Akarçeşme, *Mihrişah Valide Sultan Vakfı*, 62, 87, 90.

⁵⁵⁶ BOA. HAT. 1504/92 (29 Zilhicce 1222 – 27 Şubat 1808).

Yeniçeri Ocağının Mum Tüketimi

Yeniçeriler 17. yüzyıla gelindiğinde pek çok esnaf loncasına dâhil olmayı başarmıştır. 1610-1660 yılları arasında yeniçerilerin faaliyet gösterdiği esnaf grupları arasında ketenciler, ekmekçiler, bıçakçılar, çamaşırcılar, şerbetçiler, keçeciler, aşçılar, debbağlar, nişastacılar bulunmaktadır. Yeniçerilerin loncalara dâhil olması loncaların genel kurallarına uymamaları, izinsiz dükkân açmaları, narha uymamaları gibi nedenlerle sorun teşkil etmeye başlamıştır.⁵⁵⁷ Yeniçerilerin esnaf loncaları içerisinde kazandıkları güç giderek artmıştır. Öyle ki saraya et sağlamakla görevli kasapbaşının kasaplar loncasının, peynirciler ve yoğurtçular loncasının, mumcular ve kandilciler loncasının başı olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁸

17. yüzyılda İstanbul'da mumcu loncası içerisinde faaliyet gösteren esnaf arasında çok sayıda gayrimüslim mumcu vardı. Ayrıca “beşe” gibi askeri sıfat taşıyan yeniçeri veya kapıkulu ocaklarından askeri sınıf mensupları da vardı. Özellikle 17. yüzyılda esnaflara ait davalara ilişkin mahkeme kayıtlarında “beşe” gibi askeri sıfatları taşıyan kişilerin sayısının giderek artmış olması esnaf ve zanaatkârlar arasında faaliyet gösteren yeniçerilerin de sayısının arttığını göstermektedir.⁵⁵⁹ Ancak yeniçerilikle alakalı unvanları taşıyan herkesin aktif olarak yeniçeri olduğunu söylemek pek mümkün değildir çünkü 18. yüzyılda vergilendirme, yargılama ve toplumsal hiyerarşide sağladığı avantajlardan dolayı bu unvanları kullanabilmek için yeniçeri ocağına kaydolmak yaygın bir durumdu.⁵⁶⁰ Ağa Kapısı'nda kârhâneli ya da ehl-i hiref olarak adlandırılan, zanaat öğrenmiş acemi oğlanı ve yeniçerileri faaliyet gösterdikleri zanaat dalına göre ayrılmıştı. Mumcu (kârhâne-i mumcu) olarak kaydedilmiş 1726'da 32⁵⁶¹, 1732'de 29, 1733'te 32⁵⁶², 1739'da 60⁵⁶³, 1747'de 38, 1750'de 36, 1761'de 61, 1782'de 36⁵⁶⁴, 1784'te 33⁵⁶⁵ ve 1792'de 37⁵⁶⁶ nefer; şamdanî (kârhâne-i şem'dânî)

⁵⁵⁷ Nalan Turna, “Yeniçeri - Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”, içinde *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatmagül Demirel (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 22.

⁵⁵⁸ Bülent Çelik, “Yeniçerilerin Esnaflaşmasında Orducu Görevinin Rolüne Dair Bazı Tespitler”, *Belgi Dergisi - Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını* 2, sy 18 (2019): 1688, 18.

⁵⁵⁹ Gülay Yılmaz Diko, “Askerler ile Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar: 17. Yüzyılda İstanbul'da Zanaatkâr Yeniçeriler”, içinde *Ekmek Aslanın Ağzında - Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Ayşen Gür (Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 195-200; Ahmet Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı (Devlet Matbaası, 1931), 20-21.

⁵⁶⁰ Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”, içinde *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatmagül Demirel (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 19.

⁵⁶¹ MAD.d. 17008 s. 37 (H. 1139 – 1726).

⁵⁶² MAD.d. 05768 s.545 (H. 1146 – 1733).

⁵⁶³ MAD.d. 17163 s. 34 (H. 1152 – 1739).

⁵⁶⁴ MAD.d. 17489 s. 33 (H. 1196 – 1782).

⁵⁶⁵ MAD.d. 17521 s. 33 (H. 1198 – 1784).

olarak kaydedilmiş ise 1726'da 33⁵⁶⁷, 1732'de 27, 1739'da 55⁵⁶⁸, 1747'de 33, 1750'de 32, 1761'de 28, 1769'da 10⁵⁶⁹, 1782'de 37⁵⁷⁰, 1784'te 37⁵⁷¹ ve 1792'de 39⁵⁷² nefer mevcuttu.⁵⁷³

Yeniçeri Ocağı'nın İstanbul'daki kurumsal mekânları Kavânîn-i Yeniçeriyân'a göre Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa olunan Eski ve Yeni Odalar denilen kışla yerleşkeleri ile sonradan inşa edilmiş Ağa Kapısı tabir olunan Yeniçeri Ağası'nın konağının bulunduğu binalar topluluğuydu. Aksaray'daki Yeni Odalar'ın önünde, her gün mirî fiyat üzerinden yeniçeri ortalarına et dağıtımı yapıldığı için Et Meydanı denilen bir meydan bulunmaktadır. Yeniçeriler “orta” ya da “cemaat” şeklinde gruplanmış ve bu odalara dağıtılmıştı.⁵⁷⁴ İstanbul'daki diğer bütün binalar gibi Yeniçeri kışlalarının aydınlatılmasında da genellikle mum kullanılmaktaydı. Her biri ahşap bir konak boyutunda olan Yeniçeri kışlalarının sayısı ve buralarda yaşayan yeniçeri sayısının fazlalığı düşünüldüğünde Yeniçeri Ocağı'nın mum tüketiminin oldukça fazla olduğunu söylemek mümkündür. Devlet tarafından üreticilere verilen belli vergi muafiyetleri aracılığı ile sübvans edilen fiyatlardan tedarik edilen mumların bedeli yeniçeri ortalarınca ödenirdi. Yeniçeri meydanına haftada bir gün gönderilen bu mumlardan her ortanın 15 adet istihkakı vardı. Kanun üzere üç tanesi bir akçeden satılan ve her biri 11 dirhem ağırlığında olan mumların dağıtımı aynı et dağıtımında olduğu gibi törensel bir havada Çarşamba günleri başlarına Selîmi serpuş giyen yeniçeri ocağı çavuşları tarafından yapılırdı. Bu mumlar haricinde ortalara yılda 25'er dirhem üzerinden 70.000 adet kasaplardan alınan yağlardan üretilmiş “zahire mumu” dağıtılırdı. Mum fiyatlarının çeşitli nedenlerle artışı halinde aradaki farkı “Kanûn-ı Süleymânî” gereği devlet karşılardı.⁵⁷⁵ Ayrıca yeniçeri ortaları kullandıkları kandilleri yakarken ihtiyaçları olan zeytinyağı ve mum yağının parasını orta sandıklarından karşılamak zorundaydı.⁵⁷⁶ Bahsi geçen bu masraflar için yeniçeriler kimi zaman esamilerini vakfetmeyi kimi zaman da maaşlarını orta sandığına hibe

⁵⁶⁶ MAD.d. 17589 s. 36 (H. 1207 – 1792).

⁵⁶⁷ MAD.d. 17008 s. 24 (H. 1139 – 1726).

⁵⁶⁸ MAD.d. 17163 s. 22 (H. 1152 – 1739).

⁵⁶⁹ MAD.d. 17572 s. 96 (H. 1183 – 1769).

⁵⁷⁰ MAD.d. 17489 s. 21 (H. 1196 – 1782).

⁵⁷¹ MAD.d. 17521 s. 21 (H. 1198 – 1784).

⁵⁷² MAD.d. 17589 s. 24 (H. 1207 – 1792).

⁵⁷³ Belge kodu verilmemiş nefer sayılarının kaynağı için bkz. Abdulkasim Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi 1: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı* (Küre Yayınları, 2022), 1:222-23.

⁵⁷⁴ Mehmet Mert Sunar, “İstanbul'da Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar”, içinde *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015), 2:191-93.

⁵⁷⁵ *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi - Osmanlı Devri - Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetleri'nin İdari Faaliyetleri Ve Lojistik (1299-1913)* (Genelkurmay Basım Evi, t.y.), 3, 7. Kısım:89; Abdülkadir Özcan, “Etmeydanı”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 11:497.

⁵⁷⁶ Abdulkasim Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi 2: Yeniçeri Ordusu, Yeniçerilerin Hakları ve Mükellefiyetleri* (Küre Yayınları, 2022), 2:327.

etme yolunu seçebiliyordu.⁵⁷⁷ Mumlar parça parça ama en fazla miktarda satın alınan madde iken yeniçeri ortalarına ait defterlerde kullanım yerleri veya satın alınma zamanlarına göre meydan mumu, bakkal mumu, çarşı mumu, Kasım mumu, bayram mumu şeklinde kaydedilmişti. Kandiller içinse şem‘-i revgan (ruga) ifadesi kullanılmaktaydı.⁵⁷⁸

Zaman zaman Saraya ve Yeniçeri Ocağı’na mum sağlayan esnafın sağladıkları bu hizmeti kendilerine rakip olarak çıkan tüccar ve esnaf gruplarını bertaraf etmek için kullandığı görülmektedir. Önceki bölümlerde belirtildiği üzere İstanbul’a farklı yerlerden gelen ve Edirnekapı hâricindeki “Tokat” tabir edilen ağılda toplanan sığırların Edirnekapı ve Yedikule’deki salhanelerde kesilerek bunlardan elde edilen yağların mumcu esnafına verilmesi karşılığında, esnaf ürettiği mumun öncelikle Yeni ve Eski Saray’a ve Yeniçeri Meydanı’na dağıtıyor, artakalan mumların halka satıyordu. Ancak Ekim 1617 tarihli bir belgede bazı Yahudi tüccar ve koltukçu denilen kimselerin taşradan satın aldıkları sığır ve koyunları şehir içinde diledikleri yerlerde kesip, elde ettikleri yağları mumculara vermek yerine kendileri mum üretmeye başlamasının mumcu esnafının şikâyetine sebep olduğu görülmektedir. Mumcu esnafı bu durumun mum üretiminde ve dolayısı ile Saraya, Yeniçeri Ocağı’na ve İstanbul halkına mum sağlamada sıkıntıya yol açacağını bildirerek otoriteleri harekete geçirmeyi amaçlamıştı. Sonuçta Edirnekapı ve Yedikule’de kesilen hayvanların yağlarının mumculara, derilerinin debbağlara, başlarının başçılara verilmesi gerektiği tekrar hatırlatılarak Yahudi ve koltukçu kimseler uyarılmış, Yedikule ve Edirnekapı salhanelerinin işleyişine hiçbir şekilde müdahale edilmemesi emredilmiştir. Şayet işleyişe müdahale edilir ve şehir içinde hayvan kesimi yapılırsa elde edilen yağ ile birlikte bu fiili işleyen kimselerin elindeki tüm hayvanlara el konulacağı bildirilmiştir.⁵⁷⁹ Kadim düzene aykırı yapılan bu gibi eylemler hem yeniçeri ortalarının hem de halkın mum sıkıntısı çekmesine neden olmuştur.

⁵⁷⁷ Abdulkasim Gül, “İrad ve Mesarifat Beyan Olunur” *Yeniçeri Ocağı 61. Bölüğün Gelir-Gider Defterleri (1163-1241/1750-1826)* (Küre Yayınları, 2023), 27.

⁵⁷⁸ Gül, “İrad ve Mesarifat Beyan Olunur” *Yeniçeri Ocağı 61. Bölüğün Gelir-Gider Defterleri (1163-1241/1750-1826)*, 36-37.

⁵⁷⁹ BOA. A.{DVNS.MHM.d. 80/643 – (14 Ş 1033-16 Nisan 1624), BOA. A.{DVNS.MHM.d. 82/84 (9 L 1026 – 10 Ekim 1617), Aynı şekilde 1766 tarihli bir başka belgede de “... kadîmü’l-eyyâmdan beri zikr olunan Yedikule hâricinde Ayasofya-i Kebîr Vakfî’ndan olub bir bâb ve sadrazam Mustafa Paşa Vakfî’ndan on üç bâb ve Saray-ı Cedîde kitabhâne vakfından bir bâb ve iki hisse ve Yenikapı hâricinde bir bâb ki cem‘an kırk dört bâb ve iki hisse ile Ebâ Eyyüb-i Ensârî’de yedi bâb ve yedi hisse ve Hasköy’de bir bâb ve iki hisse Kasımpaşa’da iki bâb ve Galata’da dahi iki bâb ve Galatasaray’ında bir bâb ve Beşiktaş’da bir bâb ve Ortaköy’de Mehmet Paşa Vakfî’ndan bir bâb ve Rumeli Hisârında bir bâb ve Yeniköy’de ma‘rifet-i şer‘le nakl(?) olunan bir bâb cedid mumhâne ve Üsküdar’da Cağaloğlu ve Süleymâniye vakfından üç bâb mumhâneler mu‘tâd-ı kadim üzere Saray-ı Cedîd-i Amire ve Hasbağçe ve yeniçeri meydânına şem‘ virüb İstanbul’da ve Galata’da vâki‘ kapanlarda don yağı ve selhânelerde zebh olunan koyun ve sığırların iç yağı ustaların re’yleri ve ma‘rifet-i şer‘le hisselerine göre narh-ı cârî üzere beynlerinde tevzî‘ olunub âhardan dahl olunmak icâb etmez...” denilerek Topkapı Sarayı,

Ağa Kapısı'nın ve orada görevli kimselerin barındığı binaların aydınlatmasında kullanılan mumlar ile yağların bedeli zimmîler tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁸⁰ Zimmîler ihtiyaç duyulan yağ ve mumun kendisini ya da bedelini ödeyip tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan, ürettikleri içkiye karşılık ödemesi gereken vergiden muafiyet talep edebiliyordu. 1726 (H. 1139) yılında 5. Bölük ortasında yanan kandiller için gerekli olan yüz vukiyye zeytinyağı ve otuz vukiyye mum yağını Toma adlı zimmî kendi malından verdiğiinden sıra resminden muafiyet elde etmiştir. Tıpkı bu örnekteki gibi yeniçerilerle şahısların yaptıkları anlaşmalarla karşılıklı fayda sağlayabiliyordu.⁵⁸¹ Yeniçeri Ağası'na hizmet eden ağa bölüklerine mensup görevliler arasında baş-orta ve küçük olmak üzere üç mumcu bulunmaktaydı. Balık pazarlarından aydınlatma için gerekli olan mumları temin ettikleri için mumcu denilen bu kişileri ağa suçlu takibi yapmakla görevlendirirdi.⁵⁸² Ayrıca mumcular Asesbaşı'nın yardımcısı olarak idam kararlarını da uygulardı.⁵⁸³ İdari görevli olan mumcular 1739'da 152, 1753'te 102, 1759'da 73 ve 1775'te 101 kişiydi.⁵⁸⁴

Yeniçeri ocağında olduğu gibi humbaracı kışlalarında da gece yakılan kandillerin ve mumların bedeli devlet tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁸⁵ 1796 (H. 1210) ve 1798 (H. 1212) yılında Humbaracı kışlalarında kalan humbaracı neferlerinin ihtiyacı olan kandiller için zeytintağı, mum yağı, süpürge, odun ve kömürlerin bedeli olarak kullanılmak üzere ödenen aylık 416,6 kuruş 20 para tahsisatın Ramazan ayı için de aynı şekilde ödenmesi gerektiğine dair emir verilmiştir.⁵⁸⁶

Ordu ve Esnaf Alaylarında Mumcular

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlardaki başarısının ardında yalnızca ordunun gücü yoktur. Savaş öncesinde ihtiyaçları karşılamaya yönelik yapılan tüm hazırlıklar, ordunun cepheye taşınması ve savaş sırasında bu hazırlıkların orduya kesintisiz ulaşması için arka planda durmaksızın işleyen lojistik ve ikmal sisteminin payı yadsınamaz. Sefer kararı

Hasbahçe ve Yeniçeri Meydanı'nın ihtiyacı olan mumların nerelerden temin edileceği açıklanmıştır. BOA. C.İKTS. 36/1784 (11 B 1180 – 13 Aralık 1766).

⁵⁸⁰ Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi I: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, 1:218.

⁵⁸¹ BOA. A. {DVNS.MHM.d. 133/1072 (20 M 1139-17 Eylül 1726). Benzer şekilde Ağa Kapısı'nda berat ile görevlendirilmiş bir başka zimmî Ağa Kapısı Divanhanesi'nde yanan kandillerde kullanılmak üzere gerekli olan zeytinyağını temin etmesi karşılığında kendi bağındaki mahsulünden ürettiği içkiye karşılık ödemek zorunda olduğu sıra resminden muaf tutulmuştur. BOA. A. {DVNS.MHM.d. 133/1154 (evâsıt-ı Safer [1]139 – Ekim ayı sonları 1736)

⁵⁸² Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi I: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, 1:219.

⁵⁸³ Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi I: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, 1:266.

⁵⁸⁴ Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi I: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*, 1:29.

⁵⁸⁵ BOA. C.AS. 561/23544 (24 Ş 1210 – 4 Mart 1796).

⁵⁸⁶ BOA. C.AS. 561/23544 – (24 Şaban 1210 – 29 Şubat 1796); BOA. AE.SSLM.III. – 358/20509 – (8 Şevval 1210 – 16 Nisan 1796); BOA. AE.SSLM.III – 163/9761 – (10 Şevval 1212 – 28 Mart 1798).

alındıktan sonra, “seferlü” denilen orduların belirlenmesi, orduya katılımları ve sefer boyunca yönetilip koordine edilmeleri için ordu ağası veya ordubası görevlendirilir kethüda ve yiğitbaşlarına fermanlar yazılırdı. Bu fermanların zanaatkârlara ilanı ile süreç başlardı. Ordunun her türlü ihtiyacını karşılamak için işinin ehli zanaatkârlar seçilip âletleriyle birlikte yola çıkması sağlanırdı.⁵⁸⁷ Bu minvalde sefer organizasyonunda üçüncü sınıf ikmal maddesi⁵⁸⁸ kapsamında olan aydınlatma malzemelerinin tedariki hususunda mumcu esnafı da önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı ordusunun sefer düzenlediği yere ulaşana dek yol üzerinde hava karardığında ilerleyişinin kolaylaşması, ordunun konakladığı yerlerde gece olduğuna zifiri karanlıkta konaklarken ihtiyaç duyduğu aydınlatmayı sağlaması için mumcu esnafı mensupları da sefere iştirak ederdi. Genellikle orducu emirleri duyurulduğunda mumcu esnafından bir ya da iki ustanın gönderilmesi ve yanında iki hayme yani çadır ile orduya katılması emredilmiştir. Bu haymenin temin edilmesinin ve hazırlanmasının mumcu esnafının kendi sorumluluğunda olduğu kabul edilmiştir.

1645’te başlayan ve 1669’da Girit’in fethiyle sonra eren Osmanlı-Venedik Savaşı esnasında ordunun ihtiyaçları doğrultusunda aralarında mumcu esnafının da bulunduğu zanaatkârlardan birer kişinin yanında gerekli malzemeleriyle birlikte geciktirilmeden Girit’e gönderilmesi 1667 (1077) yılında talep edilmiştir.⁵⁸⁹ 16 Mart 1691 (12 Cumadelâhire 1102) tarihli bir başka hükümde düzenlenecek sefer-i hümayun için İstanbul’dan gerekli tüm çadır ve âlet edevatlarıyla birlikte çeşitli esnaf gruplarının (hurfetlerin) yola çıkması emredilmiştir. Bu hükme göre mumcu esnafı (hurfet-i mumcuyân) bir adet hayme (çadır) hazırlayarak sefere iştirak edecektir.⁵⁹⁰ Vâkı‘at-ı Ruzmerre adlı eserinde 13 Mart 1693 (6 Recep 1104) tarihli bir sefer emrine yer veren Üsküdârî Abdullah Efendi düzenlenecek olan sefere mumcuların iki hayme ile katılacağını kaydetmiştir.⁵⁹¹ 3 Şubat 1696 (18 Cemaziyelahir 1107) tarihli bir

⁵⁸⁷ Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere!... Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 41.

⁵⁸⁸ Tolga Seçkin Zafer, “Osmanlı Ordusunun Lojistik Yapısının Harekât Başarısına Etkisi: Girit ve II. Viyana Kuşatmalarında Lojistik Faaliyetlerinin İncelenmesi” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, 2025), 17.

⁵⁸⁹ Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil – 139a/1 (17 Şaban 1077 – 12 Şubat 1667) Yılmaz ve diğerleri, *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H. 1077 / M. 1666 - 1667), 878.

⁵⁹⁰ Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil – 94a/1 (12 Cumâdelâhire 1102 – 16 Mart 1691) Coşkun Yılmaz, ed., *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil* (H. 1102 / M. 1691), çev. Hüseyin Kılıç vd. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 430-31.

⁵⁹¹ Üsküdârî Abdullah Efendi ve Muzaffer Doğan, *Vâkı‘at-ı Rûz-merre*, c. 1, ed. Recep Ahıshalı (TÜBA, 2017), 255. “Sefer-i hümayûna me’mûr asâkir-i İslâmın zâd ü zevâdeleri bulunmak için Bilâd-ı Selâse i’tibâr olunan mahmiye-i İstanbul ve Edirne ve Burusa’dan mu’tâd üzere esnâf-ı orducu ihrâc ve menâzil ü merâhilde pâzârbaşları ma’rifetiyle haymeleri ile mevcûd bulunup ve zahîreleri firâvân olmak üzere ihrâcı fermân olunan

hükme göre Davudpaşa Sahrası'nda toplanacak orduya toplam 27 farklı esnaf grubu 84 hayme ile katılacak olup, mumcu esnafının payına düşen iki haymedir.⁵⁹² 2 Kasım 1768 (21 Cemaziyelahir 1182) tarihli orducu emrine göre mumcu esnafının iki hayme ile orduya katılması emredilmiş olup bu iki haymenin toplam bedeli 60 bin akçedir.⁵⁹³ 9 Şevval 1183 (5 Şubat 1770) tarihli orducu emrinde ise mumcu esnafının Hasan Beşe bin Cafer ve Yakub Beşe bin Ali'yi orducu tayin ettiği ve o sene düzenlenecek sefere toplam bedeli 60 bin akçe olan iki adet hayme ile katılması emredilmiştir.⁵⁹⁴ 24 Şubat 1771 (9 Zilkade 1184) tarihli bir orducu emrinde mumcu esnafının yanında getirmesi istenilen iki haymenin toplam bedelinin 500 kuruş olduğu, bu 500 kuruşun mumcu esnafının kethüda, yiğitbaşı ve diğer ileri gelenlerince toplandığı belirtilmiştir.⁵⁹⁵ 1 Ocak 1788 (22 Rebiülevvel 1202) tarihli bir başka orducu emrine göre mumcu esnafı iki hayme için 600 kuruşu toparlayıp teslim ederek üzerlerine düşen görevi yerine getirmiştir.⁵⁹⁶ 11 Şubat 1789 (15 Cemaziyelevvel 1203) tarihli orducu emrine göre ise mumcu esnafının payına düşen iki hayme için 500 kuruştur.⁵⁹⁷ 21 Ocak 1790 (5 Cemaziyelevvel 1204) tarihli orducu emri ise mumcu esnafının payına düşen iki hayme için belirlenen tutar 400 kuruştur.⁵⁹⁸ 5 Ocak 1791 (29 Rebiülahir 1205) tarihinde mumcu esnafına hitaben verilen orducu emrinde ise iki hayme için biçilen 600 kuruş bedelin kethüda ve ustalar tarafından ödendiği kaydedilmiştir.⁵⁹⁹

Ordu ve esnaf alayları, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı temsil edenlerle halkı temsil edenlerin tek yönlü işbirliğinin simgesi olarak değerlendirilebilir. Hanedan mensuplarının düğünlerinde, şehzadelerin sünnet düğünlerinde, ordu sefere çıktığında ve döndüğünde başkentte şenlikler yapılması kadim bir gelenektir. Sultan III. Murad'ın (1574-95)

orducılardır. An-câhib-i mahrûse-i İstanbul be-cihet-i ihrâc-kerden-i esnâf-ı ordıcıyân der-sefer-i hümayûn, el-vâkı' fî sene 1104, ber-müceb-i defter-i Hazine-i âmire. Hırfet-i mumcıyân hayme 2.”

⁵⁹² İKA, İstanbul Sicilleri no: 22 – 189b/1 (18 Cemaziyelahir 1108 – 3 Şubat 1696) – “...işbu bin yüz yedi senesinde musammem olan sefer-i hümayûnum için dahi vakti hulûlünden nevrüz-ı sultâniden on gün mukaddem Davudpaşa sahrâsında mevcûd ettirilmek üzere mevkûfâtıdan virilen mühürlü ve nişanlı sûret-i defterde ta'yîn olundığı üzere şehir-i İstanbul'da yirmi yedi hırfet seksen dört çadır olmak üzere bütün esnâf ordusu ihrâcî fermânım olmağla ma'rifet-i şer'le ihrâc ve nevrüz-ı sultâniden on gün mukaddem ve Davudpaşa sahrâsında mevcûd ve hâzır ve âmâde etdirdesiz deyü fermânım olmuştur... - Hırfet-i mumcıyân- hayme 2.” Bu hüküm İSAM tarafından yayınlanan kitapta 165b/1 olarak geçmektedir. Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri 57 - İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1107 / M. 1695-1697)*, 638.

⁵⁹³ İKA, İstanbul Sicilleri no: 31 – 36a/2 (21 Cemaziyelahir 1182 - 2 Kasım 1768).

⁵⁹⁴ İKA, İstanbul Sicilleri no: 31 – 90a/1 (9 Şevval 1183 - 5 Şubat 1770).

⁵⁹⁵ İKA, İstanbul Sicilleri no: 33 62a/1 (9 Zilkade 1184 – 24 Şubat 1771).

⁵⁹⁶ İKA, İstanbul Sicilleri no: 55 – 104b/2 (22 Rebiülevvel 1202 - 1 Ocak 1788).

⁵⁹⁷ İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 9b/1 (15 Cemaziyelevvel 1203 - 11 Şubat 1789).

⁵⁹⁸ İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 42a/2 (5 Cemaziyelevvel 1204 – 21 Ocak 1790).

⁵⁹⁹ İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 75a/1 (29 Rebiülahir 1205 – 5 Ocak 1791).

oğlu Şehzade Mehmed için 1582 yılında düzenlediği 52 gün ve gece süren⁶⁰⁰ At Meydanı'ndaki şenlikteki esnaf alayında her gün başka bir esnaf grubu marifetlerini sergilemişti. Geçit töreninde balmumundan yapılmış otuz metre uzunluğunda çiçek ve hayvan figürleriyle süslü, güç ve bereket sembolü nahıllar kullanılmıştır.⁶⁰¹ Bu şenlikte padişahın huzurunda marifetlerini sergileyen ve hediyelerini takdim eden esnaf grupları arasında şem'acıyân, şem'acıyân-ı dîger ve şem'acıyân-ı mîrî adlarıyla mumcuların bulunduğu kaydedilmiştir. Mumcu esnafı padişaha muhtelif renk ve ebatlarda mumlar, beyaz bal mumu ve kafûrî mum takdim etmiştir.⁶⁰² IV. Murad Bağdat seferi öncesinde ordu alayı düzenlenmesini emretmiştir. Sultan esnafın “şakalaşarak” sekizer kat mehterhane çalarak Alay Köşkü önünden törenle geçmesini, geçerken de esnafın meslekî hünerlerini sergilemesini istemiştir. Her esnaf grubunun idarecileri ve ileri gelenleri (ihtiyarları, kethüda ve yiğitbaşları vs) tüm örgütüyle görünmesini isteyen IV. Murad'ın kendisi de töreni izlemek istemiştir.⁶⁰³ Sonuç olarak düzenlenen bu esnaf alayları esnaf loncalarının kendilerini halka ve padişaha göstermesi, bir nevi reklamlarını yapabilmesi ve yeteneklerinin üstünlüğünü ortaya koyabilmesi için bir şans olarak görülebilir.⁶⁰⁴

III.C. Dönem Kaynaklarına Mumun Yansıması (Seyahatnâmeler, Kronikler)

Mumcu esnafına dair Osmanlı dönemi kaynaklarında bize net bir şekilde bilgi veren belki de ilk isim Evliya Çelebi'dir. Onun 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1681'e dek Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri anlatan “Seyahatnâme” isimli eseri⁶⁰⁵ bizlere Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve ekonomik hayat, günlük yaşam, kültürel öğeler hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Hemen hemen akla gelebilecek her türlü esnaf grubu hakkında türlü bilgiler vermeyi ihmal etmeyen Evliya Çelebi mumcu

⁶⁰⁰ Bahsi geçen şenliğin tam olarak kaç gün sürdüğüne dair muhtelif kayıtlar mevcuttur. Ferâhî'nin Sûrnâmesi'ne göre şenliğin 40 gün sürdüğü görülürken, İntizâmî Sûrnâmesi'ne göre süre 43 gündür. Bazı kaynaklarda ise şenliğin Haziran'ın ilk günlerinden başlayarak Temmuz sonlarına kadar toplam 52 devam ettiği yazmaktadır. Mehmet Özdemir, “1582 Şenliğine Dair Yeni Keşfedilen Bir Eser: Ferâhî Sûrnâmesi”, ed. Feridun Emecen vd. (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017), 393. Selânikî Mustafa'nın Târih adlı eserinde süre 55 gündür. Özdemir Nutku, “İstanbul Şenliklerindeki Dramatik Gösteriler”, içinde *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (2015), 7:515.

⁶⁰¹ Banu Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı* (Kabalıcı Yayınları, 2012), 64.

⁶⁰² Özdemir, “1582 Şenliğine Dair Yeni Keşfedilen Bir Eser: Ferâhî Sûrnâmesi”, 394-400.

⁶⁰³ Ersu Pekin, “Sûrnâme'nin Müziği 2: 18. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Müzik”, içinde *Filiz Çağman'a Armağan*, ed. Ayşe Erdoğan vd. (Lale Yayıncılık, 2018), 477-78.

⁶⁰⁴ Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul / Kent - Saray - Günlük Yaşam*, 4. (Yapı Kredi Yayınları, 2019), 140.

⁶⁰⁵ Nuran Tezcan, “Seyahatnâme”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul), 37:16-19.

esnafından “iç yağı mumcuları, balmumu tacirleri esnafı ve Etmeydanı mumcuları esnafı” şeklinde gruplandırıp bahsetmiştir.⁶⁰⁶

Seyahatnâme’de İstanbul’daki iç yağı mumcularının 555 işyerinde 5501 mumcu ile kasaplardan aldıkları iç yağlarıyla üretim yaptığından, pîrlerinin adı bilinmese de bu kişinin zanaatinde olan ustalığını simgeleyen kemerinin (şedd) Enes ibn Malik tarafından bağlandığından bahsedilmektedir. Kârhâne-i Şem‘-i Asel-i Sultânî yani sultan için üretim yapan bir tane imalathane vardır. Bu imalathane Odunkapısı’nın iç yüzünde Kundakçılar arasında büyük işyeridir. Başında sorumlu olarak ağa ve emin bulunmakta toplam 100 çalışanı ile bütün selâtin camilerine, sultanlara, Eski Saray’a, Yeni Saray’a, vezir ve âyân saraylarına balmumları bu imalathanede hazırlanmaktadır. Evliya Çelebi mum yağından üretim yapan zanaatkârların nakışlı mum ve fenerler yapıp, yel mumu, fişek mumu, kimi başsız kimi elsiz ayaksız şekilde Ebû Ali mumu denilen mumları ürettiğinden söz etmektedir. Padişah tarafından düzenlenen şenliklerde maharetlerini sergileyen mumcu esnafı ürettiği rengârenk ürkütücü figürlü mumları yaktığında ortaya çıkan manzara ile görenlere dehşet vermekteydi.⁶⁰⁷ Evliya Çelebi’nin anlattığı mumcu esnafının da katıldığı geçit töreni IV. Murad devrinde yapılan şenliklerdeki esnaf alayıdır. Osmanlı döneminde bazı yerlerde, bazı tarihlerde kaç tane mumhane olduğunu belgeler üzerinden tespit edebiliyor olsak bile tam olarak kaç tane mumhane ve mumcu ustası olduğunu belirlemek ne yazık ki pek mümkün olmamıştır. Yine de belgelerde karşımıza çıkan rakamlar göz önünde bulundurulduğunda Evliya Çelebi’nin verdiği rakamlar oldukça abartılıdır.

Evliya Çelebi balmumu tacirleri esnafının ise 55 dükkânda, 100 adet işçi faaliyet gösterdiğinden bahseder ve bu kişilerin Müslüman olduğunu kaydeder. Bu tacirler

⁶⁰⁶ Zeynep Erduran, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’ne Göre İstanbul’da Esnaf, Zanaat Ve Ticaret – Açıklamalı Metin –” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006), XI; Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, 1:275; Özcan, “Etmeydanı”, 497.

⁶⁰⁷ Esnâf-ı şem‘-i revgan, mûmcuyân: “Kârhâne 555, neferât 5501, bunlar kassâbların iç yağlarına muhtâc olmağıle kassâblara yamakdır. Pîrleri Hazret-i (---)’dir. Enes ibn Mâlik kemer-bestesidir, kabri Kerbelâ’da. Ammâ kârhâne-i şem‘-i asel-i sultânî birdir. Odunkapusu’nun iç yüzünde Kundakçılar içre azîm kârhânedir, ağası ve emîni ve yüz aded neferâtı var. Cümle selâtin câmi‘lerine ve sultânlara ve Sarây-ı Atik’e ve Sarây-ı Cedid’e ve sarây-ı vüzerâ ve a’yân-ı kibâra şem‘-i asel-i kâfûr-i ahsedî bu mîri kârhânedede hâsıl olur. Ammâ sâ’ir mûm yağı kârhânelerinin ehl-i hirefleri arabalar üzre dükkânların niçe bin deste mûnakkaş mûmlar ile zeyn edüp ve niçe mûnakkaş fânûslarda mûmlar yakup ve niçe sırkalar üzre yağ mûmları donadup ve alayları içinde [168a] direk kadar mûnakkaş ve mutallâ bal mûmları yakup arabalar üzre niçe bin güne yel mûmları ve fişek mûmları ve Ebû Ali mûmları yakarlar kim ba’zı âdem kendüyi başsız görür ve ba’zısı elsiz ayaksız görür ve ba’zı mûmların şu’lesinden niçe bin âdemler sarı ve kırmızı ve yeşil ve alaca yüzlü âdemler görünüp cümle temâşâcılara havf u haşyet hâsıl olup ba’zı fişek mûmları yandıkca mûm içinde olan fişekler âmedâne top gibi çatlayup halka bir vehm târî olur.” Kahraman ve Dağlı, *Evliya Çelebi I/1 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).*, 1-1. Kitap:274; Erduran, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’ne Göre İstanbul’da Esnaf, Zanaat Ve Ticaret – Açıklamalı Metin –”, 70.

tahtirevanlar üzerine yerleştirilen dükkânlarını altın ve mücevherlerle süsleyip işlenmiş balmumlarını sergilemişlerdir. Tepeden tırnağa silahlı olarak mumcubaşı, şem‘hane nâzırı ve emini atlar üzerinde ilerler, şem‘hane emini ve nâzırı tüm mumcuların hâkimidir. Dökülen balmumları eminin mührüyle mühürlenir, hilesiz üretim yapılması esastır buna uymayanlar cezalandırılır.⁶⁰⁸

Evliya Çelebi İstanbul’da Etmeydanı’nda yalnızca Yeniçeri Ocağı için üretim yapan bir mumhane olduğundan bahseder. Bu mumhanede 75 adet mumcu çalışmaktadır. Ürettikleri mumları üç tanesi bir akçeden yeniçerilere veren Etmeydanı mumcuları bu fiyat tarifesinden kaynaklı uğradıkları zararı Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki kadim kanun üzere Defterdar’dan alırlardı.⁶⁰⁹

22 Mayıs 1524’te başlayıp 5 Haziran’a dek süren Kanuni’nin kızı Hatice Sultan ile sadrazam İbrahim Paşa’nın Atmeydanı’nda düzenlenen düğün göreninde geceleri mum donanmaları ve havai fişek gösterileri yapılmıştır.⁶¹⁰ 1582’de III. Murad’ın oğlu Şehzede Mehmed’in sünnet düğünü gece ve gündüz yapılan eğlencelerle 50 günü aşkın sürmüştür. Geceleri şehrayın denilen kandillerle, meşale ve havai fişeklerle donanma geceleri düzenlenmiş, ayrım gözetmeksizin bütün halk bunlara iştirak etmiştir.⁶¹¹ 1582 yılındaki bu şenlik Safevilerle savaşın sürdüğü, Osmanlı İmparatorluğu’nun içte ve dışta kriz yaşadığı bir dönemde halkı padişahın gücünün hâlen yerinde olduğuna inandırma yolunda bir araç olarak kullanılmıştır.⁶¹²

⁶⁰⁸ Esnâf-ı tâcirân-ı şem‘-i asel: “Dükkân 55, neferât yüz, bunlar cümle müslimlerdir, tahtirevânlar üzre dükkânların zer [ü] zîver ile tezyîn edüp ve gûnâ-gûn oyma kâğızlar ile mûnakkaş şem‘-i aselleri zeyn edüp ve cümle bunlar dahi pür-silâh olup ziyet-i kerr ü fer ile mûmcubaşı ve şem‘hâne nâzırı ve emîni, küheylân atlar üzre rikâb rikâbe ubûr ederler. Ammâ bu mîrî şem‘hâne emîni ve nâzırı cümle mûmculara hâkimdir. Ne kadar balmûmu dökülse bu emînin mührüyle memhûrlanup fûrûht olur. İçine yağ ve çam sakızı koyamazlar, hîle ederlerse tecrîm edüp haklarından gelir mazbût esnâfdır.” Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, 1:274; Erduran, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’ne Göre İstanbul’da Esnaf, Zanaat Ve Ticaret – Açıklamalı Metin –”, 70.

⁶⁰⁹ Esnâf-ı mûmciyân-ı Etmeydanı: “Kârhâne bir, neferât yetmiş beş, bu kârhâne yeniçeri ocağına mahsûsdur. Cemî‘i zamânda yeniçerilere üç mûm bir akçeye verirler, zararın defterdâr paşa’dan alırlar, kânûn-ı Süleymânî budur.” Erduran, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’ne Göre İstanbul’da Esnaf, Zanaat Ve Ticaret – Açıklamalı Metin –”, 71; Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, 1:275.

⁶¹⁰ Necdet Sakaoğlu, “Süleyman I”, içinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 7:83.

⁶¹¹ Metin And, “Sur-ı Hümayun”, içinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 7:72.

⁶¹² Derin Terzioğlu, “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation”, *Muqarnas*, sy 12 (1995): 85.

1631 yılında İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier seyahatnamesinde padişahın hazinesindeki sandıklardan birinde boyu iki ayağı aşan (60 cm), balmumuna benzeyen, rengi kurşuniye çalan, Habeşistan'dan getirilen çok pahalı karışımdan yapılmış mumlar bulunduğundan bahsetmiştir. Bu mumların her biri hemen hemen yüz ekü⁶¹³ değerindedir. Bu mumlar öyle kıymetlidir ki yalnızca padişahlar hasekilerini ziyaret ettiğinde, değerli taşlarla bezenmiş iki büyük şamdana yerleştirilerek yakılmaktadır. Mumun yarısı tükendiğinde haremde görevli hadımağalar mumları söndürüp hasekilerin yakını olan diğer ileri gelen kadınlara saygı nişanesi olarak verip, başka iki mum yakmaktadır.⁶¹⁴

Şarkiyatçı Antoine Galland, 7 Mayıs 1672'de IV. Mehmed'in 1672 yılında Lehistan üzerine yaptığı ve zafer ile sonuçlanan Kamanîçe kuşatması⁶¹⁵ için Osmanlı ordusunun Edirne'den yola çıkışına ve aralarında ekmekçi, kasap, yemişçi, mumcu gibi muhtelif çalışma alanlarından yaklaşık üç bin kişilik esnaf alayının yürüyüşüne şahit olmuştur. Galland notlarında mumcu esnafından “...Silahçılar arasında ala binmiş olup kılıçları temizliyor gibi yapan biri vardı, şamdancılar arasında ata binmiş bir çırak mevcut olup bu da mum imalini taklit ediyordu. Mumcuların önlerinden içi mumla dolu bir sandık taşınmaktaydı.” şeklinde bahsetmiştir.⁶¹⁶

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin 1675 civarında yazdığı “Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman” adlı eserinde “Dekakin-i erbab-ı hiref bunlardır ki huruf-ı tehecci üzere tertib olunup bu mahalde tahrir olundu” diyerek alfabetik sıraya göre dükkân sahibi esnaf gruplarını sayar. Bunlar arasında Balmumcular ve yağ mumcular da vardır.⁶¹⁷

Charles White “İstanbul'da Üç Yıl” adlı seyahatnâmesinde III. Ahmed (1703- 1730) döneminde ışığa yüklenen anlamı gözler önüne serebilecek mahiyyetteki bir sahneye dair duyduklarını kaleme almıştır. Bahçe işlerine ve lale yetiştiriciliğine meraklı olan Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa geniş lale bahçelerini III. Ahmed'e yalnız gündüz saatlerinde

⁶¹³ Ekü yani écu: Bir yüzünde arma bulunan altın veya gümüşten üretilmiş eski Fransız parasına verilen isimdir. “écu”, Larousse, erişim 10 Mayıs 2025, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/%C3%A9cu/27787>.

⁶¹⁴ J. B. Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan (Kitap Yayınevi, 2012), 90.

⁶¹⁵ Kamanîçe Kuşatması için ordunun ihtiyaç duyduğu balmumunu devlet hizmet ocaklığı olarak belirlediği yerlerden temin etmiştir. Bunlardan bazıları Yenişehir ve Fener'den 45250 akçe karşılığı 905 vukiyye balmumu, Niğbolu Sultan Selim Evkâfı'ndan 29283 akçelik balmumu, Köstendil'de Sultan Süleyman Evkâfı'na ait 100 haneden temin edilen 36950 akçelik balmumu idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Nuri Türkmen, “Kamanîçe Seferinin Hazırlıkları” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi, 2002), 131.

⁶¹⁶ Gülgün Aybet Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası Ve İnsanları-1530-1699*, 4. (İletişim Yayınları, 2010), 404-20; Antoine Galland ve Charles Schefer, *Antoine Galland İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, c. 1, çev. Nahid Sırrı Örik (Türk Tarih Kurumu, 1987), 111.

⁶¹⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, 53-54.

göstermekle yetinmeyip gece de gösterebilmek için özel çaba sarf etmiştir. Çiçek saplarına binlerce küçük mum bağlamış, toprağa tellerle tutturarak çiçek tarhlarını aydınlatmış ve bahçede olaşan küçük kaplumbağaların sırtına mumlar bağlayarak bahçeyi aydınlatmayı sağlamıştır. Sultan III. Ahmed çok beğendiği bu gösteriye “Lale Çerağanı” adını vermiş, sadrazamın konağı ondan sonra Çırağan Yalısı⁶¹⁸ olarak anılmıştır.⁶¹⁹ 1718-1730 yılları arasında “ahlâki tefessüh (çürüme)” olarak görülen Lale Devri’nin simgelerinden görülen lale çerağanları için Ahmet Refik “*Baharın gündüzleri seyr-i bedâyi’le geçtiği gibi, geceleri de çırağan safâlarıyla imrâr olunurdu. (...) Bütün laleler arasına muhtelif renklerde şekerler konur, araları kandiller ve şem’alarla donatılırdı...*” ifadelerini kullanmıştır.⁶²⁰

III. Ahmed’in dört oğlu için 1720 yılında düzenlenen ve 15 gün süren sünnet şenliklerini anlatan Surnâme-i Vehbi şenliğin altıncı gününde gerçekleşen 57 farklı esnaf grubunun katıldığı esnaf alayını da ayrıntılarıyla yazmayı ihmal etmemiştir. Bu esnaf alayında gelenek olduğu üzere her esnaf grubu imkânları doğrultusunda sultana hediye sunmuştur. Bu hediyeler türü ve maddi değeri açısından değişiklik gösterse de kimi zaman altın/gümüş tepsi, şamdan, tütsü ve gülsuyu matarası gibi metal objeler, değerli kumaşlar, meyveler, baharatlar olabildiği gibi esnaf gruplarının zanaatini sergiledikleri ürünler de olabiliyordu. Mesela mumcular 1720 şenliğinde padişaha bir makas ve gümüş şamdan sunmuşken, balmumu tüccarlarının mütevazı hediyesi paketlenmiş mumlardı.⁶²¹ Bu düğünü anlatan bir diğer surnâme Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Surnâmesidir. Hâfız Mehmed Efendi düğünde düzenlenen esnaf alayına 45 farklı esnaf grubunun katıldığını yazmıştır. Bunlar arasında balmumcu ve yağ mumcu esnafı da vardır. Düğünün altıncı gününde başlayan esnaf alayının ilk gününde sırasıyla çiftçiler, ekmekçi ve somuncular, koyun kasapları ve sığır kasaplarının ardından yağ mumcuları geçmiştir. Yağ mumcularının önünde başlarında pamuktan yumaklar bulunan on kadar mumcu ellerinde alaca mum ve alemlerle yürüyüşünü gerçekleştirmiştir.

⁶¹⁸ Çırağan Yalısı III. Ahmed’in 1730 yılında Patrona Halil İsyanı ile tahttan indirilmesinden sonra kimi zaman konut kimi zaman siyasi konuların görüşüldüğü ve misafirlerin ağırlandığı bir yer olmuş, 1741 yılında geniş çaplı bir tamirat görmüş, 1767’de Sultan I. Abdülhamid tarafından Şeyhülislam İbrahim Efendi’ye verilmiş, 1774’te ise mezdad kaimesi ile satışa çıkarılmış ve Sultan III. Selim’in kız kardeşi Beyhan Sultan tarafından satın alınarak 1791-1795 yılları arasında Yorgi Kalfa tarafından yeniden inşa edilmiştir. Sultan II. Mahmud döneminde tam bir saray haline gelmesi için inşa faaliyetlerine 1834’te Mimar Abdülhalim tarafından başlanmış olsa da II. Mahmud Çırağan Sarayı’nın tamamlandığını göremeden 1839’da vefat etmiş, Saray’ın inşası 1841’de tamamlanmıştır. Selman Can, “Belgelerle Çırağan Sarayı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1997), 5-9.

⁶¹⁹ Charles White, *İstanbul’da Üç Yıl - Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844*, c. 1, çev. Zeynep Rona (Kitap Yayınevi, 2022), 44-45.

⁶²⁰ Özlem Kumbar, “Lale Çırağanı Nedir?”, içinde *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti Ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan vd. (Kömen Yayınları, 2018), 701.

⁶²¹ Erdoğan İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century*, 197.

Esnafların geçit töreni tek günde tamamlanmamış balmumcuların geçişi düğünün onuncu gününde olmuştur. Balmumcular ellerinde çiçekli şem'alar ve fişekli balmumlarıyla atlı ve piyade olarak alay geçişini tamamlamıştır. İstanbul yağ mumcuları geçiş töreninden sonra padişaha 1200 dirhem değerinde bir gümüş şamdan, makas ve buhurlar hediye etmişken balmumcular iki vukiyye ağırlığında varaklı dört kâfûrî mum, yirmi dört vukiyye ağırlığında sekiz adet sade kâfûrî mum hediye etmiştir.⁶²² IV. Mehmed'in 1675 yılında Edirne'de kızı Hatice Sultan için yaptırdığı düğün ve şehzadelerinin sünnet düğününün 18 gün süren eğlencelerini anlatan Abdi Surnâmesi'nde düzenlenen esnaf alayına dair bilgiler verilse de mumcu esnafından söz edilmemektedir. Ancak Hatice Sultan'ın çeyizinde çok sayıda mum sofrası, altın şamdan ve mum makası, bakır büyük ve küçük boy şamdan, kırmızı kadife üzeri sim mutalla kaplı 10 adet mum sofrası, som sırma on adet mum sofrası bulunduğu bahsedilmektedir.⁶²³

18. yüzyılda İstanbul'da bulunan topçu ocağının modernize edilmesi için de çalışan Baron De Tott hatıralarında Topkapı Sarayı'nda Lâlezar'da yapılan şenliği anlatırken bahçeye yeni çiçekler ekildiğini, bahçenin geceleri renkli fener ve lambalarla, içine mum dikilmiş aynalı fanuslarla aydınlatıldığını anlatmıştır.⁶²⁴

Şehrâyîn ya da donanma Osmanlılarda düzenlenen şenliklere verilen diğer isimlerdir. Işık oyunlarının sıklıkla kullanıldığı bu şenlikler genellikle su kıyısında düzenlenmekteydi. Su kıyısının seçilme sebebi ise akşam vakti ışıklar suya yansıdığına ortamın büyüleyici bir hal alması ve kullanılan ateşin oluşturabileceği yangın tehlikesini bertaraf etmektir. Şenliklerdeki ışık gösterilerinin bir kısmı kandillerle bir kısmıysa fişeklerle yapılmaktadır. Bu gösterileri hazırlamakla görevli iki zümre vardır. Bunların ilki şenliklerden sorumlu yüksek rütbeli devlet görevlileri diğeryse şenliklerdeki eğlenceleri ve gösterileri tertib etmekten sorumlu teknik zümredir.⁶²⁵

Sultan I. Mahmud ve III. Osman'ın çocuklarının olmaması nedeniyle 1730-1757 yılları arasında (1143'den 1171'e dek) Topkapı Sarayı ve İstanbul'da doğum şenliği yapılamamıştır. Sonrasında Sultan III. Mustafa'nın 1759 (1172) yılında kızı Hibetullah Sultan doğunca bunu kutlamak için düzenlenen şenlikler "Vilâdetnâme-i Hibetullah Sultan" olarak

⁶²² Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5 - Lebib Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Sûrnâmesi, Abdi Sûrnâmesi, Telhîsü'l-Beyân'ın Sûrnâme Kısmı* (Sarayburnu Kitaplığı, 2011), 295, 316-23.

⁶²³ Aslı Göksel, "The 'Surname' Of Abdi As A Sample Of Old Turkish Prose" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi University, Turkish Language and Literature, 1983), 98.

⁶²⁴ And, *Kırk Gün Kırk Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, 144.

⁶²⁵ And, *Kırk Gün Kırk Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, 129-35.

da bilinen Haşmet'in Surnâmesi adlı eserde ayrıntılarıyla anlatılmıştır. On gün on gece süren şenlikte etrafı süsleyen kandiller, meşaleler, mahya ve fanuslardan yayılan ışıklarla gece gündüze dönmüş bütün İstanbul sevinç ve safâ yeri olmuştur. Şenliğin sekizinci gününde düzenlenen esnaf alayında mumcu esnafı da yer almıştır.⁶²⁶

Sultan II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın Mehmed Said Paşa ile 1836 yılındaki düğününü anlatan Lebîb Sûrnâmesi'nde diğer surnamelerdeki gibi esnaf teşkilatlarının gösteri yaptığından bahsedilmemiş yalnızca esnaf kethüdalarının düğüne ve ziyafetlere davet edildiğinden söz edilmiştir. Düğüne davet edilen esnaf kethüdalarının sayısı 167'dir. Bunlar arasında balmumcular ve mumcular da bulunmaktadır.⁶²⁷

⁶²⁶ Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7 – Haşmet Sûrnâmesi, Melek İbrahim Sûrnâmesi, Nâfi' Sûrnâmesi, Müellifi Bilinmeyen Sûrnâmeler* (Sarayburnu Kitaplığı, 2011), 31-41.

⁶²⁷ Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5 - Lebîb Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Sûrnâmesi, Abdi Sûrnâmesi, Telhîsü'l-Beyân'ın Sûrnâme Kısmı*, 43-44.

SONUÇ

Bu tez çalışması, Osmanlı İstanbul’unda mum üretimini ve mumcu esnafını, yalnızca gündelik bir zanaat faaliyeti ya da sıradan bir tüketim pratiği olarak değil; kentsel mekânın örgütlenişi, üretim–tedarik ilişkileri ve devletin düzenleyici müdahaleleri ekseninde şekillenen çok katmanlı bir iktisadî yapı olarak ele almıştır. Çalışmanın çıkış noktasını, İstanbul’daki mumhanelerin şehir içindeki dağılımının neden belirli bölgelerde yoğunlaştığı sorusu oluşturmuş; bu mekânsal örüntünün ardında yatan dinamikler, arşiv belgeleri, normatif düzenlemeler ve mekânsal analiz yöntemleri aracılığıyla bütüncül biçimde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede tez, mumcu esnafını Osmanlı şehir ekonomisinin tali bir unsuru olarak değil, kamusal hayatın sürekliliğini sağlayan işlevsel bir üretim kolu olarak konumlandırmaktadır.

Araştırma sürecinde izlenen yöntem, farklı belge türlerinin karşılaştırmalı kullanımına dayalı metin temelli analiz ile mekânsal ve nicel verilerin birlikte değerlendirilmesini mümkün kılmıştır. Kadı sicilleri, muhasebe defterleri, narh kayıtları ve anlatı kaynakları, tekil örnekler üzerinden genelleme yapma riski barındırmakla birlikte; bu belgelerin mekânsal dağılım ve zamansal düzenlilik bağlamında birlikte okunması, mum üretimi ve tüketimine ilişkin daha tutarlı bir analitik çerçevenin kurulmasına imkân tanımıştır. Bu yaklaşım sayesinde mumcu esnafının faaliyetleri hem şehir içindeki fiziksel konumlanışları hem de üretim ve tüketim pratiklerinin sürekliliği üzerinden değerlendirilmiş; böylece İstanbul’daki mumculuk faaliyetlerinin belirli yapısal ve kurumsal dinamikler doğrultusunda örgütlendiği ortaya konulmuştur.

Tez kapsamında elde edilen bulgular, Osmanlı İstanbul’unda mumhanelerin şehir içindeki dağılımının üretim koşullarıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Mum üretiminin teknik ve maddi gereklilikleri, özellikle içyağı, don yağı ve balmumu gibi hammaddelere olan bağımlılığı, üretim mekânlarının belirli kentsel odaklar çevresinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Mekânsal analizler, mumhanelerin başta salhaneler olmak üzere hayvansal hammadde akışının sağlandığı alanlara, su kaynaklarına ve ticaret akslarına yakın bölgelerde kümелendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, üretim faaliyetinin sürekliliğini sağlamak amacıyla geliştirilen rasyonel bir yer seçimi pratiğine işaret etmektedir.

Çalışmada, hayvansal yağ kullanarak üretim yapan mumhaneler ile balmumu işleyen balmumcu esnafının şehir içindeki konumlanışları arasında belirgin bir mekânsal ayrışma tespit edilmiştir. İçyağı ve don yağı gibi hızla bozulan, doğrudan hayvan kesimine bağlı hammaddelerle çalışan mumhanelerin salhanelere yakın bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna karşılık balmumu ile üretim yapan esnafın, ithal hammaddelerin

depolandığı ve dağıtımının gerçekleştirildiği ticaret merkezlerine, özellikle Balkapanı ve çevresine yakın alanlarda konumlandığı anlaşılmaktadır. Bu ayrışma, Osmanlı şehir ekonomisinde farklı hammadde türlerinin farklı mekânsal örgütlenme biçimlerini beraberinde getirdiğini ve üretim teknolojisi ile kentsel mekân arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Mumhanelerin konumsal tercihleri yalnızca hammaddeye erişimle sınırlı değildir. Su kaynaklarına yakınlık, yangın riski yüksek bir üretim faaliyeti olan mumculuk açısından üretim güvenliğinin sağlanması bakımından önem taşımaktadır. Aynı zamanda ticaret akslarına ve denetim merkezlerine yakınlık, narh uygulamaları, hammadde temini ve esnaf faaliyetlerinin gözetimi açısından işlevsel bir rol oynamıştır. Bu çerçevede mumhanelerin mekânsal yoğunlaşması, bireysel esnaf tercihlerinden ziyade, devlet denetimi, üretim güvenliği ve kentsel lojistik ihtiyaçların kesişiminde şekillenen yapısal bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Tez kapsamında aylık balmumu alım miktarlarına ilişkin nicel verilerden yapılan analizler, balmumu alımlarının uzun vadede görece istikrarlı bir tüketim rejimi içerisinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Yıllık toplam alımların büyük bölümünün belirli bir bant aralığında yoğunlaşması, mumun Osmanlı İstanbul’unda vazgeçilmez bir kamusal ve kurumsal tüketim maddesi olduğunu göstermektedir. Fiyat dalgalanmalarına rağmen alım miktarlarının ani ve süreklilik arz eden düşüşler sergilememesi, balmumu tüketiminin klasik arz-talep mekanizmalarına bütünüyle tâbi olmadığını; bunun yerine kamusal ihtiyaçlar, kurumsal zorunluluklar ve ritüel pratikler tarafından şekillendirilen bir talep yapısına sahip olduğunu düşündürmektedir.

Balmumu alımlarının yıl içindeki dağılımı incelendiğinde, tüketimin homojen bir seyir izlemediği; belirli aylar etrafında düzenli biçimde yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Şaban, Ramazan ve Şevval aylarında artan alımlar, balmumu tüketiminin doğal mevsim koşullarından çok, Hicrî takvimin belirlediği dinsel ve toplumsal ritimlerle uyumlu bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık bazı ayların görece daha düşük alım düzeyleriyle karakterize olması, tüketimin bireysel tercihlerden ziyade kamusal ve kurumsal ihtiyaçlara göre şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca balmumu alım miktarlarında artış ya da azalış görülmesi, bu tüketim rejiminin sabit ve değişmez olmadığını; idari uygulamalar, kurumsal ihtiyaçlar ve toplumsal koşullara bağlı olarak esneyebilen bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Mekânsal ve zamansal bulgular birlikte değerlendirildiğinde, mumcu esnafının Osmanlı İstanbul’undaki konumunun yalnızca üretim faaliyetleri üzerinden değil, kentsel sürekliliğin sağlanmasına yönelik daha geniş bir işlev çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Mumhanelerin salhaneler, ticaret merkezleri ve su yolları çevresinde yoğunlaşması, üretimin maddi koşullarına ve hammadde tedarikine dayalı rasyonel bir yerleşim mantığını ortaya koyarken; balmumu alımlarının yıl içindeki düzenli ancak esnek dağılımı, bu üretimin hangi zamanlarda ve hangi kurumsal ihtiyaçlar doğrultusunda harekete geçtiğini göstermektedir. Böylece mumcu esnafının faaliyetleri, mekân ve zaman eksenlerinin kesişiminde işleyen bütünlüklü bir sistem olarak görünür hâle gelmektedir.

Bu bütünlüklü okuma, mumcu esnafının Osmanlı şehir ekonomisinde tali ve ikincil bir üretim kolu olmadığını ortaya koymaktadır. Aksine mumculuk, başta dinî mekânlar, saray ve devlet erkânı olmak üzere kamusal alanların sürekliliğini sağlayan işlevsel bir üretim faaliyetidir. Mum tüketiminin fiyat dalgalanmalarına rağmen istikrarlı bir seyir izlemesi, bu faaliyetin piyasa koşullarından görece bağımsızlaşan kamusal bir zorunluluk alanına işaret etmektedir. Bu bağlamda mumcu esnafı, yalnızca arz–talep ilişkileri içinde hareket eden bir esnaf grubu olarak değil; devletin idari düzenlemeleri, kamusal ihtiyaçlar ve toplumsal ritimler doğrultusunda işleyen bir şehir altyapısının parçası olarak değerlendirilmelidir.

Narh uygulamaları, hammadde teminine yönelik düzenlemeler ve üretim mekânlarının belirli bölgelerde yoğunlaşması, devletin mum üretimini yalnızca ekonomik bir faaliyet olarak değil, kamusal düzenin sürdürülebilirliği açısından denetim altında tutulması gereken bir alan olarak gördüğünü göstermektedir. Mumun özellikle geceleri kamusal alanların kullanımını mümkün kılan temel bir unsur olması, bu denetimin arkasındaki temel motivasyonu açıklamaktadır. Bu çerçevede mumcu esnafının şehir içindeki konumu, devlet müdahalesi, üretim güvenliği ve kamusal ihtiyaçların sürekliliği arasında kurulan yapısal bir dengenin sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bu tez, Osmanlı İstanbul’unda mum üretimi ve mumcu esnafına ilişkin mevcut literatüre, yöntemi ve ele aldığı ilişki setleri bakımından tamamlayıcı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Mumculuk faaliyetleri literatürde çoğunlukla narh düzenlemeleri, esnaf teşkilatı ya da belirli arşiv belgeleri çerçevesinde ele alınmış; üretim mekânlarının şehir içindeki konumlanışı ile tüketim pratiklerinin zamansal düzeni ise çoğu zaman değerlendirilmemiştir. Bu çalışma, söz konusu unsurları birlikte ele alarak, mumcu esnafının faaliyetlerini mekânsal ve zamansal boyutlarıyla bütüncül bir çerçevede incelemektedir.

Tezde karşılaştırmalı belge okuma, mekânsal analiz ve nicel veri yorumlama yöntemlerinin birlikte kullanılması, literatürde parçalı biçimde bulunan bilgilerin daha tutarlı bir yapı içinde değerlendirilmesine imkân tanımıştır. Arşiv belgelerinden elde edilen mikro veriler, tekil örnekler olarak ele alınmakla yetinilmemiş; bunların şehir içindeki dağılımı ve zamansal düzenliliği üzerinden anlamlandırılması hedeflenmiştir. Bu yaklaşım, mumcu esnafının üretim ve tüketim pratiklerinin bireysel tercihlerden ziyade kurumsal düzenlemeler ve kamusal ihtiyaçlar çerçevesinde şekillendiğini göstermeyi mümkün kılmıştır.

Bu çalışmanın sunduğu katkı, Osmanlı şehir ekonomisine ilişkin mevcut yaklaşımları yeniden tanımlamaktan ziyade, mumculuk gibi görece dar bir üretim alanı üzerinden şehir içi örgütlenme, denetim ve süreklilik ilişkilerinin daha görünür hâle getirilmesine yöneliktir. İncelemenin İstanbul örneğine odaklanmış olmasıyla birlikte, burada geliştirilen analitik yaklaşımın Osmanlı'nın diğer şehirlerindeki benzer esnaf kolları ve kamusal tüketim maddeleri için de uygulanabilir olduğu düşünülmektedir. Bu yönüyle tez, ulaştığı bulgular kadar, sunduğu yöntemsel çerçeveye de Osmanlı şehir tarihi ve esnaf çalışmaları literatürüne katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)

BOA. A.{DVNS.MHM.d. 139/1393 (evâhir-i Zilhicce 1146 – Mayıs ayı başları 1734); BOA.A.{DVNS.MHM.d. 81/394 (25 S 1017/16 Haziran 1608); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 81/90 Hüküm 394 – (25 Safer 1017 – 10 Haziran 1608); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 82/20 – h. 70 (11 Muharrem 1037 – 22 Eylül 1627); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 139/1327 (evâil-i Cemaziyelevvel 1146 – Ekim ayı başları 1733); BOA. A.{DVNS.MHM.d 122/242 (Evasıt-ı C 1216 – Kasım ayı başları 1801); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 5/921 (Ramazan 973/Mart-Nisan 1566); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 31/364 (17 Ca 985 – 2 Ağustos 1577); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 42/320 h.1 (14 C 989 – 16 Temmuz 1581); BOA. A.{DVNS.MHM.d. - 42/522 (19 Z 989 – 14 Ocak 1582); BOA. A.{DVNS.MHM.d. - 42/521 (20 Z 989 – 15 Ocak 1582); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 48/24 (13 Receb 990 - 3 Ağustos 1582); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 80/779 (22 S 1024 – 23 Mart 1615); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 82/84 (9 L 1026 – 10 Ekim 1617); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 80/643 – (14 Ş 1033-16 Nisan 1624); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 133/1072 (20 M 1139-17 Eylül 1726); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 139/1471 (10 Receb 1146 - 17 Aralık 1733); BOA. A. {DVNS.MHM.d. 122/43 Hüküm 242-243 – (evâsıt-ı C sene [1]126 – Temmuz başları 1714); BOA. A.{DVNS.MHM.d. 133/1154 (evâsıt-ı Safer [1]139 – Ekim ayı sonları 1736).

Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri İstanbul Ahkam Defterleri (A.DVNS.AHK.İS.d)

BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 s.21/h.72; BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.002 – s.352/h. 1180 (evâhir-i Cemâziye’l-evvel 1162 – Mayıs ayı ortaları 1749); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.004 – s.120/h. 369 (evâil-i Muharrem sene (1)170 – Eylül ayı sonları 1756); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 00005/00032 – 61/h.197 (evâhir-i Cemaziyelahire 1172 – Şubat ayı ortaları 1759); BOA.A.{DVNS.AHK.IS.d. 0008/00014 – h. 101 (evail-i Cemaziyelevvel 1192 – Haziran ayı başları 1778); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 00008-00180 s. 355/h. 1307 (evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1193 – Haziran ayı ortaları 1779); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 9/135 – s. 266/ h. 869 (evâsıt-ı Rebiülevvel 1189 – Mayıs ayı sonları 1775); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d. 9/168 – s. 333/ h. 1092 (evâil-i Şevval 1189 – Aralık ayı sonları 1775); BOA. A.{DVNS.AHK.IS.d.00014/00064 h. 315 (28 Zilkade 1216 – 1 Nisan 1802).

Ali Emirî Abdülhamid I (AE.SABH.I): BOA. AE.SABH.I. 49/3476 (17 Ca 1201 – 7 Mart 1787); BOA. AE.SABH.I. 48/3464 (2 Şaban 1201 – 20 Mayıs 1787) ; BOA. AE.SABH.I –

18/1573 & 4/372 (10 B 1203 - 6 Mayıs 1789); BOA. AE.SABH.I. – 5/482 (10 Şaban 1203 – 6 Mayıs 1789).

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III): BOA. AE.SAMD.III. – 140/13608 (4 Receb 1121 – 9 Ekim 1709); BOA. AE.SAMD.III. 165/16117 (27 Receb 1139 – 20 Mart 1727); BOA.AE. SAMD.III 194/18731 (24 S 1141/29 Eylül 1728)

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I): BOA. AE.SMHD.I. 262/21284 (23 Safer 1149 – 3 Temmuz 1736)

Ali Emîrî Mustafa II (AE.SMST.II): BOA. AE.SMST.II. 92/9953 (gurre-i Ra 1115 – 15 Temmuz 1703).

Ali Emîrî Mustafa III (AE.SMST.III): BOA. AE.SMST.III. 99/7499 (25 R sene [1]183 – 28 Ağustos 1769); BOA. AE.SMST.III. 77/5725 (11 Zilhicce 1184/28 Mart 1771); BOA. AE.SSLM.III. – 358/20509 – (8 Şevval 1210 – 16 Nisan 1796); BOA. AE.SSLM.III – 163/9761 – (10 Şevval 1212 – 28 Mart 1798).

Ali Emîrî Mustafa IV (AE.SMST.IV): BOA. AE.SMST.IV – 23/1614 (26 R 1223 – 21 Haziran 1808).

Ali Emîrî Osman III (AE.SOSM.III): BOA. AE.SOSM.III 31-2202/2 (fî evâil-i Za sene 1168 – Ağustos başları 1755).

Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV): BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 10 (10 S 1078 – 1 Ağustos 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 28 (28 C 1078 – 15 Aralık 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 29 (Gurre-i C sene 1078 – 18 Kasım 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 30 (5 C 1078 -22 Kasım 1667); BOA. AE.SMMD.IV. 100/11695 – 31 (17 C 1078 – 4 Aralık 1667).

Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO): BOA. BEO. 1278/95787 (25 L 1316 - 8 Mart 1899).

Cevdet Askeriye (C.AS): BOA. C.AS. 561/23544 (24 Ş 1210 – 4 Mart 1796).

Cevdet Belediye (C.BLD): BOA. C.BLD 127/6339 – (23 Safer 1121- 4 Mayıs 1709) ; BOA. C.BLD. 23/1144 (20 Ra 1140 - 5 Kasım 1727); BOA. C.BLD 126/6297 – (13 Rebîü'l-evvel 1149 - 22 Temmuz 1736); C.BLD. 77/3819 (8 Muharrem 1169 – 14 Ekim 1755); BOA. C.BLD. 127/6348 (10 Cemaziyelahir 1174 – 17 Ocak 1761); BOA. C.BLD. 52/2587 – (20 Şaban 1178 - 12 Şubat 1765); BOA. C.BLD. 143/7132 – (12 Zilhicce 1199 - 16 Ekim 1785).

Cevdet Dâhiliye (C.DH.): BOA. C.DH. 8/381 – 25 Şaban 1183– 24 Aralık 1769); BOA. C.DH. 319/15907 – (7 L 1204 – 20 Haziran 1790), 317/15829 – (6 Ra 1209 – 1 Ekim 1794).

Cevdet Evkaf (C.EV.): BOA. C.EV. 154/7673 (7 Ca 1212 – 28 Ekim 1797), 278/14182 – 4 Rebiü'l-Evvel 1178 (1 Eylül 1764), 575/29011 (29 C 1208 – 1 Şubat 1794).

Cevdet Hariciye (C.HR.): BOA. C.HR. 151/7513 (25 Rebiülevvel 1217 – 26 Temmuz 1802).

Cevdet İktisad (C. İKTS.): BOA.C.İKTS. 21/1014 (11 S 1141/16 Eylül 1728); BOA. C.İKTS. 42/2059 (29 Zilhicce 1152 – 28 Mart 1740); BOA. C.İKTS. 36/1784 (11 Receb 1180 – 13 Aralık 1766); BOA. C.İKTS. 43/2129 (22 Şaban 1194 – 23 Ağustos 1780); BOA. C.İKTS. 39/1908 (21 Zilkade 1207 – 30 Haziran 1793).

Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ.): BOA. C.MTZ. 11/505 (8 Zilkade 1155 – 4 Ocak 1743).

Cevdet Saray (C.SM.): BOA. C.SM. 101/5063 (29 Cemaziyelahir 1136 – 25 Mart 1724).

Cevdet Zabtiye (C.ZB.): BOA. C.ZB. 12/587 (3 Zilkade 1205 – 4 Temmuz 1791).

Bab-ı Defteri Müteferrik Defterleri (D.M.d.): BOA. D.M.d. 36868 (19 Ra 1150 – 17 Temmuz 1737).

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kasabbaşılığı (D.BŞM.KSB)

BOA. D.BŞM.KSB. 13/41 (13 Zilkade 1140 – 21 Haziran 1728); BOA. D.BŞM.KSB. 13/43 (28 Ramazan 1140 – 8 Mayıs 1728); BOA. D.BŞM.KSB. 2/506 (19 Zilkade 1107 – 20 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 2/662 (29 Zilkade 1107 – 30 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/318 (9 Zilkade 1108 – 30 Mayıs 1697); BOA. D.BŞM.KSB. 4/137 (15 Zilkade 1109 – 25 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 4/182 (20 Zilkade 1109 – 30 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 7/174 (11 Cemaziyelevvel 1123 - 27 Haziran 1711); BOA. D.BŞM.KSB. 7/175 (11 Cemaziyelevvel 1123 – 27 Haziran 1711); BOA. D.BŞM.KSB.4/317 (6 Zilhicce 1109 – 15 Haziran 1698); D.BŞM.KSB. 4/104 (20 Şevval 1109 – 1 Mayıs 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 2/375 (4 Zilkade 1107 – 5 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 2/470 (11 Zilkade 1107 – 12 Haziran 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 13/39 (27 Şevval 1140 – 6 Haziran 1728); BOA. D.BŞM.KSB. 3/5 (gurre-i Muharrem 1108 – 31 Temmuz 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/20 (4 Muharrem 1108 – 3 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/71 (7 Muharrem 1108 – 6 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/74 (7 Muharrem 1108 – 6 Ağustos 1696); BOA. D.BŞM.KSB. 3/165 (21 Muharrem 1108 – 20 Ağustos 1696); BOA.

D.BŞM.KSB. 4/98 (8 Ramazan 1109 – 20 Mart 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 4/101 (17 Şevval 1109 – 28 Nisan 1698); BOA. D.BŞM.KSB. 7/132 (19 Zilhicce 1123 – 28 Ocak 1712); BOA. D.BŞM.KSB. 10/3 (20 Safer 1125 – 18 Mart 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-1 (22 Cemaziyelahir 1125 – 16 Temmuz 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-3 (7 Receb 1125 – 30 Temmuz 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-4 (10 Receb 1125 – 2 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-5 (18 Receb 1125 – 10 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-6 (18 Receb 1125 – 10 Ağustos 1713); BOA. D.BŞM.KSB. 11/3 (15 Ramazan 1128 – 2 Eylül 1716); BOA. D.BŞM.KSB. 12/40-1 (15 C 1136 – 11 Mart 1724); BOA. D.BŞM.KSB. 15/45 (19 Zilkade 1146 – 23 Nisan 1734); BOA. D.BŞM.KSB. 21/310 (22 Ramazan 1150 – 13 Ocak 1738); BOA. D.BŞM.KSB. 34/1 (9 Muharrem 1175 – 10 Ağustos 1761); BOA. D.BŞM.KSB. 10/68-2 (tarihi yok).

Bab-ı Defteri Başmuhasabe Matbah Emmini Defterleri (D.BŞM.MTE.d.): BOA. D.BŞM.MTE.d. 10932 (1.1.1166 – 8 Kasım 1752); BOA. D.BŞM.MTE.d. 11238 (30 Ramazan 1175 – Mart/Nisan 1762); BOA. D.BŞM.MTE.d. 11502 (29 Şaban 1209 – 21 Mart 1795); BOA. D.BŞM.MTE.d. 11397 (30 Muharrem 1193 – 17 Şubat 1779).

Evkaf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d): BOA. EV.HMH.d. 02449/2 (20 Rebiülahir 1134 – 7 Şubat 1722).

Hatt-ı Hümayun (HAT)

BOA. HAT. 26/1256 (10 Za 1200 – 4 Eylül 1786); BOA. HAT. 206/10861 (29 Zilhicce 1205 – 29 Ağustos 1791); BOA. HAT. 1504/92 (29 Zilhicce 1222 – 27 Şubat 1808); BOA. HAT 1313 - 51193 – (21 Şevval 1230 - 26 Eylül 1815); BOA. HAT 295/17541 (29 Zilhicce 1230 – 2 Aralık 1815); BOA. HAT. 1366/54120 (Zilkade 1222 – Aralık/Ocak 1807-8).

İbnülemin Maliye (İE.ML.): BOA. İE.ML. 5/338 (29 Zilhicce 1092 – 10 Aralık 1681); BOA. İE.ML. 60/5663 (24 Zilkade 1109 – 8 Haziran 1698).

İbnülemin Saray Mesalihi (İE.SM.): BOA. İE.SM. 17/1734 (18 Muharrem 1106 – 8 Eylül 1694).

İbnülemin Tevcihat (İE.TCT.): BOA. İE.TCT. 7/788 (8 Receb 1110 – 10 Ocak 1699).

İrade Dâhiliye (İ.DH.): BOA. İ.DH. 166/8739 (21 Receb 1164 – 15 Haziran 1751).

İSAM Kütüphanesi Arşivi'nde Yer Alan Yayımlanmamış İstanbul Sicilleri

İKA, İstanbul Sicilleri no: 1 – 39a/1 (evâsıt-ı Rebiülahir 1001 – 1592 yılı sonları/1593 yılı başları); İKA, İstanbul Sicilleri no: 9 – 12b/6 (25 Şevval 1136 – 17 Temmuz 1724); İKA,

İstanbul Sicilleri no: 11 – 29a/4 (Rebiülevvel 1073 – Ekim-Kasım 1662); İKA, İstanbul Sicilleri no: 11 – 32b/5 (13 Rebiülevvel 1073 – 26 Ekim 1662); İKA, İstanbul Sicilleri no: 12 – 39b/5 (4 Zilkade 1073 – 10 Haziran 1663); İKA, İstanbul Sicilleri no: 13 – 12a/1 (2 Receb 1074 – 30 Ocak 1664); İKA, İstanbul Sicilleri no: 13 – 115b/2 (11 Zilkade 1074 – 5 Haziran 1664); İKA, İstanbul Sicilleri no: 14 – 14a/2 (25 Zilkade 1074 – 19 Temmuz 1664); İKA, İstanbul Sicilleri no: 14 – 48b/1 (19 Zilhicce 1074 – 13 Temmuz 1664); İKA, İstanbul Sicilleri no: 22 – 149a/3; İKA, İstanbul Sicilleri no: 22 – 189b/1 (18 Cemaziyelahir 1108 – 3 Şubat 1696); İKA, İstanbul Sicilleri defter no: 27 – 12a/1 (18 Muharrem 1189 – 26 Haziran 1766); İKA, İstanbul Sicilleri no: 29 – 3a/1 (20 Receb 1180 – 22 Aralık 1766); İKA, İstanbul Sicilleri no: 29 – 20a/1 (gurre-i Zilkade 1180 – 31 Mart 1767); İKA, İstanbul Sicilleri no: 31 – 36a/2 (21 Cemaziyelahir 1182 - 2 Kasım 1768); İKA, İstanbul Sicilleri no: 31 – 90a/1 (9 Şevval 1183 - 5 Şubat 1770); İKA, İstanbul Sicilleri no: 32 – 11b/4 (4 Zilhicce 1182 – 11 Nisan 1769); İKA, İstanbul Sicilleri no: 33 – 48a/2 (gurre-i Zilkade 1184 - 18 Mart 1771); İKA, İstanbul Sicilleri no: 33 62a/1 (9 Zilkade 1184 – 24 Şubat 1771; İKA, İstanbul Sicilleri no: 34 – 68b/1 (25 Cemaziyelevvel 1150 – 20 Eylül 1737); İKA, İstanbul Sicilleri no: 34 – 7a/1 (28 Safer 1184 – 23 Haziran 1770); İKA, İstanbul Sicilleri no: 35 – 16b/1 (gurre-i Zilkade 1185 – 6 Mart 1772); İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 59b/4 (3 Cemaziyelahir 1187 – 22 Ağustos 1773); İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 68a/4 (10 Şevval 1187 – 25 Aralık 1773); İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 86a/2 (17 Rebiülevvel 1188 – 28 Mayıs 1774); İKA, İstanbul Sicilleri no: 36 – 64b/2 (7 Şaban 1187 – 24 Ekim 1773); İKA, İstanbul Sicilleri no:38 - 57a/2 (29 Ş 1190-13 Ekim 1776); İKA, İstanbul Sicilleri no: 37 – 62b/2 (15 Şaban 1189 – 11 Ekim 1775); İKA, İstanbul Sicilleri no: 38 – 2b/2 (11 Rebiülevvel [1205] – 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 39 – 24a&b/3 (29 Zilhicce 1188 - 2 Mart 1775); İKA, İstanbul Sicilleri no: 39 – 81a/3 (13 Zilhicce 1190 – 23 Ocak 1777); İKA, İstanbul Sicilleri no: 40 - 86a/2 – (23 Receb 1191 - 27 Ağustos 1777); İKA, İstanbul Sicilleri no: 41 – 52b/2 (9 Şaban 1119 - 5 Kasım 1707); İKA, İstanbul Sicilleri no: 42 - 1b/2 – 4a/1 (Selh-i Şaban 1191 – Ekim ayı başları 1777)- 46b/1 (3 Ra 1192 – 1 Nisan 1778); İKA, İstanbul Sicilleri no: 42 – 75b/2 (19 Şaban 1192 - 12 Eylül 1778); İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 27b/2 (21 Safer 1193 – 10 Mart 1779); İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 8a/2 (18 Zilkade 1192 – 8 Aralık 1778); İKA, İstanbul Sicilleri no: 43 – 47b-48a/1 (Evâhir-i Saferü'l-hayr 1193 – Mart ayı ortaları 1779); İKA, İstanbul Sicilleri no: 46 – 24a/2 (26 Rebiülevvel 1194 – 1 Nisan 1780); İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 10a/1 (17 Zilkade 1194 - 14 Kasım 1780); İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 30/1 (4 M 1195 – 31 Aralık 1780); İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 49b/2 (14 Safer 1195 - 9 Şubat 1781); İKA, İstanbul Sicilleri no: 47 – 75b/1 (min Rebiülahir 1195 – Nisan ayı başları 1781);

İKA, İstanbul Sicilleri no: 48 – 56a/1 (13 Receb 1196 – 24 Haziran 1782); İKA, İstanbul Sicilleri no: 49 – 88a/1 (15 Rebiülevvel 1197 - 8 Şubat 1783); İKA, İstanbul Sicilleri no: 50 – 38a/2 (10 Rebiülevvel 1197 – 13 Şubat 1783); İKA, İstanbul Sicilleri no: 51 – 28a/1 (21 Muharrem 1198 – 16 Aralık 1783); İKA, İstanbul Sicilleri no: 51 - 75a/1 ve 2 (24 Ş 1198 – 13 Temmuz 1784); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 102a&b/1 (8 Cemaziyelevvel 1200 – 9 Mart 1786); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 28b/2 (18 Şevval 1199 – 24 Ağustos 1785); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 72a&b/2 – (selh-i Saferü'l-hayr 1200 – 1 Ocak 1786); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 - 7b/2 (gurre-i Receb 1199 – Mayıs/Haziran 1785) – 7b/3 (29 C 1199 – 9 Mayıs 1785) – 10a/1 (24 Receb 1199 - 2 Haziran 1785) – 10a/2 (23 B 1199 – 1 Haziran 1785) – 135b/1 (4 Receb 1200 – 3 Mayıs 1786); İKA, İstanbul Sicilleri no: 53 – 51a/1 (gurre-i Muharrem 1200 – 4 Kasım 1785); İKA, İstanbul Sicilleri no: 54 - 11a/1 (12 Ş 1200 – 10 Haziran 1786) – 15b/2 (selh-i Ş 1200 – Haziran ayı sonları 1786) – 55a/1 (2 Rebiülahir 1200 – 2 Şubat 1786) – 80a/1 (3 Ra 1201 – 24 Aralık 1786) – 114b/1 (25 B 1201 – 13 Mayıs 1787) – 121a/2 (14 Ş 1201 – 1 Haziran 1787); İKA, İstanbul Sicilleri no: 55 – 104b/2 (22 Rebiülevvel 1202 - 1 Ocak 1788); İKA, İstanbul Sicilleri no: 56 - 31b/2 (26 Receb 1202 – 2 Mayıs 1788) – 36b/1 (13 Ş 1202 – 19 Mayıs 1788); İKA, İstanbul Sicilleri no: 56 60a/2; İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 9b/1 (15 Cemaziyelevvel 1203 - 11 Şubat 1789); İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 42a/2 (5 Cemaziyelevvel 1204 – 21 Ocak 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 30b/3 (15 Rebiülevvel 1204 – 3 Aralık 1789); İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 50b/2 – (9 Şaban 1204 – 24 Nisan 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 57 – 75a/1 (29 Rebiülahir 1205 – 5 Ocak 1791); İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 9b/1 (17 Cemaziyelevvel 1203 – 13 Şubat 1789); İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 16a/1&2 (5 Receb 1203 – 1 Nisan 1789) – 49b/2 (3 Rebiülevvel 1204 – 21 Kasım 1789) – 60b/2 (gurre-i Receb 1204 – 17 Mart 1790) – 66a/1 (selh-i Şaban 1204 – 14 Mayıs 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 52a/2 – (27 Rebiülevvel 1204 – 15 Aralık 1789); İKA, İstanbul Sicilleri no: 58 – 56a/2 (16 Cemaziyel evvel 1204 – 1 Şubat 1790); İKA, İstanbul Sicilleri no: 59 – 13a/1 (12 Cemaziyelevvel 1205 – 17 Ocak 1791)– 44a/2 (15 Zilkade 1205 – 16 Temmuz 1791)– 22b/1 (3 Receb 1205 – 8 Mart 1791) – 24a/2 (25 Receb 1205 – 30 Mart 1791) – 27a/2 (13 Şaban 1205 – 17 Nisan 1791) – 64b/2 (6 Rebiülevvel 1206 – 3 Kasım 1791) – 65a/1 (5 Rebiülevvel 1206 – 2 Kasım 1791) – 90b/1 (26 Cemaziyelahir 1206 – 20 Şubat 1792) - 87b/2 (17 Cemaziyelahir 1206 – 11 Şubat 1792); İKA, Kadı Sicilleri no: 60 – 2b/1 (21 Şevval 1205 - 23 Haziran 1791) – 3a/1 (21 Şevval 1205 - 23 Haziran 1791) – 22a/1 (11 Safer 1216 - 23 Haziran 1801); İKA, İstanbul Sicilleri no: 62 – 5b/1 (27 Şevval 1208 – 28 Mayıs 1794) – 39b/2 (9 Receb 1208 – 10 Şubat 1794); İKA, İstanbul Sicilleri no: 65 – 27b/1 (18 Safer 1200 – 21 Aralık 1785); İKA, İstanbul Sicilleri no:

67 – 60b/2 (26 Şevval 1211 – 24 Nisan 1797); İKA, İstanbul Sicilleri no: 68 21a/2 (7 Ş 1211 – 5 Şubat 1797); İKA, İstanbul Sicilleri no: 69 32b/1 (22 R 1212 – 14 Ekim 1797) – 65b/1 (17 Receb 1212 – 31 Aralık 1797) – 66a/h.1- (17 Receb 1212/5 Ocak 1798); İKA, İstanbul Sicilleri no: 70 – 65a/2 (20 Receb 1213 – 28 Aralık 1798).

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

MAD.d. 17008 s. 37 (H. 1139 – 1726); MAD.d. 05768 s.545 (H. 1146 – 1733); MAD.d. 17163 s. 34 (H. 1152 – 1739); MAD.d. 17572 s. 96 (H. 1183 – 1769); MAD.d. 17489 s. 33 (H. 1196 – 1782); MAD.d. 17521 s. 33 (H. 1198 – 1784); MAD.d. 17589 s. 36 (H. 1207 – 1792).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.)

BOA. TS.MA.d. 8275 (13 Cemaziyelahir 1008 – 31 Aralık 1599); TS.MA.d. 10269 – 9a (13.6.1008/31 Aralık 1599); BOA. TS.MA.d. 4226/4 (29.12.1184 – 15 Nisan 1771).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS.MA.e.)

BOA. TS.MA.e. 321/1 (29 Zilhicce 886 – 18 Şubat 1484); BOA. TS.MA.e. 759/38 (09 L 926 - 22 Eylül 1520); BOA. TS.MA.e. 758/61 (21 Safer 974 – 7 Eylül 1566; BOA. TS.MA.e. 292/15 (29 Receb 1250 – 1 Aralık 1834).

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A)

BOA.Y.PRK.A. 7/93 (15 S 1180/23 Temmuz 1766).

YAYIMLANMIŞ ESERLER, KİTAP, MAKALE ve TEZLER

Abacıoğlu, Fevzican. “Oils, Fats, And The Rise Of Margarine In Turkey: A Historical Perspective”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi University, Institute Of Social Sciences, Cultural Studies, 2020.

Abadie, M. J. *The Everything Candlemaking Book: Create Homemade Candles in House-Warming Colors, Interesting Shapes, and Appealing Scents*. Adams Media Corporation, 2002.

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Açık, Turan. “Beşe Unvanı Hakkında”. *Tarih Dergisi*, sy 62 (2016): 37-64.

Açık, Turan. “Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ’nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri”. *Kadim Journal*, sy 6 (Ekim 2023): 77-106.

Ağır, Seven. *Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar (1774-1807)*. TÜBİTAK 1001 No. 111K274. sy 111K274. Ankara, 2014.

Akgündüz, Ahmed. "İcâreteyn". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Akgündüz, Ahmed. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*. C. 2. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - II. Selim Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım - II. Selim Devri Merkezî Ve Umûmî Kanunnâmeler (9.3.974/22.12.1566-10.10.982/1574)*. 7/II. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Ahmed, I. Mahmud ve II. Mahmud Devri Kanunnâmeleri (1703-1839)*. C. 11. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2016.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - III. Murad Devri Kanunnâmeleri*. 8/I. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - IV. Murad, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kanunnâmeleri (1623-1687)*. C. 10. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2015.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri - I. Kısım Merkezî Ve Umumî Kanunnâmeler*. C. 4. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri - II. Kısım - Kanunî Devri Eyâlet Kanunnâmeleri (II)*. C. 6. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1993.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri (918-926/1512-1520)*. C. 3. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1991.

Akgündüz, Ahmed, Said Öztürk, ve Yaşar Baş. *Üç Devirde Bir Mabet Ayasofya*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri - Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri*. C. 1. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990.

Aktaş, Uğur. “Mumcular”. İçinde *İstanbul’un 100 Esnafı*. İstanbul’un Yüzleri 15. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2010.

Akyazıcı Özkoçak, Selma. “Two Urban Districts In Early Modern Istanbul Edirnekapı and Yedikule”. *Urban History - Cambridge University Press* 1, sy 30 (2003): 26-43.

Akyıldız, Ali. “Para”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 34. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.

Akyüz, Yunus. “Azalan Müşâreke ve Fıkhi Tahlili”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, 2018.

Albertus Bobovius / Santuri Ali Ufki Bey. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey’in Anıları - Topkapı Sarayı’nda Yaşam*. Çeviren Ali Berktaş. Kitap Yayınevi, 2002.

Ali Ufkî Bey / Albertus Bobovius. *Saray-ı Enderun - Topkapı Sarayı’nda Yaşam*. Çeviren Türkis Noyan. Kitap Yayınevi, 2013.

Altunbay, Mustafa. “Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2010.

And, Metin. *16. Yüzyılda İstanbul / Kent - Saray - Günlük Yaşam*. 4. Yapı Kredi Yayınları, 2019.

And, Metin. *Kırk Gün Kırk Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*. Yapı Kredi Yayınları, 2020.

And, Metin. “Sur-ı Hümayun”. İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

And, Metin. “Şehrayinler”. İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Andés, Louis Edgar. *Animal Fats and Oils*. Çeviren Charles Salter. Londra, 1898.

Anhegger, Robert, ve Halil İnalçık. *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani (II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler)*. Türk Tarih Kurumu, 1956.

Aras, Derya. “16. Yy. 1541 Nolu Rodoscuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tahlili”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2019.

Arıkan, Zeki. “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”. İçinde *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*. İstanbul, 1991.

Armogathe, Jean Robert. “Michel Vovelle, Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d’après les clauses des testaments”. *Revue de l’histoire des religions* 188, sy 2 (1975): 193-96.

Arslan, Mehmet. *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 3 – Vehbi Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn) (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 6099)*. Sarayburnu Kitaplığı, 2009.

Arslan, Mehmet. *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5 - Lebib Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Sûrnâmesi, Abdi Sûrnâmesi, Telhîsü’l-Beyân’ın Sûrnâme Kısmı*. Sarayburnu Kitaplığı, 2011.

Arslan, Mehmet. *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7 – Haşmet Sûrnâmesi, Melek İbrahim Sûrnâmesi, Nâfi’ Sûrnâmesi, Müellifi Bilinmeyen Sûrnâmeler*. Sarayburnu Kitaplığı, 2011.

Aslan, Mehmet. “Osmanlı Saray Düğünlerinde Esnaf Alayları”. *Milli Folklor Dergisi*, 1991.

Atar, Abdülkadir. “Osmanlı Şeyhülislâmlarının Fetva Kitaplarında Ve İstanbul Kadı Sicillerinde Mezbahalar”. *Tarih Okulu Dergisi* Yıl 11, sy XXXVII-2 (2008): 470-501.

Atis, İbrahim. “Bir Saltanatı Yıkan Muhteşem Zafetin Tek Hatırası: Pirinç Şamdan”. *Tarih Konuşuyor*, Nisan 1965.

Ay, Ümran. “Abdülaziz Bey”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2. baskı. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.

Aybet Üçel, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası Ve İnsanları-1530-1699*. 4. İletişim Yayınları, 2010.

Aynur, Hatice. “Surnâme”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.

Aynural, Salih. “Selim III Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789 - 1807)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı, 1989.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Alî Sâtî Efendi, ve Süleyman Besim Efendi. *Hadîkatü’l-Cevâmî’ (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi‘mârî Yapılar)*. Çeviren Ahmed Nezh Galitekin. İşaret Yayınları, 2001.

Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı - Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 2010.

Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, ve Ali Şükrü Çoruk. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. Kitabevi, 2001.

Barkan, Ömer Lütfi. “Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-91 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (Ekim 1962): 342-79.

Barkan, Ömer Lütfi. “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit Ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I - Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrûsa”. *Tarih Vesikaları* 1, sy 5 (1942): 5.

Barkan, Ömer Lütfi. “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya Ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit Ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I - Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrûsa”. *Tarih Vesikaları* 1, sy 5 (1942): 326-40.

Barkan, Ömer Lütfi. “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III – Sûret-i Kanunnâme-i İhtisâb-ı Edirne”. *Tarih Vesikaları* 2, sy 9 (1942): 168-77.

Başer, Gonca. “Osmanlılarda Üretim – Tüketim İlişkilerinde Adaletin Devlet Eliyle Tanzimi ‘Narh Uygulaması’”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009.

Batıslam, Hanife Dilek. “Divan Şiirinde Mum ve Cem Sultan’ın Şem’ Gazeli”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 24 (2020): 108-36.

Battershill, Norman, David Constable, Linda Crouch, Liz Duffin, ve Polly Pinder. *Beeswax Crafts: Candlemaking, Modelling, Beauty Creams, Soaps And Polishes, Encaustic art, Wax Crayons*. Search Press, 1996.

Batu, Büşra. “İstanbul’da Elektrik Öncesi Ve Sonrası Mekan Aydınlatmaları Üzerine Bir İnceleme”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Programı, 2020.

Bayrak, Meral, ve Mustafa Kocakaya. “III. Mustafa Evkafı ve Gelir Kaynakları”. İçinde *İhsan Güneş’e Armağan*, editör Kemal Yakut ve Zafer Koylu. Siyasal Kitabevi, 2024.

Becermen, Cengiz. *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*. Vergi Müfettişleri Derneği, 2008.

Bedî’üz-Zamân Ebû’l-’İzz İsmâ’il b. er-Rezzâz el-Cezerî. *el-Câmi‘ beyne’l-‘ilm ve’l-‘ameli’n-nâfi‘ fî sînâ’ati’l-hiyel*. Çeviren Sevim Tekeli, Melek Dosay, ve Yavuz Unat. Türk Tarih Kurumu, 2002.

Berksan, Emine. “Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı) (1703 – 1730)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2005.

Bilge, Sadık Müfit. “Payitahtı Aydınlatanlar: Fetihten 19. Yüzyıla Osmanlı İstanbul’unda Mumcu Esnafı”. Editör Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, ve Emrah Safa Gürkan. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019.

Bilgin, Arif. “Matbah-ı Âmire”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Bilgin, Arif. “Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası”. *Üsküdar Sempozyumu IV* (İstanbul) 2 (Kasım 2006): 155-91.

Bitterli, Thomas. “A Light Is On In The Hut - Light and Lighting Equipment In Medieval Everyday Life”. İçinde *Glass, Wax And Metal Lighting Technologies In Late Antique, Byzantine And Medieval Times*, editör Ioannis Motsianos ve Karen S. Garnett. Archaeopress Publishing, 2019.

Bogdanov, Stefan. “Beeswax: History, Uses And Trade”. İçinde *Online Beeswax Book - Chapter 2*. Bee Product Science Publishing, 2017.

Bostan, İdris. *17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Küre Yayınları, 2018.

Bostan, İdris. “Galata Tersânesinin 1527 -1528 Yılına Ait Gelir-Gider Muhâsebesi”. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 2 (1986): 25-51.

Bowers, Brian. *Lengthening The Day: A History Of Lighting Technology*. Oxford University Press, 1998.

Boyacıoğlu, Didem. “Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı, 2013.

Boyacıoğlu, Didem. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Fabrika Yapılarının İnşasına Dair Yapılan Düzenlemeler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy 38 (2015): 471-86.

Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785 – 1875 İstanbul Örneği”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2011.

Bozkurt, Nebi. “Kandil”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.

Bradbear, Nicola. “Production And Trade Of Beeswax”. İçinde *Bees And Their Role In Forest Livelihoods - A Guide To The Services Provided By Bees And The Sustainable Harvesting, Processing And Marketing Of Their Products*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2009.

Britannica Editors. “Richard Colley Wellesley-Marquess Wellesley”. İçinde *Encyclopedia Britannica*. Erişim 15 Ekim 2025. <https://www.britannica.com/biography/Richard-Colley-Wellesley-Marquess-Wellesley>.

Britannica Editors. “Tallow”. İçinde *Encyclopedia Britannica*. 07 Şubat 2025. <https://www.britannica.com/science/tallow>.

Brox, Jane. *Brilliant - The Evolution Of Artificial Light*. Houghton - Mifflin - Harcourt, 2010.

Buchmann, Stephen, ve Banning Repplier. *Letters From The Hive - An Intimate History Of Bees, Honey And Humankind*. Bantam Books, 2006.

Burke, Jill, ve Wilson Poon. ““Your Companions Will Teach You’: Makers’ Knowledge in Renaissance Cosmetics Recipes”. İçinde *Embodied Experiences of Making in Early Modern*

Europe Bodies, Gender, and Material Culture, editör Sarah A. Bendall ve Serena Dyer. Amsterdam University Press, 2024.

Burke, Peter. *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Çeviren Mete Tunçay. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Surre”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.

Bülbül, Ahmet Hamdi. “İstanbul’da Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi”. Yayımlanmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk -İslam Sanatları Programı, 2021.

Can, Selman. “Belgelerle Çırağan Sarayı”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1997.

Cantay, Tanju. “Asma Kandil”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.

Cantay, Tanju. “Asma Kandillik”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.

Cipolla, Carlo M. *Zaman Makineleri - Saat ve Toplum 1300-1700*. Çeviren Erdal Turan. Alfa Tarih, 2021.

Coats, Tiana. *Candle Craft - A Complete Guide*. Stash Books, 2023.

Constable, David. *Beginner’s Guide To Candlemaking*. Search Press, 1997.

Corbin, Alain. *Kokunun Tarihi - Miyasma ile Fulya: Koku ve Toplumsal İmgelem 18-19. Yüzyıllar*. Çeviren Pınar Güzelyürek Çelik, Mehmet Emin Özcan, ve Lale Özcan. Doğu Batı Yayınları, 2022.

Criado Vega, Teresa. “Recetas Castellanas Medievales Sobre El Trabajo De La Cera (Balmumu İşçiliği Üzerine Ortaçağ Kastilya Tarifleri)”. *Meridies* (Córdoba) IX (2011): IX.

Çağman, Engin. “18. Yüzyılda İstanbul’da Esnafılık – Gıda Sektörü –”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2011.

Çakır, Coşkun, ve Yakup Akkuş. “İstanbul’da Temel Gıda Maddelerinin Narh Fiyatları (1524-1836)”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 6. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.

Çakır, Coşkun, ve Yakup Akkuş. “Osmanlı İstanbul’unda Ticaret”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 6. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.

Çakmak, Ömer. “İstanbul Mahkemesi’ne Ait 201 Numaralı Narh Defteri”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2012.

Çakmut, Feza, ve Şule Gürbüz. *Topkapı Sarayı Saat Koleksiyonu - Dünyanın Kısılandığı Saatler*. Kültür ve Turizm Bakanlığı - Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Topkapı Sarayı Müzesi, 2012.

Çam, Mevlüt, İbrahim Turhan, ve Rıdvan Enes Akçatepe. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2020.

Çelik, Bülent. “Yeniçerilerin Esnaflaşmasında Orducu Görevinin Rolüne Dair Bazı Tespitler”. *Belgi Dergisi - Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını* 2, sy 18 (2019): 18.

Çevrimli, Nilgün. “Teberrükât Eşyalarının Evkâf’taki Serüveni”. *Vakıflar Dergisi*, sy 39 (Haziran 2013): 147-70.

Çiftyürek, Müge. “Tarihi Sabunhaneler”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2021.

Çizakça, Murat. *A Comparative Evolution Of Business Partnerships*. E.J. Brill, 1996.

Çokay, Sedef. *Antikçağda Aydınlatma Araçları*. 2. Baskı. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2000.

D’allemagne, Henry-René. *Histoire Du Luminaire Depuis L’époque Romaine Jusqu’au XIXe Siècle (Roma Döneminden 19. Yüzyıla Kadar Aydınlatma Tarihi)*. Alphonse Picard, 1891.

Danışman, Zuhuri, ed. *Koçi Bey Risalesi*. Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1972.

- Daştan, Eda. “Tophane 2 Numaralı Şeriye Sicili Defteri H. 966-967/1558-1560 (İnceleme-Metin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2014.
- Davide, Diego. “İmalat Alanı ve Loncalar”. İçinde *Ortaçağ: Barbarlar – Hristiyanlar – Müslümanlar*, 2., editör Umberto Eco, çeviren Leyla Tonguç Basmacı. Alfa Tarih, 2014.
- Deitz, Philippe. *Histoire Des Luminaires - Histoire Des Hommes*. Editions Du Perron, 2009.
- Demir, Recep. “Divan Şiirinde Kırmızı Renk”. *Türkiyat Mecmuası* 25/Bahar (2015): 57-91.
- Demirci, Tuba. “Osmanlı İstanbul’unda Kadın Çalışıyor muydu?” İçinde *Osmanlı İstanbul’unda Kadın*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2021.
- Demirtaş, Mehmet. “İstanbul’un Kileri Eflak-Boğdan’ın Başkentini Beslenmesindeki Yeri ve Önemi”. 3 (2022): 909-31.
- Demirtaş, Mehmet. “Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmalarının Önemli Kaynaklarından Olan Muhasebe Defterlerine Göre İzmir Esnafı (1189/1775 Tarihli Defter Örneği)”. 2024, 225-49.
- Deniz, Ş. Levent. *Kubbe-i İstanbul*. İstanbul Ticaret Odası & İstanbul Yayınları, 2023.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, 1983.
- Diyarbakırlıoğlu, M. Ali. “Fener Yapımcılığı”. İçinde *Kaybolan Meslekler ve Son Ustalar*, c. 2. İstanbul Ticaret Odası, 2013.
- Doğan, Faruk. “Osmanlı Devleti’nde Zeytinyağı (1800-1920)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2007.
- Doğan, Mehmet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Yeniçeriler”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31, sy 1 (2014): 137-52.
- Doğan, Tuncer. “Osmanlı Cami Mimarisi’nde Aydınlatma Düzenleri Açısından Gelişim (XIV. – XVII. Yüzyıl)”. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty)* (Van) X, sy 1 (2013): 295-320.
- Durak, Koray. “Konstantinopolis’in Yükselişinin İktisadi Temelleri”. İçinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 6. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. & İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015.

Durak, Koray. “Ticaret Hayatı - Konstantinopolis’te Ekonomik Hayat”. İçinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra*. Fatih Belediyesi Yayınları, 2017.

Düzenli, Halil İbrahim, ve Turan Açık. “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”. İçinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 8. İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015.

Ebeling, Eric, ve Scott Ham. *Basic Candle Making*. Stackpole Books, 2002.

Edensor, Tim. “The Gloomy City: Rethinking the Relationship between Light and Dark”. *Urban Studies*, sy 52/3 (2013): 1-17.

Ekin, Ümit. “Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu’nda Üretim ve Tüketimi”. İçinde *Türk Mutfağı*, editör Arif Bilgin ve Özge Samancı. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015.

Elkabashi, Anam Mohamed Osman. “Surre Defterleri Ve 1049/1639-1640 Tarihli Surre Defteri”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2001.

Erdoğan İşkorkutan, Sinem. “Naḥıls And Candy Gardens In The 1720 Ottoman Imperial Festival”. *Muqarnas* 37 (2020): 179-207.

Erdoğan İşkorkutan, Sinem. *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century*. Brill, 2021.

Erdoğan, Muzaffer. “İstanbul’da Mumculuk”. *Türk Folklor Araştırmaları* 4, sy Yıl-8 no: 95 (1957): 1513-15.

Erdoğan, Ayşe. “Saray Mutfakları – Matbah-ı Âmire”. İçinde *Topkapı Sarayı’nı Anlatmak*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı – Topkapı Sarayı Müzesi, 2018.

Erduran, Zeynep. “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’ne Göre İstanbul’da Esnaf, Zanaat Ve Ticaret – Açıklamalı Metin –”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006.

Erer, Sezer, ve Elif Atıcı. “Türk Tıp Tarihinde Mumyalama ve Bazı Orijinal Sonuçlar”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, sy 213 (2004): 37-43.

Erşan, Didem. “Latin Seyyahlara Göre Fetih Öncesi Bizans İstanbul’u (1400-1453)”. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, 2024.

Ertürk, Volkan. “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Sultanlarının Bir Eğlenme ve Dinlenme Mekânı Olarak Tersane Bahçesi”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sy 15 (Eylül 2013): 91-125.

Eveleigh, David J. *Candle Lighting (A Shire Album)*. Princes Risborough: Shire, 2003.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, ve İbrahim Sezgin. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*. C. 5. Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, ve Yücel Dağlı. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*. C. 1. Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Eyice, Semavi. “Balkapanı Hanı”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.

Faraday, Michael. *A Chemical History Of A Candle*. Editör William Crookes. Chatto & Windus, 1908.

Faroqhi, Suraiya. *Hacılar Ve Sultanlar (1517-1638)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Faroqhi, Suraiya. “İstanbul’un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı”. *Odtü Gelişme Dergisi. İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1980, 139-54.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler: Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirleri Sığınmacılar, Elçiler - 16.-18. Yüzyıllar*. Çeviren Zülal Kılıç. Kitap Yayınevi, 2016.

Faroqhi, Suraiya. “Osmanlı Loncalarını Anlamak”. İçinde *Ortadoğu’da Zanaatlar ve Zanaatkârlar - Müslüman Akdeniz’de Bireyin Biçimlenmesi*, çeviren Hatice Aslı Tamaç. Alfa Tarih, 2017.

Faroqhi, Suraiya. “Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth-Century Istanbul”. İçinde *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*. Eren Yayıncılık, 2002.

Freely, John. *Osmanlı Sarayı - Osmanlı Sultanlarının İstanbul’daki Özel Hayatları*. Çeviren Ayşegül Çetin Tekçe. Alfa Tarih, 2022.

Freshfield, Edwin Hanson. *Roman Law in the Later Roman Empire: Byzantine Guilds, Professional and Commercial, Ordinances of Leo VI, ca. 895, from the Book of the Eparch*. Cambridge University Press, 1938.

Galavaris, George. "Some Aspects Of Symbolic Use Of Lights In The Eastern Church Candles, Lamps And Ostrich Eggs". *Byzantine And Modern Greek Studies* 4, sy 1 (1978): 69-78.

Galland, Antoine, ve Charles Schefer. *Antoine Galland İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*. C. 1, çeviren Nahid Sırrı Örik. Türk Tarih Kurumu, 1987.

Gamache, Henri. *The Master Book Of Candle Burning Or How To Burn Candles For Every Purpose*. Dorene Publishing, 1942.

Gedikli, Fethi. "Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri". *İstanbul Araştırmaları Dergisi* Güz 1998, sy 7 (1998): 7-92.

Genç, Mehmet. "Mukātaa". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.

Genç, Nurullah. *Ortaklık Kültürü*. Müsiad Akademi, 2024.

Gies, Joseph, ve Frances Gies. *Life In A Medieval City*. Harper & Row, 1969.

Gill, Harold, ve Lou Powers. *Candlemaking*. Araştırma Raporu No. 33. Colonial Williamsburg Foundation, 1981.

Goudsblom, Johan. *Fire and Civilization*. Allen Lane - The Penguin Press, 1992.

Gökarslan, Ayşe Betül. "Traditional Turkish Baths' Lighting Methods And Evaluation Of The Lighting Elements Bath Restorations In Today". *ASOS Journal - Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy 48 (2017): 305-16.

Göksel, Aslı. "The 'Surname' Of Abdi As A Sample Of Old Turkish Prose". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi University, Turkish Language and Literature, 1983.

Greenwood, Antony Warren. "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of Celepkeşan System". Yayımlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, 1988.

Guarnieri, Massimo. "An Historical Survey on Light Technologies". *IEEE Access* 6 (2018): 25881-97.

Gül, Abdulkasim. “İrad ve Mesarifat Beyan Olunur” *Yeniçeri Ocağı 61. Bölüğün Gelir-Gider Defterleri (1163-1241/1750-1826)*. Küre Yayınları, 2023.

Gül, Abdulkasim. *Yeniçeriliğin Tarihi 1: Yeniçeri Ocağı'nın Teşkilat Yapısı ve Nefer Kaynağı*. C. 1. Küre Yayınları, 2022.

Gül, Abdulkasim. *Yeniçeriliğin Tarihi 2: Yeniçeri Ordusu, Yeniçerilerin Hakları ve Mükellefiyetleri*. C. 2. Küre Yayınları, 2022.

Güle, Emin. “Zeytinyağı Sabunu Hakkında Bilmek İstediklerimiz”. t.y., 59-69.

Gündüz, Doğan. *Alaturkadan Alafrangaya Zaman - Osmanlı'da Mekanik Saatler*. Ege Yayınları, 2015.

Güneş, Cüneyt. “Hristiyan İdeolojisi ve Otarşı Bağlamında Bizans Ekonomisi”. *History Studies International Journal Of History* Vol 7, sy 2 (2015): 47-66.

Hafız Hüseyin Efendi ibn Hacı İsmail-i al-Ayvansarayı. *Hadikatü'l-Cevâmi*. 1281. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/0280857a-8f7c-4dd3-9d94-ab631b753cde>.

Hammack, Bill, ve Don De Coste. “Michael Faraday's The Chemical History Of A Candle With Guides To Lectures, Teaching Guides & Student Activities”. Articulate Noise Books, 2016.

Hammer-Purgstall, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. 7, çeviren Erol Kılıç ve Mümin Çevik. Üçdal Neşriyat, 1992.

Harris, Jonathan. *Konstantinopolis: Bizans'ın Başkenti*. Çeviren Tevabil Alkaç. Alfa Tarih, 2020.

Hebard, Helen Brigham. *Early Lighting in New England 1620-1861*. Charles E. Tuttle Company, 1964.

Heper, Yusuf. “Osmanlı Devleti Ve Eflak-Boğdan İlişkileri (1574-1634)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2020.

Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. Çeviren Sevim İlğürel. Türk Tarih Kurumu, 1998.

Hinz, Walther. “İslâm'da Ölçü Sistemleri”. Çeviren Acar Sevim. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy 5 (1989): 1-82.

- Illes, Judika. *The Element Encyclopedia Of 5000 Spells*. Element, 2004.
- Işın, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. Kitap Yayınevi, 2010.
- İleri, Nurçin. “A Nocturnal History Of Fin De Siècle Istanbul”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2015.
- İleri, Nurçin. “Allure of the Light, Fear of the Dark: Nighttime Illumination, Spectacle, and Order in Fin-de-Siècle Istanbul”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East - Duke University Press* 37, sy no: 2 (2017).
- İnalcık, Halil. “Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 1. İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015.
- İnalcık, Halil. “Galata”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 1.
- İnalcık, Halil. “İstanbul”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- İnalcık, Halil. *İstanbul Tarihi Araştırmaları - Fetihden Sonra İstanbul’un Yeniden İnşası - Bilâd-ı Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. Eren Yayıncılık, 2004.
- İnalcık, Halil. “Şehrin Yapılanmasında İmâret - Külliye Sistemi”. İçinde *İstanbul Tarihi Araştırmaları - Fetihden Sonra İstanbul’un Yeniden İnşası Bilâd-i Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İpşirli, Mehmet. “Suriçi İstanbul’da İlim Hayatı, Eğitim Faaliyetleri ve Kültür Muhitleri”. İçinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra*. Fatih Belediyesi Yayınları, 2017.
- İyigönül Atasagun, Ş. Şule. “17. Yüzyıl İkinci Yarısında Terekelere Göre İstanbul Kadınlarının Serveti (1656-1676 Yılları)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2023.
- Kabacık, Mehmet, ve Ebru Tanrıverdi. “Türk Mutfak Kültüründe Susam ve Susam Yağı”. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel (JOGHAT)* 5, sy 2 (2022): 662-67.
- Kahraman, Seyit Ali, ve Yücel Dağlı. *Evliya Çelebi I/I Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1. kitap, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel*

Dağlı, c. I/1 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011). C. 1-1. Kitap. Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Kal'a, Ahmet. "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, sy 37-38 (1992): 111-17.

Kal'a, Ahmet. *Debbağlıktan Dericiliğe – İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

Kal'a, Ahmet. *İstanbul Ahkâm Defterleri – İstanbul Esnaf Tarihi I*. İstanbul Külliyyatı I. İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.

Kal'a, Ahmet. *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri - İstanbul Esnaf Birlikleri Ve Nizamları I*. İstanbul Külliyyatı VII. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998.

Kal'a, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap Ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII Ve XVIII. Asırlarda)". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı, 1985.

Kala, Eyüp Sabri, ve İdris Akarçeşme. *Mihrişah Valide Sultan Vakfı*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019.

Kalaycı, Zeliha Buket. "Osmanlı Sarayında İlaş ve Tüketim (1680-1730)". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2023.

Kaldellis, Anthony. *A Cabinet of Byzantine Curiosities: Strange Tales and Surprising Facts from History's Most Orthodox Empire*. Oxford University Press, 2017.

"Kanûn-nâme-i Ehl-i Hiref". 1680 1091. İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları. İzmir Milli Kütüphanesi.

Kanunname-i İhtisab-ı Bursa 1502 - Sultan II. Bayezid Tarafından Yürürlüğe Konulan Dünyanın Bugünkü Manada İlk Standardı. Türk Standartları Enstitüsü, 1963.

Karadağ Çınar, Gülay. "Eski Türklerde Mumyalama Teknikleri ve Kullanılan Tıbbi Malzemeler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 50 (2020): 353-67.

Karademir, Zafer. *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*. 2. Libra Kitap, 2018.

Karadeniz, Ümrân. “XVII-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’de Osmanlı Deniz Taşımacılığı”. *ASOS Journal - Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, sy 57 (2017): 466-83.

Karagöz Küçük, Zehra, ve Nazmi Ekren. “Light Pollution and Smart Outdoor Lighting”. *Balkan Journal Of Electrical & Computer Engineering* 9, sy 2 (2021): 191-200.

Karahan, Ali. “18. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Ricalinden Bir Portre: Şeyhülislam Arabzâde Atâullah Efendi ve Terekesi”. İçinde *Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları I*, editör Fehmi Yılmaz. Güngören Belediyesi & Marmara Üniversitesi, 2023.

Karivieri, Arja. “Olaus Magnus The Goth On Fire, Light And Lighting Devices Of The Northern People”. İçinde *Glass, Wax And Metal Lighting Technologies In Late Antique, Byzantine And Medieval Times*, editör Ioannis Motsianos ve Karen S. Garnett. Archaeopress Publishing, 2019.

Kazhdan, Alexander P. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, c. 1. Oxford University Press, 1991.

Kazhdan, Alexander P. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, c. 2. Oxford University Press, 1991.

Kılıç Sirel, Hülya. *Türkiye Tasarım Kronolojisi - Aydınlatma*. 2016.

Kılınç, Arzu. “Eflak – Boğdan ve Karadeniz’de Bal ve Balmumu”. *ACTA TURCICA*, sy 1/1 (2011): Yıl 3 Sayı: 1/1.

Kırlı, Cengiz, ve Betül Başaran. “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”. İçinde *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, editör Fatmagül Demirel. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Klenke, William W. *Candlemaking*. The Manual Arts Press, 1946.

Kocakaplan, Saim Çağrı. “İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret”. Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2014.

Koçu, Reşad Ekrem. “Balat Yangınları”. İçinde *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4. İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960.

Koçu, Reşad Ekrem. “Çeyrekci - Çeyrekci Kasablar”. İçinde *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1965.

Kozan, Ali. “Erken Dönem Osmanlı Padişah Cenazelerinde Tahnit Uygulaması”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, sy V/II (Aralık 2022): 461-76.

Kökdaş, İrfan. “Celeps, Butchers, and The Sheep: The Worlds Of Meat In Istanbul In The Sixteenth-Seventeenth Centuries (Celep, Kasap ve Koyunlar: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Et Dünyaları)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2007.

Kökdaş, İrfan. “Habsburglar Kara Eflak’a Gelirse: Vidin’de Hayvancılık Sektörünün Dönüşümü (1695-1740)”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy V/2 (Aralık 2019): 77-110.

Kumbar, Özlem. “Lale Çırağanı Nedir?” İçinde *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti Ve Nevşehir*, editör İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç, ve A. Gökçe Özcan. Kömen Yayınları, 2018.

Kurtaran, Uğur. “Sultan Birinci Mahmud ve Dönemi (1730-1754)”. Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2012.

Kurutlu, Vahit Taha. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da Aydınlatma Aracı Olarak Havagazı”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Tarih Bilim Dalı, 2013.

Kuşu, Selma. “XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Eyüp’te Sosyal ve Ekonomik Hayat”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018.

Kütükoğlu, Mübahat. “Mühür”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.

Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. Enderun Kitabevi, 1983.

Lea, Sandie. *The Encyclopedia Of Candle Making Techniques*. Running Press, 1999.

Mahir, Banu. *Osmanlı Minyatür Sanatı*. Kabalcı Yayınları, 2012.

Maniatis, George C. “The Guild-Organized Candle Manufacturing Industry in Constantinople - Tenth-Twelfth Centuries”. *Byzantino-Slavica*, sy LXVII (2009).

Maniatis, George C. “The Guild-Organized Soap Manufacturing Industry In Constantinople: Tenth-Twelfth Centuries”. *Byzantion* 80 (2010): 247-64.

McDermott, Ruth, ve Ben Baxter. “A Short History Of Light Art - From Baroque to Bauhaus”. İçinde *Between Dark & Light*. UTS ePress, 2022.

Merçil, Erdoğan. *Hazinedâr*. C. 17. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.

Mert, Talip. “Beykoz Mum Fabrikası”. İçinde *Mum Kitabı*, editör Emine Gürsoy Naskali. Kitabevi, 2015.

Milli Saraylar Saat Koleksiyonu. TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1997.

Molà, Luca. “Material Diplomacy - Venetian Luxury Gifts for the Ottoman Empire in the Late Renaissance”. İçinde *Global Gifts - The Material Culture of Diplomacy in Early Modern Eurasia*, editör Zoltán Biedermann, Anne Gerritsen, ve Giorgio Riello. Cambridge University Press, 2017.

Mondini, Daniela, ve Vlademir Ivanovici. *Manipulating Light in Premodern Times Architectural, Artistic, and Philosophical Aspects*. Università della Svizzera Italiana, 2014.

Monier-Williams, Randall. *The Tallow Chandlers Of London - Volume One - The Mystery In The Making*. Kaye & Ward LTD, 1970.

Mülayim, Selçuk. “Aydınlık Feneri”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.

Müller-Wiener, Wolfgang. “15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”. İçinde *Osmanlılar Ve Batı Teknolojisi - Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, editör Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Müller-Wiener, Wolfgang. *İstanbul Limanı*. Çeviren Erol Özbek. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Naskali, Emine Gürsoy. *Mum Kitabı*. Kitabevi, 2015.

Necipoğlu, Gülru. *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimari, Tören ve İktidar*. Çeviren Ruşen Sezer. YKY, 2007.

Nutku, Özdemir. “İstanbul Şenliklerindeki Dramatik Gösteriler”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 7. 2015.

Nutku, Özdemir. “Nahil”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.

Okuyucu, Cihan, ve Belkıs Uluoğlu. *Ayasofya Risâleleri - Derviş Şemseddin Karamanî - Târih-i Beyân-ı Binâ-yı Ayasofya-i Kebîr / Yusuf Bin Musa El-Balikesrî - Târih-i Ayasofya*. Ketebe, 2022.

Olszewski, Krzysztof, Piotr Dziechciarz, Mariusz Trytek, ve Grzegorz Borsuk. “A Scientific Note On The Strategy Of Wax Collection As Rare Behavior Of Apis Mellifera”. *Apidologie* 53, sy 40 (2022).

Oppenheimer, Betty. *The Candlemaker's Companion - A Complete Guide To Rolling, Pouring, Dipping And Decorating Your Own Candles*. Storey Books, 2001.

Oral, Özgür. “Osmanlı - Venedik Ticari İlişkileri (1763 – 1794)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2017.

Oral, Özlem. “Osmanlı Tereke Kayıtlarındaki İç Mekân İthal Aydınlatma Eşyaları (19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyılın Başlarına Geç Osmanlı İç Mekân Aydınlatmasının Sosyal ve Kültürel Tarihine Yönelik Mukayeseli Bir Etüt)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2016.

Orçun Kafesçioğlu, Figen. “19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Galata/Karaköy’de Kent Morfolojisi ve Yapı Türlerinin İncelenmesi”. *İdealkent* 7, sy 18 (2016): 174-203.

Ozansoy, Esin. “Eparkhos’lar Kitabına Göre X. Yüzyılda İstanbul’da Esnaf ve Ekonomi”. 1 (2003): 55-60.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş - Türklerde Ev Kültürü*. C. 3. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Önal, Ahmet. “Payitaht İstanbul’da Osmanlı Merasimleri”. İçinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 3. İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015.

Önge, M. Yılmaz. “Geleneksel Türk Hamamları ile Koca Sinan’ın Hamamlarında Su Tesisatı ve Aydınlatma İle İlgili Mîmârî Detaylar”. İçinde *Mimarbaşı Koca Sinan - Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, c. 1. TC Başbakanlık Vakıflar Genel Müd. ile Türkiye Vakıflar Bank. Genel Müd., 1988.

- Önge, Yılmaz. “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”. *Vakıflar Dergisi* 12 (1978): 121-35.
- Özcan, Abdülkadir. “Etmeydanı”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Özcan, Abdülkadir. “İstabl”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Özcan, Ruhi. “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2005): 237-66.
- Özcan, Tahsin. *Fetvalar Işığında Osmanlı Eснаfi*. Kitabevi, 2003.
- Özdağ, Ahmet Nurullah. “İslam İktisâdî Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret Ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013.
- Özdeğer, Hüseyin. “I. Sultan Selim Kanunnamesi ve Tahlili”. İçinde *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, c. 1. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Özdemir, Mehmet. “1582 Şenliğine Dair Yeni Keşfedilen Bir Eser: Ferâhî Sûrnâmesi”. Editör Feridun Emecen, Ali Akyıldız, ve Emrah Safa Gürkan. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017.
- Özdemir, Mehmet. *Ferâhî Sûrnâme Bir Özge Âlem Osmanlı Pâyitahtında 1582 Şenliği*. Grafiker Yayınları, 2016.
- Özdemir, Recep. “Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: ‘Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa’”. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 4 (Güz 2017): 1-16.
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu”. *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, sy 1 (2019): 1.
- Öztürk, Said. “Osmanlı Devleti’nde Sabun Sanayii”. İçinde *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10. Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1. Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 2. Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3. Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

Panagiotidou, I. P. *Λεξικόν Ἑλληνο-Τουρκικόν Κάμυς-ı Rûmî (Yunanca-Türkçe -Osmanlı Türkçesi- Sözlük)*, c. 1. İstanbul, 1897.

Pantık, Ramazan. “İstanbul’un Et Tedarik Merkezi: Yedikule Salhanelerinin İnşa ve Reorganizasyonu ile Bir Paşa Kapısının Kazananları (1677-1678)”. Editör M. Fatih Çalışır. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024.

Pantık, Ramazan. “Osmanlı’da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”. *Vakıflar Dergisi*, sy 48 (Aralık 2017): 75-104.

Peker, Rıza. “Tarihsel Süreçte Aydın’da Zeytin ve Zeytincilik”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2019.

Pekin, Ersu. “Sûrnâme’nin Müziği 2: 18. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Müzik”. İçinde *Filiz Çağman’a Armağan*, editör Ayşe Erdoğan, Zeynep Atbaş, ve Aysel Çötelioglu. Lale Yayıncılık, 2018.

Pitarakis, Brigitte. “Dini Ve Gündelik Hayat”. İçinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra*. Fatih Belediyesi Yayınları, 2017.

Polat, Murat. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sabun ve Zeytinyağı Üretimi: 16- 18. Yüzyıl Ekonomik Dinamikleri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 1 (Mart 2025): 46-62.

Polatcı Demirkol, Türkan. “Bir Piyasa Düzenleme Mekanizması Olarak Bursa İhtisab Kanunnamesi”. *MJH: Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 7, sy 2 (2017): 149-57.

Pomet, Pierre. *Historie-generale des Drogues*. Paris, 1694.

Pulaha, Selami, ve Yaşar Yücel. “I. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) Ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları”. *Belgeler XII*, sy 16 (1987): 9-16.

Refik, Ahmet. *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*. Türk Tarih Encümeni Külliyyatı. Devlet Matbaası, 1931.

Robins, F. W. *The Story Of The Lamp (And The Candle)*. Oxford University Press, 1939.

Rosser, John Hutchins. *Historical Dictionary of Byzantium*. The Scarecrow Press, 2001.

Rycaut, Paul. *Histoire de l'état Présent de l'Empire Ottoman*. Paris, 1710.

Sahillioğlu, Halil. "II. Süleyman'ın Techiz ve Tekfîni". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy 4 (1968): 66-74.

Sakaoğlu, Necdet. "Süleyman I". İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7. Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Sakaoğlu, Necdet, ve Nuri Akbayan. *Osmanlı'da Zenaatten Sanata 1. Cilt – Esnaf ve Zenaatkârlar*. Körfezbank, 1999.

Sales i Favà, Lluís, Alexandra Sapoznik, ve Mark Whelan. "Beekeeping In Late Medieval Europe: A Survey Of Its Ecological Settings And Social Impacts". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, sy 22 (2021): 275-96.

Sapoznik, Alexandra. "Bees In The Medieval Economy: Religious Observance And The Production, Trade, And Consumption Of Wax In England, c.1300-1555". *Economic History Review* 72, sy 4 (2019): 1152-74.

Sarğın, Yasemin. "Başlangıcından 1606'ya Kadar Osmanlı Devleti İle Eflak Ve Boğdan Voyvodalıkları Arasındaki İlişkiler". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2013.

Sarı, Hüseyin. "Osmanlı Müelliflerinin Kaleminden Ayasofya'nın İnşası". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018.

Sarıyıldız, Gülден. "İstanbul Sabun Tahsisatı Ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlülükleri". 1 (2003): 363-73.

Sarıyıldız, Gülден. "Kâğıt Emîni". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 2. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2019.

Serter Gökçek, Zehra. "İstanbul'da Unutulmaya Yüz Tutmuş Bir Osmanlı Tekkesi: Maktûl Mustafa Paşa Tekkesi". *Mavi Atlas: Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy 11 (Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı) (2023): 1-11.

Seyyid Vehbî. *Sûr-nâme Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*. Çeviren Mertol Tulum. Ketebe, 2021.

Silva, Josephine M. *Beeswax Candle Making - A Simple Guide On How To Make Beeswax Candles*. Create Space Independent Publishing Platform, 2019.

Singman, Jeffrey L. *The Middle Ages - Everyday Life In Medieval Europe*. Sterling Publishing, 1999.

Sirel, Şazi. *Aydınlatma Sözlüğü*. Yapı Fiziği Uzmanlık Enstitüsü, 2012.

Sunar, Mehmet Mert. “İstanbul’da Yeniçeri Mekânları: Eski ve Yeni Odalar”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 2. İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015.

Şabanoğlu, Melih. “İstanbul’un Osmanlı Dönemi İaşesi”. İçinde *İstanbul’un Ticaret Merkezi: Eminönü Sirkeci*. İstanbul Ticaret Odası, 2020.

Şahin, Baha Mücahid. “18. Yüzyıl Şer’iyye Sicillerinde Yer Alan 246 No’lu Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1769-1773)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2018.

T. O’Dea, William. *The Social History Of Lighting*. Routledge And Kegan Paul, 1958.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan* 43 (istanbul 1987): 111-50.

Taner, Ergin. *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat - Belgeler ve Fotoğraflarla*. Halkbank & Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Merkez Birliği, 2009.

Tanyeli, Gülsün, ve Uğur Tanyeli. “Osmanlı Yüzer Köprüleri”. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (MFD)* 10:1-2 (1990): 5-17.

Tarım, Zeynep. “İstanbul’da ve Osmanlı Sarayı’nda Tören ve Kutlamalar”. İçinde *Suriçi İstanbul - Fetihden Önce Ve Fetihden Sonra*. Fatih Belediyesi Yayınları, 2017.

Tavernier, J. B. *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*. Çeviren Teoman Tunçdoğan. Kitap Yayınevi, 2012.

Terzioğlu, Arslan. *Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık (Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über Die Herstellung Der Arzneien Im Topkapı-Schloss In Istanbul Und Ihre Bedeutung Für Die Geschichte Der Pharmazie)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992.

Terzioğlu, Derin. “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation”. *Muqarnas*, sy 12 (1995): 84-100.

Tezcan, Nuran. “Seyahatnâme”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37. İstanbul.

Topal, Erkan, Özgür Ceylan, Mustafa Kösoğlu, Rodica Mărgăoan, ve Mihaela Cornea-Cipcigan. “Bal Mumunun Yapısı, Kullanım Alanları Ve Bazı Temel Sorunları”. *Uludağ Arıcılık Dergisi* 20, sy 2 (2020): 209-20.

Tuğluca, Murat, ve Zelal Begün Bayram. “1768-1774 Osmanlı-Rus Harbinde Yüzer Köprücülük Faaliyetleri”. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 58, sy 58 (2021): 121-67.

Tullett, William. *Smell in Eighteenth-Century England A Social Sense*. Oxford University Press, 2019.

Turgut, Nefer. “XIX. Yüzyılda Karadeniz Bölgesi Ölçeğinde Tenvirat Araçlarının Sosyal ve Mali İşlevleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018.

Turna, Nalan. “Yeniçeri - Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”. İçinde *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, editör Fatmagül Demirel. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi - Osmanlı Devri - Osmanlı İmparatorluğu Kara Kuvvetleri’nin İdarî Faaliyetleri Ve Lojistik (1299-1913). C. 3, 7. Kısım. Genelkurmay Basım Evi, t.y.

Türkhan, Mehmet Sait. “18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2006.

Türkhan, Mehmet Sait. “Celep”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 1. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016.

Türkmen, Mustafa Nuri. “Kamaniçe Seferinin Hazırlıkları”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi, 2002.

Uçtu, Remzi. “Celebkeşan Teşkilatı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2002.

Uhri, Ahmet. *Ateşin Kültür Tarihi*. Dost Kitabevi, 2003.

- Uysal, Abdullah. *Zanaatkârlar Kanunu (Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref)*. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Fatih Sultan Mehmed’in Ölümlü”. *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 34, sy 134 (1970): 231-34.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Fatih Sultan Mehmed’in Ölümlü”. *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 39, sy 155 (1975): 473-82.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Nahil ve Nakıl Alayları”. *Belleten - Türk Tarih Kurumu* XL, sy 157 (1976): 55-69.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik”. *Belleten - Türk Tarih Kurumu* 4, sy 16 (1940): 495-544.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ünal, Neslihan. “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı”. *USBAD: Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2, sy 3 (2020): 231-50.
- Ünver, Süheyl. “Mahya ve Mahyacılık”. İçinde *Göklere Yazı Yazma Sanatı Mahya*. Avrupa Kùltür Başkenti Ajansı, 2010.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, ve Muzaffer Doğan. *Vâkı’ât-ı Rûz-merre*. C. 1, editör Recep Ahışalı. TÜBA, 2017.
- Vatin, Nicolas, ve Gilles Veinstein. “II. Mehmed’in Ölümlü (1481)”. İçinde *Osmanlılar Ve Ölümlü*, editör Gilles Veinstein. İletişim Yayınları, 2007.
- Vinci, Leo. *The Book Of Practical Candle Magic*. Weiser Books, 2015.
- Vryonis Jr., Speros. “Byzantine Δημοκρατία/Demokratia And The Guilds In The Eleventh Century”. *Dumbarton Oaks Papers*, sy XVII (1963): 288-314.
- Warth, Albin H. *The Chemistry And Technology Of Waxes*. 2. Reinhold Publishing Corporation, 1956.
- Webster, William Earl, ve Claire McMullen. *Contemporary Candlemaking*. Doubleday & Company INC., 1972.

White, Charles. *İstanbul'da Üç Yıl - Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844*. C. 1, çeviren Zeynep Rona. Kitap Yayınevi, 2022.

Wishnitzer, Avner. *As Night Falls - Eighteenth Century Ottoman Cities After Dark*. Cambridge University Press, 2021.

Wishnitzer, Avner. "Eyes In The Dark: Nightlife and Visual Regimes in late Ottoman Istanbul". *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, sy 37/2 (2017): 245-61.

Wishnitzer, Avner. *Gece Çökerken - Osmanlı'da Gece Hayatı*. Çeviren Can Gümüş İspir. FOL, 2023.

Wishnitzer, Avner. "Into The Dark: Power, Light and Nocturnal Life in 18th Century Istanbul". *International Journal Of Middle East Studies* 46, sy 3 (2014): 513-31.

Wishnitzer, Avner. "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem". *Past & Present* 248, sy 1 (2020): 165-207.

Wishnitzer, Avner. "Shedding New Light: Outdoor Illumination in Late Ottoman Istanbul". *Urban Lighting, Light Pollution and Society - London Routledge*, 2014, 66-88.

Wisniak, Jaime. "Candle: A Light Into The Past". *Indian Journal Of Chemical Technology*, sy 7 (Temmuz 2001): 319-26.

Yaman, Emine. "Osmanlı'da Kasap Esnafına Genel Bir Bakış: XVI-XVIII. Asırlarda İstanbul Ve Anadolu Kentlerinde Kasap Esnafı". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2023.

Yaman, Tevfik Cem. "Türk Hamamının Mekansal Kurgusu 'İstanbul Hamamları'". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Fakültesi, İç Mimarlık Anabilim Dalı, 2010.

Yarcı, Güler. "Osmanlı'da Mum ve Beykoz İspirmeçet Mumu Fabrikası". İçinde *Mum Kitabı*, editör Emine Gürsoy Naskali. Kitabevi, 2015.

Yıldırım, Filiz. "Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Savaşçıları: Lağımçılar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29, sy 2 (2019): 385-408.

Yıldırım, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Esnafın Genel Özellikleri ve XVIII. Yüzyıl Konya Esnafıyla İlgili Bazı Tespitler”. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 5, sy 1 (2021): 1.

Yıldız, Hakan. *Haydi Osmanlı Seferi!... Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Yıldız, Kenan. “1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili”. Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2012.

Yıldız, Kenan. “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”. İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 1. İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş., 2015.

Yılmaz, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 70 - Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil (H. 1154-1155 / M. 1740 - 1742)*. Çeviren Mustafa Yılmaz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1563)*. Çeviren Murat Uluskan, Talip Mert, ve Yüksel Çelik. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb (Havass-ı Refîa) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1662)*. Çeviren Hüseyin Kılıç, Salih Kahriman, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644)*. Çeviren Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, ve Tahsin Özcan. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680)*. Çeviren Fuat Recep, Hüseyin Kılıç, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*. Çeviren Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*. Çeviren Coşkun Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 / 1513-1521)*. Çeviren Bilgin Aydın ve Ekrem Tak. İSAM Yayınları, 2008.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 42 - Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561)*. Çeviren Yılmaz Karaca, Sinan Satar, ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 45 - Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626)*. Çeviren Rasim Erol, Abdullah Sivridağ, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, t.y.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 48 - Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil (H. 1061-1062 / M. 1651-1652)*. Çeviren Nedim Pakırdağ, Yılmaz Karaca, ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 51 - İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*. Çeviren Yılmaz Karaca ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 53 - Bâb Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*. Çeviren Salih Kahriman, Mümin Yıldıztaş, ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 56 - İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1099-1100 / M. 1688-1689)*. Çeviren Abdullah Sivridağ ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 57 - İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1107 / M. 1695-1697)*. Çeviren Ali Coşkun, Sabri Atay, ve diğerleri, ve Mehmet Akman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları & Medipol Üniversitesi Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 58 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1109-1110/M. 1698-1699)*. Çeviren Rasim Erol, Sabri Atay, ve ve diğerleri. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 61 - Eyüp Mahkemesi 138 Numaralı Sicil* (H. 1129-1131 / M. 1717-1718). Çeviren Sinan Satar ve Salih Kahriman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 63 - Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil* (H. 1137-1138 / 1724-1725). Çeviren Hüseyin Kılıç ve Salih Kahriman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 64 - Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 59 Numaralı Sicil* (H. 1143 /M. 1730-1731). Çeviren Sabri Atay, Rasim Erol, ve ve diğerleri. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 65 - Bâb Mahkemesi 150 Numaralı Sicil* (H. - 1143-1144 / M. 1730-1732). Çeviren Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 67 - Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil* (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736). Çeviren Numan Yekeler. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 69 - Bâb Mahkemesi 172 Numaralı Sicil* (H. 1152-1153 / M. 1740). Çeviren Sabri Atay ve Salih Kahriman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 71 - Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil* (H. 1157-1159 / M. 1745-1746). Çeviren Rasim Erol, Mustafa Yılmaz, ve ve diğerleri. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 72 - Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil* (H. 1154-1161/M. 1741-1748). Çeviren Abdulkadir Altın ve Salih Kahriman. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 73 - Bâb Mahkemesi 197 Numaralı Sicil* (H. 1162-1163 / M. 1749-1750). Çeviren Nedim Pakırdağ ve Abdullah Sivridağ. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 76 - İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* (H. 1179-1180 / M. 1765 1767). Çeviren Salih Kahriman ve Mümin Yıldıztaş. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. & İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 78 - İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı Sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780)*. Çeviren Fikret Sarıcaoğlu. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 83 - İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)*. Çeviren Mürsel Sarı, Ayhan Işık, ve Numan Yekeler. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri- Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*. Çeviren Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102 / M. 1691)*. Çeviren Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Mehmet Akman, ve ve diğerleri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Scilleri - Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüb (Havass-ı Refîa) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1662)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Eyüp Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 61 Numaralı Sicil (H. 1065 - 1066 / M. 1655)*. İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri - İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / M. 1726-1738)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 52 - Hasköy Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1023-1081 / M. 1615- 1670)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 60 - Bâb Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 67 - Eyüp Mahkemesi 163 Numaralı Sicil (H. 1147-1149 / M. 1734- 1736)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 77 - İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (H. 1183-1185 / M. 1769- 1770)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 80 - İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1201-1203 / M. 1786-1787)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 81 - Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790- 1793)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 82 - İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801- 1803)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri 83 - İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Yılmaz, Coşkun, ve diğerleri, ed. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüp (Havass-ı Refia) Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620)*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Yılmaz Diko, Gülay. “Askerler ile Siviller Arasındaki Bulanık Sınırlar: 17. Yüzyılda İstanbul’da Zanaatkâr Yeniçeriler”. İçinde *Ekmek Aslanın Ağzında - Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, editör Suraiya Faroqhi, çeviren Ayşen Gür. Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Yi, Eunjeong. *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*. Çeviren Barış Zeren. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Zafer, Tolga Seçkin. “Osmanlı Ordusunun Lojistik Yapısının Harekât Başarısına Etkisi: Girit ve II. Viyana Kuşatmalarında Lojistik Faaliyetlerinin İncelenmesi”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, 2025.

Zeren, Ebru, ve Gözde Sazak. “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık”. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* Yıl: 3, sy 2 (2011).

KULLANILAN İNTERNET KAYNAKLARI

Abdullah Frères Arşivi: <https://www.eskiistanbul.net/3312/ayasofya-ic-abdullah-freres-fotografi> Erişim Tarihi: 26.08.2025.

Almanya’da mumcu loncalarına ilişkin bilgi için: <https://www.kerzeninnung.de/DIE-INNUNG/Von-der-Zunft-zur-Innung/index.php/> Erişim tarihi: 19.07.2024 ve aynı konuda Rosa Böhler’in kaleme aldığı yazı için: <https://www.deko-kerzen-shop.de/die-kerzenherstellung-und-seine-geschichte> Erişim tarihi: 19.07.2024

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/118009> Erişim Tarihi: 05.10.2025.

https://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu=mum&te=&lm=IUNEK Erişim Tarihi: 05.10.2025.

<https://www.balikesir.edu.tr/site/icerik/edremit-zeytincilik-enstitusu-1742> Erişim tarihi: 05.06.2024.

<https://www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-nadir-gumus-mum-sondurme-makasi.html> & <https://www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-ay-yildizli-mum-makasi.html> Erişim tarihi: 26.08.2025.

<https://www.britannica.com/biography/Michel-Eugene-Chevreul> Yazan: Albert B. Costa -
Erişim tarihi: 05.06.2024.

<https://www.britannica.com/biography/Richard-Colley-Wellesley-Marquess-Wellesley> Erişim
tarihi: 15.10.2025.

<https://www.cleaninginstitute.org/understanding-products/why-clean/soaps-detergents-history>
Erişim tarihi: 04.04.2024

[https://www.medievalchronicles.com/medieval-life/medieval-jobs-list/candle-maker-a-
glimpse-into-medieval-chandlary/](https://www.medievalchronicles.com/medieval-life/medieval-jobs-list/candle-maker-a-glimpse-into-medieval-chandlary/) Erişim tarihi: 01.01.2024.

[https://www.nikoochem.com/what-factors-are-related-to-the-burning-time-of-scented-
candles.html](https://www.nikoochem.com/what-factors-are-related-to-the-burning-time-of-scented-candles.html) Erişim tarihi: 06.08.2025.

<https://www.thecandleselection.co.uk/history-of-candles> Erişim tarihi: 01.01.2024.